О. М. АВРАМЕНКО

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

5 клас

Види мистецтва

кінематограф

художня література

музика

балет

архітектура

скульптура

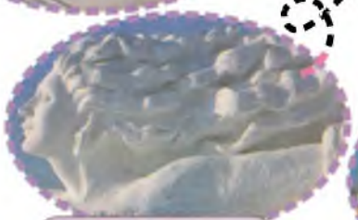

малярство

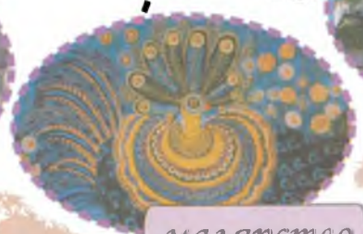

Жанри фольклору

легенда

загадка

приказка

прислів'я

казка

міф

легенда

Художні засоби

персоніфікація

епітет

метафора

гіпербола

порівняння

Види літературних творів

ліричні твори

епічні твори

драматичні твори

О. М. АВРАМЕНКО

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 5 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України

Київ
«Грамота»
2013

УДК 373.5 : 821.161.2.09. + 821.161.2.09] (075.3)
ББК 83.3(4Укр)я721
А21

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(наказ МОНмолодьспорту України від 04.01. 2013 р. № 10)

Експертизу здійснював Інститут літератури
ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Рецензент — ***Гаджилова Г. О.***, кандидат філологічних наук,
науковий співробітник Інституту літератури
ім. Т. Г. Шевченка НАНУ.

Експертизу здійснював Інститут педагогіки НАПН України.

Рецензент — ***Паламар С. П.***, кандидат педагогічних наук, старший
науковий співробітник лабораторії освіти Інституту педагогіки НАПНУ.

Умовні позначення

Відтворюємо прочитане

Аналізуємо зміст і особливості художнього твору

Творчо мислимо

Виконуємо домашнє завдання

Авраменко О. М.
А21 Українська література : підруч. для 5 кл. загальноосвітн. навч. закл. — К.: Грамота, 2013. — 288 с.

ISBN 978-966-349-401-2

Підручник відповідає вимогам Державного стандарту та новій програмі з української літератури. Видання підготовлено відповідно до нової концепції літературної освіти. Підручник містить художні твори, відомості з теорії літератури, біографічні матеріали про письменників.

Методичний апарат підручника охоплює різнорівневі завдання, зорієнтовані на вікові особливості п'ятикласників.

УДК 373.5 : 821.161.2.09. + 821.161.2.09] (075.3)
ББК 83.3(4Укр)я721

ISBN 978-966-349-401-2

© Авраменко О. М., 2013
© Видавництво «Грамота», 2013

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

Музика *Михайла Вербицького*
Слова *Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

ВСТУП

СЛОВО В ЖИТТІ ЛЮДИНИ. ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ЯК МИСТЕЦТВО СЛОВА

Мова має надзвичайно велике значення в житті людини. Як без повітря неможливо дихати, так і без мови людина не здатна спілкуватися. Згадайте прекрасні миті свого життя: бабусину казку, пригодницький мультфільм, захопливу гру на комп'ютері чи дотепний анекдот — усі вони пов'язані зі словом. Саме через нього ви пізнаєте світ, дістаєте емоційну й естетичну насолоду. Порівняйте два маленькі тексти:

Місяця не видно. Він, напевно, за хмарами. Але скоро посвітлішає.

Де ж блідолиций? Мабуть, сховався за хмарами. Проте світанок не за горами.

Який з них більш емоційний? Звичайно ж, другий, адже в ньому більше слів, ужитих у переносному значенні, є запитання і відповідь, унаслідок цього в уяві читача виникають яскравіші óбрази. Отже, саме в другому тексті більше ***óбразних слів*** (***блідолиций, сховався, світанок, не за горами***).

Óбразні слова, на відміну від звичайних, яскравіші, емоційніші, краще вимальовуються в уяві людини, тож ними широко послуговуються майстри слова — письменники. А й справді, важко уявити художній твір без óбразних слів, адже вони ніби ті цеглинки, з яких вибудовується казка чи вірш. Óбразні слова частіше мають переносне значення (золотий перстень — *золота душа*), хоча можуть уживатися і в прямому (фонтан — ***водограй***; лоб — *чоло*). А ще образності можуть надавати зменшено-пестливі або згрубілі суфікси (кішка — ***кицюня***; кіт — ***котяра***), іноді й префікси (давній — ***прадавній***).

Кращі художні твори (їх ще називають *шедеврами*) здебільшого оспівують красу світу й людської душі, такі риси, як доброта,

щедрість, розум, благородство. У літературі основним засобом творення краси є слово, у музиці — звук, у скульптурі — лінії та форми, у малярстві — фарби. І художня література, і музика, і скульптура, і малярство — це різні *види мистецтва*.

Мистецтво — це творче відображення дійсності за допомогою художніх образів. Які ще види мистецтва вам відомі?

Письменник не копіює наше життя, а через свою творчу уяву, фантазію створює ніби новий віртуальний світ у художніх образах. Отже, митець творить художню дійсність за законами краси.

З чого ж починалося словесне мистецтво? З усної народної творчості (фольклору), а також із літописів. Першим літописам майже тисяча років, найвідоміший з-поміж них — «Повість минулих літ», уривки з нього ви прочитаєте в цьому підручнику через кілька уроків. Однак фольклор ще давніший, у ньому живуть первинні уявлення про наш світ, мудрість попередніх поколінь, козацька слава й краса людських почуттів.

1. Образне слово вжито в рядку

А повільно читати
Б швидко помитий
В солов'їні співи
Г родовий відмінок

2. Установіть відповідність.

Вид мистецтва	Засіб творення мистецтва
1 хореографія	А фарба
2 декламація	Б слово
3 література	В мармур
4 малярство	Г рух
	Д голос

3. Установіть відповідність.

Засіб творення образності	Приклад
1 переносне значення	А *чорне хмарище*
2 зменшено-пестливий суфікс	Б *вовча душа*
3 згрубілий суфікс	В *руденьке собача*
4 префікс	Г *червона калина*
	Д *возвеличення роду*

4. З яких слів починається ваш день?
5. У яких ситуаціях ви використовуєте образні слова?
6. Назвіть улюблений вид мистецтва. Чим він вам подобається?
7. Назвіть імена відомих вам митців.
8. З чого починалося словесне мистецтво?
9. Образ якого літературного героя вам найбільше запам'ятався в початковій школі? Чим саме?
10. Які ви знаєте словесні засоби творення образності?

11. Заповніть таблицю в робочому зошиті, скориставшись довідкою. Установіть, хто зображений на фотографіях.

Вид мистецтва	Митець
Музика	
Художня література	
Кінематограф	
Образотворче мистецтво	

Довідка: Леонардо да Вінчі, Микола Лисенко, Богдан Ступка, Людвіг ван Бетховен, Ліна Костенко, Ганна Чубач, Джонні Депп, Джоан Ролінг, Іван Айвазовський.

12. Більшість людей зазначає, що значно цікавіше й приємніше читати художній твір у книжці, а не з цифрового носія (планшета чи електронної книжки). Чому так? Яка ваша думка?

1. Випишіть у робочий зошит образні слова з улюбленого вірша чи народної пісні.
2. Прочитайте міф «Про Зоряний Віз».

СВІТ ФАНТАЗІЇ, МУДРОСТІ

МІФИ ТА ЛЕГЕНДИ УКРАЇНЦІВ

Ми живемо у XXI ст., тож маємо можливість і читати художні твори, і слухати їх в аудіозапису, і переглядати в театрі, у мережі Інтернет чи по телевізору. Навіть найдавніші твори, які виникли тоді, коли людина ще не винайшла письмо, нині надруковані в книжках. Вони дійшли до нас із сивої давнини. А як? Коли не було писемності, люди передавали їх з уст в уста (звідси й прикметник *усний*), від покоління до покоління. Міфи, легенди, казки, перекази, пісні, загадки, прислів'я складали талановиті люди, імена яких тепер невідомі. Первинний варіант таких творів із часом зазнавав змін. Скажімо, пісню, що подобалася людям, переспівували в різних місцевостях, постійно вносячи в неї щось своє, удосконалюючи її. Пісня, навіть неповністю, та з часом таки змінювалася, ставала кращою. До речі, українських народних пісень нині нараховують майже триста тисяч! До нас дійшла велика кількість народних казок, легенд, переказів... Усі ці твори називають ***фольклором*** (від англ. *folk-lore* — народна мудрість), або ***усною народною творчістю***.

Найдавнішими видами усної народної творчості є міфи й легенди. ***Легенда*** — це розповідь казкового чи фантастичного характеру про незвичайну подію або життя й діяльність якоїсь особи. У легендах здебільшого йдеться про реальну людину, яку знає і любить народ, або про визначну історичну подію. Найпопулярніші легенди розповідають про героїчні вчинки Богдана Хмельницького, Максима Залізняка, Олекси Довбуша, Устима Кармелюка. Цих історичних постатей народ наділив неймовірною силою та відвагою, часто їхні можливості було перебільшено, як у казках. Отже, казковість, фантастичність — яскрава прикмета легенди.

Учені поділяють легенди на три різновиди: *міфологічні, біблійні* та *героїчні*.

У міфах на відміну від легенд ідеться про вигаданих багатою людською фантазією богів і демонів. Цей вид фольклору виник у той час, коли в людей було ще дуже спрощене, примітивне уявлення про навколишній світ і вони відчували беззахисність і безсилля перед стихійними силами природи. ***Міф*** — це розповідь, що передає уявлення наших далеких предків про створення світу, його будову, про богів і демонів, різних фантастичних істот. У чому ж тоді полягає відмінність між міфом і казкою? Казки і в далекі від нас часи, і на етапі створення сприймалися як плід людської фантазії, а ось до міфів тоді ставилися як до чогось імовірного, реального.

Легенди		
міфологічні	біблійні	героїчні
уявлення про Всесвіт, природу, богів, демонів	життя святих, перших християн	героїчні вчинки реальних історичних осіб

ПРО ЗОРЯНИЙ ВІЗ

Колись давно, а де саме — невідомо, та трапилася велика посуха. І була вона така, що не тільки в річках та озерах, а навіть і в колодязях повисихала геть-чисто[1] вся вода, і люди без води почали хворіти та мерти. У тім краю, де ото трапилася така посуха, та жила одна вдова, а в тієї вдови була всього-на-всього одна дочка. Удова без води захворіла, і дочка, щоб не вмерла її мати, узяла глечик та й пішла шукати воду. Де вона її шукала, хто її знає, а тільки десь-то найшла. Набрала в глечик і понесла додому. По дорозі зустріла одного чоловіка, що вмирав без води; дала йому напитись і тим одволала його від смерті. Далі вона зустріла другого, такого ж самого; потім третього, четвертого і, нарешті, сьомого. Усім давала пити й усіх урятувала від смерті. Води залишилось у неї тільки на самому дні.

Ішла вона, ішла й по дорозі сіла відпочити, а глечик поставила біля себе на землі. Коли в той час де не взявся собака. Хотів, мабуть, теж напитися та й перекинув глечик. Коли той глечик перекинувся, то з нього вилетіло сім великих зірок і восьма маленька, та й поставали на небі.

[1] *Геть-чисто* — зовсім, повністю.

Сузір'я Зоряний Віз

Ото ті зірки і є Віз, або душі тих людей, що дівчина їм давала пити, а восьма, маленька, — так то душа собаки, що перекинув глечик. Так ото Бог на те їх і поставив на небі, щоб усі люди бачили, яка щира була та дівчина, а за її щирість Бог послав дощ на ту країну.

До речі...

Зоря́ — символ животворної й родючої природи; дівчини-красуні, кохання; нового щасливого життя; світлого духу, оборонця людей; очей Бога.

Здавна в народі зорі сприймали то як дітей Сонця і Місяця, то як запалені Богом свічки на честь народжених людей. Язичники вважали зорі вікнами неба, через які боги дивляться на світ *(Із «Словника символів»)*.

ЧОМУ ПЕС ЖИВЕ КОЛО ЛЮДИНИ

Давно, дуже давно жив собі самітний пес. Нарешті надокучило йому самому блукати в лісі, і він вирішив знайти собі другатовариша. Але хотів, аби цей його товариш був найсильніший з усіх тварин.

Лісові звірята радили йому піти до вовка. Пішов пес до нього й каже:

— Вовче, брате, живімо разом!

Вовк відповів:

— Чому би ні!

Почали жити разом. Раз, як ночували в лісі, почув пес якийсь шелест і почав трястися-боятися. Збудив вовка, а той йому каже:

— Будь тихо, бо прийде ведмідь і з'їсть нас!

Пес тоді здогадався, що ведмідь сильніший за вовка. Пішов до ведмедя й каже:

— Ведмедю, братику, живімо разом!

— Коли разом, то разом, — відповів ведмідь.

Минула коротка доба. Раз на зорях почув пес якийсь шелест і почав боятися. Пробудився ведмідь та й сказав:

— Заховаймося в корч, бо ще надійде лев і роздере нас обох!

Подумав пес, що лев має бути сильнішим. Залишив ведмедя й пішов до двору короля лева.

— Леве, леве, королю звірів, живімо разом!

— За слугу прийму тебе, — відповів лев.

Пес зостався з ним. Одного разу ввечері почав пес боятися й почав вити, гавкати. Вибіг лев із палати й каже йому:

— Мовчи, бо ще надійде людина й застрелить нас обох!

Пес замовк, але здогадався, що людина має бути сильнішою, коли її лев боїться.

Пішов пес до людини й пристав на службу до неї. Від того часу й живе пес з людиною.

ДАЖБОГ

Син великого Сварога[1], славетний Дажбог-Сонце, довгі роки владарював над богами, людьми й над усім світом. Він був родоначальником ру́сів-українців, першим їхнім князем і незмінним покровителем. Давні українці гордо казали про себе: «Ми внуки Дажбога — улюбленці богів, ... ми славимо Дажбога, і буде він наш по крові тіла...»

Дажбог уособлював мужність, обличчя його уявлялося подібним до сонячного кола, із русявою бородою-промінчиками.

У пожертву Дажбогові приносили млинці, полотно, дари полів і лісів, вино, гроші тощо.

Йому молилися, звертаючись так: «Дажбоже наш трисвітлий! Славу творімо тобі, нехай летить вона птицею ясною, сповіщаючи всім предкам руським, що шануємо та поклоняємося Сонцю всевишньому, отцю кревному — Дажбогу нашому».

Сварог — батько богів

[1] *Сваро́г* — бог Сонця, світла та добра. У давніх ру́сів-українців Сварог — бог-творець, покровитель неба, мудрості, заступник шлюбу й ковальської справи, ремесел.

1. Розповідь казкового чи фантастичного характеру про незвичайну подію або життя й діяльність якоїсь реальної особи називається

А міфом
Б казкою
В легендою
Г літописом

2. Віз на нічному небі складається із зірок

А чотирьох
Б семи
В восьми
Г десяти

3. Собака, за легендою, шукав собі друга-товариша в такій послідовності

А вовк — ведмідь — людина — лев
Б лев — ведмідь — людина — вовк
В людина — вовк — ведмідь — лев
Г вовк — ведмідь — лев — людина

4. Що таке *фольклор*? Чому народну творчість називають *усною*?
5. Чим легенда відрізняється від міфу?
6. Поміркуйте й скажіть, чому героїв легенд народ наділяв надлюдськими можливостями.
7. На які різновиди поділяють легенди?
8. Що означають, за легендою, сім великих зірок і одна маленька на нічному небі?
9. На скільки частин за змістом можна поділити легенду «Чому пес живе коло людини»?
10. Людина сильніша від лева, царя звірів, своєю фізичною силою чи чимось іншим? Поясніть свою думку.

11. У збірці українських приказок і прислів'їв зібрано майже двісті висловів про собаку. Яка з наведених нижче приказок (прислів'їв) найближча за змістом до легенди «Чому пес живе коло людини»?

Битий собака не боїться палиці.
Бійся не того собаки, що бреше, а того, що ластиться.
Вивченого пса нічим не підкупиш.
Добрий собака і на хазяїна бреше.
Лихого собаку господар шанує.
Кожний собака гавкає, але не кожен кусає.
Пес держиться чоловіка, а кіт — хати.
Собака гавкне — хазяїн вірить.

12. Прочитайте міф «Дажбог» і прокоментуйте ілюстрацію до нього (образи, кольори, сюжет) *(с. 11)*.

1. Знайдіть і прочитайте в мережі Інтернет (або в спеціальній літературі) легенду про назву своєї вулиці, району, села чи міста. Підготуйтеся розповісти її класу *(за бажанням)*.
2. Прочитайте міфи й легенди: «Берегиня», «Неопалима купина», «Як виникли Карпати», «Чому в морі є перли і мушлі». Випишіть у робочий зошит незрозумілі слова.

БЕРЕГИНЯ

До Сварога та Берегині постійно приходили люди, щоб подивитися на хатину, піч і жорна, скуштувати того дива, що хлібом зветься й схоже на сонце.

І сказали їм Сварог і Берегиня, щоб виходили вони з печер і будували світлі хати, щоб не ходили в диких шкурах, а вчилися ткати полотно та ходити в білому одязі, як личить дітям Білобога. Люди слухали й раділи, але коли надходила ніч, страх виповзав відусіль, бо земля починала трястись і гойдатись. То лютував Чорнобог.

Наслав Чорнобог на людей своє чорне військо — стадо ящерів, якому наказав знищити Сварога, Берегиню й сварожичів.

Не могли зупинити чорних ящерів ані мечі сварожичів, ані палаючі смолоскипи самого бога Сварога. І тільки Берегиня в яскраво-білому вбранні з вишитими червоними «стрілами Перуна» та «соколами» змогла це зробити. Вона пішла на ящерів з піднятими догори руками — і грізне військо відступило. Ящери відповзали назад, поки не потопилися в річці Росі й не перетворилися на скелі.

З того часу люди вважають Берегиню богинею краси, великою охоронницею. Вони вирізьблюють її образ на дверях, віконницях, вишивають її постать на рушниках і сорочках, щоб Берегиня завжди захищала їх від усього злого.

Графічне зображення Берегині й тризуба

До речі...

Берегиня — захисниця людей від усякого зла, добра «хатня» богиня. Вона оберігала оселю, малих дітей, добробут сім'ї. Відгомін про неї знаходимо в словах *оберігати, обереги* — магічні предмети, фігури, яким приписувалася таємнича сила. Схематичне зображення Берегині (постать жінки із застережливо піднятими руками) перейшло в малюнок тризуба *(Із «Словника символів»).*

НЕОПАЛИМА КУПИНА

Було це дуже давно. Два королі — польський та угорський — об'єднали свої війська й підступили до стін славного міста Дорогобужа (тепер райцентр Смоленської області, Росія. — *Прим. авт.*). Захисникам града зайди передали листа. Пропонували без битви відчинити міські брами, вийти в поле без зброї й здатися в полон. За це королі обіцяли всім зберегти життя. В іншому випадку, погрожували, що місто буде спалене й на ласку переможців сподіватися нічого.

Коли минув відведений час на роздуми, із Дорогобужа вийшов посланець. Зайди-воїни зустріли його й провели на узвишшя, де на золочених стільчиках сиділи королі.

— Я приніс відповідь на ваш лист, — сказав посланець і передав угорському та польському владарям бадилину із схожим на ясенове листям та з блідо-рожевим суцвіттям на верхівці.

— Як?! — здивувалися владарі. — Оце й усе?

Посланець поклонився:

— Мені старійшини доручили передати тільки це. А ще веліли сказати, якщо вам цього зілля замало, то ось довкола вас на пагорбі його цвіте скільки завгодно.

Зібрали королі своїх радників і наймудріших мужів. Думали, думали — ніяк не зрозуміють, що саме захисники міста сказали їм цим зелом. Коли знайшовся один:

— Я знаю це зілля. Воно горить і не згоряє.

Він узяв із багаття палаючу гілку й підніс її до квітучого куща. У ту ж мить увесь кущ спалахнув голубувато-зеленкуватим полум'ям. Та ще через мить полум'я згасло. І всі побачили, що кущ стоїть неушкоджений — такий же рожевоквітний, усміхнений.

І всі зрозуміли, що саме відповіли захисники Дорогобужа на ультиматум[1].

І мовив угорський король польському:

— Ми ніколи не завоюємо цієї країни. Тому я повертаю своїх воїнів додому. І тобі раджу зробити те ж саме.

Давно це було...

Відтоді сотні разів вороги завойовували наш край, але кожного разу залишалися з облизнем. А край зеленіє під синім небом та ясним сонцем. І щоліта тут рожево квітують кущі неопалимого зела, стверджуючи незнищенність української землі та її народу.

До речі...

Купина́ — це лісова трав'яниста рослина з білими квітами, подібна на конвалію.

ЯК ВИНИКЛИ КАРПАТИ

Колись на нашій землі була величезна рівнина, кінця-краю якій не було видно, укрита шовковистими травами, вічнозеленими смереками та ялинами, могутніми буками і яворами, берестами й тополями. Долиною текли потічки та річки, багаті на форель та іншу дрібну й велику рибу.

Володарем долини був велетень Силун. Коли він ішов, від його кроків здригалася земля. Розповідають, що Силун добре розумівся на ґаздівстві, мав безліч усякої худоби. Череди корів і волів, отари овець, табуни коней, стада буйволів і свиней паслися на толоках, бродили лісами. А птиці!.. Тисячі качок і гусей плавали в ставках, багато курей кудкудакали на фермах.

Цей ґазда жив у прекрасному палаці: з білого мармуру, з високими шпилями, які сягали аж до хмар. Палац був вибудуваний на груночку[2], насипаному людськими руками. Було там стільки кімнат, що легко можна було заблудитися, а в помешканні — добра всякого! Уночі Силун спав у золотій колисці, вистеленій дорогими килимами. А вдень звик відпочивати в сріблeному кріслі. На широкій долині слуги обробляли землю, вирощували хліб, за худобою доглядали, птицю годували. Люди мучилися, від зорі до зорі трудилися, багатство примножували, та не собі, а Силунові. Слуги й служниці жили не в палаці, а далеко від нього, у дерев'яних

[1] *Ультима́тум* — категорична вимога, що супроводжується погрозою.

[2] *Груно́чок* — невеликий пагорб.

зрубах і землянках. Не хотів господар, щоб у світлицях смерділо гноєм чи людським потом. Ні чоловіки, ні жінки, ні літні люди, ані молодь не сміли покидати маєток Силуна й іти шукати іншої роботи, мусили жити й умирати кріпаками.

Поміж цієї челяді служив у Силуна один хлопець, якого звали Карпом Дніпровським. Він прийшов сюди від берегів Дніпра. Подався в мандри ще десятирічним хлопчиком: шукати щастя, бо батько помер, а мати жила бідно, і мусив їй чимось допомогти. Служив Карпо рік, другий, п'ятий. Як і всі, косив траву, орав і сіяв пшеницю та жито, ячмінь і овес, збирав хліб. Не тільки за себе працював, а й іншим допомагав, бо жалів слабих.

Його полюбили всі слуги й служниці за чесність, працьовитість, справедливість. Карпо ненавидів тих, хто панові дуже низько кланявся, до землі нагинався. Тяжко йому було дивитись, як Силун усе забирає, а народ голодує. Коли Карпові виповнилося двадцять літ, вирішив додому повертатися. Був певен, що за добру працю пан йому заплатить і він повернеться до матері не з порожніми руками. І тільки про це тепер і думав. Усе розмірковував, як з паном поговорити про розрахунок.

Одного разу вночі він вийшов надвір подихати свіжим повітрям. Проходив біля наймитських хатинок і раптом побачив якусь тінь. Упізнав Силуна. Той ішов подивитися, як худоба ночує, чи все в порядку. Карпо подумав, що саме час поговорити з паном. Коли Силун наблизився, Карпо закашляв, щоб привернути до себе увагу.

— Чому ти тут, Карпе? — озвався Силун, упізнавши хлопця. — Чи не дівча виглядаєш?

— Не дівча, — відповів Карпо, — а Вас, світлий пане. Хочу з Вами поговорити. Служив я Вам довго й чесно, та маю додому повертатися, аби матінку живою застати... Платню за службу хочу попросити.

Силун спочатку подумав, що слуга жартує, бо досі ніхто не наважувався проситися в нього піти геть. Та й платні ніхто не вимагав.

Але Карпо й не думав відступати:

— Я чесно служив, світлий пане. І моя робота, думаю, щось коштує.

— Нікуди не підеш! — розізлився пан. — То вже я знаю, коли й куди мої слуги повинні ходити.

— Я піду, пане, — стояв на своєму Карпо. — Лише ще раз Вам мушу сказати, що я повинен одержати за свою роботу гроші.

Це вже була нечувана зухвалість, якої пан простити не міг.

— Туди, під землю, тебе відпущу! — розлютився він, показуючи пальцем униз і приступаючи до парубка. — Там буде твоя платня.

Та хлопець не відступав ані на крок.

— За мою роботу, пане, прийдеться платити, — ще раз нагадав, ніби й не чув панської погрози.

Ця відповідь ще більше розізлила Силуна: закипів так, що аж очі кров'ю налились, а з рота вогонь пішов. Схопив він Карпа своїми дужими руками, підняв і вдарив об землю. Ударив так, що аж яма зробилася. Але слузі нічого не сталося, підвівся на ноги й відчув у собі непереможну силу, то, мабуть, землиця подарувала її йому за те, що чесно працював на ній. Схопив Карпо Силуна, ударив ним об землю, далі — ще раз і ще раз. Не витримала матінка-земля тих ударів, розкололася. І опинився Силун у підземній печері, у яку хотів загнати непокірного слугу. Даремно він намагався вибратися на поверхню: земля зімкнулася, і не можна було знайти жодної щілинки. Тоді вдався Силун до власної сили. Ударив ногою об земну кору — вона вигнулася та не відкрилася, ударив другою — вигнулася ще більше, але не відкрилася. Спробував головою пробити землю, плечима витиснути — марно, кулаками гатив — теж не допомогло. Але від його ударів на землі прерівній виникли гори. І чим дужче бив Силун-велетень, тим вищі гори здіймалися навколо. А найдужче бив там, де Гуцульщина, і там з'явилися найвищі гори.

Уранці, коли прокинулися наймити й побачили, що трапилося, дуже здивувалися. Навколо — гори, а там, де був палац, нічого не залишилося, усе провалилося в прірву. Чудувалися люди, а потім зібралися на велику раду: як далі бути, як жити. Вирішили в цьому краї залишитися. Озеро назвали Синевирським, бо було синє-синє, як небо. А горам на честь Карпа дали назву *Карпати*.

Люди зажили по-новому. Одні залишилися на рівнині, інші подалися в гори. Орали, сіяли, хліб вирощували, худобу доглядали. Навчилися дерева рубати, хати будувати.

Кажуть, що Силун і дотепер не затих під землею, пробує вирватися, але даремно, бо постарів, і гори більше не ростуть від його ударів. Та вже не вирватись йому на поверхню ніколи!

Давним-давно вважали, що наш край — частина раю. Але на землі почав танути льодовик, наступило потепління. Вода затоплювала долини. Народ нашого краю почав молитися й просити Бога, аби змилостився над затопленою карпатською землею й дав можливість вижити природі. Бог змилостився: небесні сили схопили землю й підняли її з води разом з усім, що росло на ній. Так утворилися Карпатські гори, а край з низинного став гірським.

До речі...

Карпáти — гори на сході Центральної Європи (на території України, Угорщини, Чехії, Польщі, Словаччини, Румунії, Сербії та Австрії). Вони простягаються на півтори тисячі кілометрів. Найбільша висота — 2655 м (гора Ґерлаховскі-Штіт у Словаччині), в Україні — 2061 м (гора Говерла). Карпатські гори відносно молоді, їм понад 25 мільйонів років *(З енциклопедії)*.

ЧОМУ В МОРІ Є ПЕРЛИ І МУШЛІ

Любилися дівчина з хлопцем. Та дівчина була царського роду, а хлопець — з бідної сім'ї. От довго зустрічалися вони тайком і якось наважилися просити в царя благословення на шлюб.

Але батько дуже любив свою дочку, бажав їй щастя й заможного життя, тому не хотів віддавати за бідного. Однак доньці відмовити не міг — дуже вже вона плакала, благаючи не ламати її долі, не позбавляти щастя з коханим. Тому батько буцімто погодився, а сам потай підшукував доньці багатого хлопця. Донька день у день питає:

— Коли, тату, призначите весілля?

А батько їй:

— Скоро, скоро. От уже шиють тобі весільну сукню із серпанком, посаг готують.

Незабаром дівчина відчула, що батько щось лихе має на думці. Вона пішла на берег моря, сіла й зажурилась. Дівчина знала батька дуже добре й здогадалася, що той не відступиться від свого задуму віддати її за багатія. Вона вирішила, що краще померти, аніж жити з багатим нелюбом.

Так вона сиділа й подумки прощалася з білим світом — і раптом випливла до неї з моря величезна золота черепаха і каже:

— Не плач, не журися, голубко. Я тобі допоможу. Візьми цей камінь, розбий його — і всередині знайдеш голку. Уколи нею свій палець і побачиш, що буде.

Сказала й викинула на берег дивний камінь, що змінювався на сонці всіма барвами веселки.

Дівчина легко розбила той камінь, бо він був крихкий. Узяла голку й уколола собі палець. Стало їй дуже боляче, і вона заплакала. Її сльози скапували в море й ставали перлинами, а крапельки крові перетворилися на мушлі.

Дівчина зібрала перлини й віднесла їх своєму коханому. Коли батько побачив, яке багатство має хлопець, то вже не опирався і призначив день весілля. Так черепаха допомогла закоханим, а в морі відтоді є перли й мушлі.

1. Про язичницьких богів ідеться в легенді (міфі)

А «Берегиня»
Б «Неопалима купина»
В «Як виникли Карпати»
Г «Чому в морі є перли і мушлі»

2. Установіть відповідність.

Герой твору	Назва твору
1 Силун	**А** «Як виникли Карпати»
2 Чорнобог	**Б** «Чому в морі є перли і мушлі»
3 золота черепаха	**В** «Неопалима купина»
4 угорський король	**Г** «Берегиня»
	Д «Дажбог»

3. Установіть відповідність.

Легенда (міф)	Уривок
1 «Берегиня»	**А** *Коли батько побачив, яке багатство має хлопець, то вже не опирався й призначив день весілля.*
2 «Неопалима купина»	**Б** *Вона пішла на ящерів з піднятими догори руками — і грізне військо відступило.*
3 «Як виникли Карпати»	**В** *Він був родоначальником русів-українців, першим їхнім князем і незмінним покровителем.*
4 «Чому в морі є перли і мушлі»	**Г** *Думали, думали — ніяк не зрозуміють, що саме захисники міста сказали їм цим зелом.*
	Д *Карпо ненавидів тих, хто панові дуже низько кланявся, до землі нагинався.*

4. Поясніть, за якими ознаками твір «Берегиня» — міф, а «Як виникли Карпати» — легенда.

5. Який момент у міфі «Берегиня» найбільш емоційно напружений? Чому ви так уважаєте?

6. Випишіть у робочий зошит імена героїв міфу «Берегиня» у дві колонки: у першу тих, хто належить до світу добра й світла, у другу — до світу зла та темряви.

7. Який учинок угорського короля з легенди «Неопалима купина» свідчить про те, що він розважлива людина?

8. Розгляньте ілюстрацію до легенди «Як виникли Карпати». Чи вдало, на вашу думку, вона передає процес створення Карпат за легендою? Чому ви так уважаєте?

9. Чи можна репліку Карпа: «*За мою роботу, пане, прийдеться платити*» вважати зухвалістю? За що люди любили цього хлопця?

10. Який фрагмент із легенди «Чому в морі є перли і мушлі» фантастичний? Прочитайте його.

11. Перекажіть міф «Берегиня».

12. Якби вам довелося екранізувати одного з героїв легенди (міфу), то кого б ви зіграли? Чому? Свої думки викладіть у робочому зошиті *(2–3 речення)*.

1. Намалюйте ілюстрацію до легенди «Чому в морі є перли і мушлі» і візьміть участь у конкурсі на кращий малюнок *(за бажанням)*.
2. Прочитайте народні перекази «Білгородський кисіль», «Прийом у запорожці», «Ой Морозе, Морозенку». Випишіть у робочий зошит незрозумілі слова.

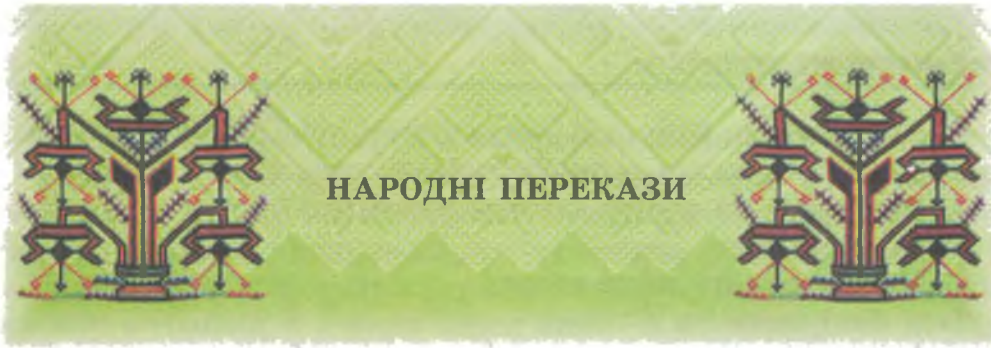

НАРОДНІ ПЕРЕКАЗИ

Народний переказ — це усне оповідання про визначні історичні події та їх героїв. За змістом перекази близькі до легенд, проте в них значно менше (а іноді й немає) фантастичних елементів і більше фактичних подій, достовірності.

У переказах народ наділяв своїх улюбленців богатирською силою, непереможністю, а ця ознака більше властива казкам і легендам. Мабуть, найбільше до наших днів дійшло переказів про славних запорожців, адже вони вважалися прикладом лицарства, відваги й патріотизму.

Народні перекази бувають як *сумні* за змістом (наприклад, про смерть козака), так і *жартівливі*. У них відтворено мрії українців про справедливість, перемогу добра над злом.

БІЛГОРОДСЬКИЙ КИСІЛЬ

Володимир пішов до Новгорода з воїнами для боротьби проти печенігів[1], бо йшла невпинно велика війна. У цей час печеніги довідалися, що князя немає, прийшли й оточили Білгород. І не давали вони вибратися з го́рода[2], і настав голод великий у го́роді, і не міг Володимир допомогти, бо ж не було в нього воїнів, а печенігів було сила-силенна. І затягнулась облога го́рода, і був голод великий. І скликали ві́че[3] в го́роді й вирішили:

— Це вже підходить смерть від голоду, а від князя допомоги немає. То чи краще нам помирати? Здамося печенігам: когось залишать живим, а кого й умертвлять; адже помираємо з голоду.

А один старець, який не був на вічі тому, і запитує:

— Заради чого було віче?

---

[1] *Печені́ги* — тюркські кочові племена, які в середині IX ст. осіли в причорноморських степах.

[2] *Го́род* — місто.

[3] *Ві́че* — народні збори.

І люди повідали йому, що завтра хочуть усі здатися печенігам. Се почувши, послав він за старійшинами городськими і сказав їм:

— Чув я, що ви хочете здатися печенігам.

Вони ж сказали:

— Не витерплять люди голоду.

Тоді він і каже їм:

— Послухайте мене, не здавайтеся ще днів три, а що я вам звелю, — зробіть.

І вони пообіцяли послухати.

І сказав їм старець:

— Зберіть по жмені вівса, або пшениці, або висівок. — І вони, радо пішовши, зібрали.

І звелів тоді жінкам зробити бовтанку, з якої варять кисіль, і наказав викопати колодязь, і поставити туди діжку, і налити в неї тієї бовтанки. І звелів старець викопати другий колодязь і поставити туди другу діжку, і звелів шукати меду. Вони ж, пішовши, узяли луб'янець[1] меду, що був схований у князівській медуші. І загадав він його рідко розбавити водою й вилити в діжку другого колодязя. Уранці ж послати за печенігами.

Городяни ж, прийшовши до печенігів, сказали:

— Візьміть собі заложників наших, а ви підіть у го́род, щоб побачити, що діється в го́роді нашому.

Печеніги ж, зрадівши, подумали, що вони хочуть здатися, забрали в них заложників, а самі вибрали кращих мужів у родах і послали їх у го́род, нехай роздивляться, що там діється.

[1] *Луб'яне́ць* — посудина з кори дерева.

І прийшли вони в го́род, і сказали їм люди:

— Пощо губите нас? Коли зможете перестояти нас? Хоч стійте й десять літ, то що ви можете нам зробити? Адже ми маємо їжу від землі. А якщо не вірите, то огляньте своїми очима.

І привели їх до колодязя, де ота бовтанка, і зачерпнули відром, налили в горшки й варили перед ними. А коли зварили кисіль, то, узявши їх, пішли з ними до другого колодязя, і зачерпнули сити[1], і стали їсти спершу самі, а потім і печеніги. І здивувалися ті, і сказали:

— Не повірять наші князі, поки не поїдять самі.

Люди налили по корчазі[2] бовтанки та сити з колодязів і подали печенігам.

Вони ж, прийшовши, розповіли про все це. І зваривши, їли князі печенізькі й дивувалися. Забравши ж заложників своїх, а тих пустивши, знялися з-під города і забралися геть.

ПРИЙОМ У ЗАПОРОЖЦІ

Запорожці як підмовлять було до себе на Січ якого хлопця з Гетьманщини[3], то перше пробують, чи годиться бути запорожцем. Ото звелять йому варити кашу:

— Гляди ж, вари так, щоб і не сира була, щоб і не перекипіла, а ми підемо косити. То ти, як уже буде готова, вийди на такий-то курган да й клич нас, а ми почуємо да й прийдемо.

От поберуть коси та й підуть нібито косити, а де там їм хочеться косити! Заберуться в комиш та й лежать. То оце хлопець, зваривши кашу, вийде на могилу й зачне гукати. А вони й чують, але не озиваються. То він гукав, гукав да й давай плакати:

— От занесла мене нечиста сила між сії запорожці! Лучче б було дома сидіти при батькові да при матері. А то ще перекипить каша, то прийдуть да битимуть, вражі сини! Ой бідна ж моя головонька! Чого мене понесло між сії запорожці!

То вони, лежачи в траві, вислухають усе та й кажуть:

— Ні, се не наш!

А далі вернуться до куреня, дадуть тому хлопцеві коня й грошей на дорогу да й скажуть:

— Їдь собі к нечистому! Нам таких не треба!

---

[1] *Сита́* — мед, розведений водою, або медовий відвар на воді.

[2] *Корча́га* — велика глиняна посудина з вузькою шийкою.

[3] *Гетьма́нщина* — напівофіційна назва території Лівобережної України, якою в середині XVII ст. управляв гетьман.

А як же который удасться розторопний і догадливий, то, вийшовши на могилу, кликне разів зо два:

— Гей, панове-молодці! Ідіть кашу їсти!

Да як не озиваються, то він:

— Чорт же вас бери, коли мовчите! Буду я й сам їсти. — Да ще перед відходом ударить на могилі гопака: «Ой тут мені погуляти на просторі!» Да затягнувши на весь степ козацьку пісню, і піде собі до куреня, і давай уплітати тую кашу.

То запорожці, лежачи в траві, і кажуть:

— Оце наш!

Да побравши коси, ідуть до куреня.

А він:

— Де вас у біса носило, панове? Гукав, гукав, аж горло розболілось; да щоб каша не перекипала, то я почав сам їсти.

То запорожці споглянуть один на одного да й скажуть йому:

— Ну, чу́ро[1], уставай! Годі тобі буть хлопцем. Тепер ти рівний козак.

І приймають у товариство.

ОЙ МОРОЗЕ, МОРОЗЕНКУ

Був у батька Хмеля полковник Морозенко. Вельми славний був лицар. І всюди він перший: і під Жовтими Водами, і під Корсунем, і під Пилявцями та ще й під Кам'янцем-Подільським громив з че́рнею[2] кляту шля́хту[3] голопузу. А ще спільно із

[1] *Чу́ра (джу́ра)* — у XVI–XVIII ст. зброєносець у козацької старшини; тут: козак.

[2] *Чернь* — простий народ.

[3] *Шля́хта* — дрібне польське дворянство.

загонами Максима Кривоноса здобув Високий Замок у Львові.

В. Гондіус.
Богдан Хмельницький

Кажуть, прийшов на Запорозьку Січ Станіславом Морозовицьким, а став Нестором Морозенком. З власної волі зрікся шляхетської віри, бо не міг спокійно дивитися на гірку долю українського люду, що стогнав у панському ярмі та бунтував проти сваволі й безправ'я. А ще розповідають: мав Морозенко розум за десятьох і кохався в книгах велемудрих. І полюбив його Хмель, як сина рідного, і нарік його, орла сизокрилого, полковником за звитяжні битви. А вже чернь простолюдна йшла грізною силою за своїм полковником. Не лякали її ні вогонь, ні вода, ні гармати військ шляхетських. Де пролетить кіннота Морозенка — засіяне поле гидким трупом ворожим.

Боялася шляхта одного імені Морозенка й за всяку ціну хотіла знищити його. Що тільки не робили підлі пани. Підсилали таємних убивць, робили засідки, три рази стріляли по ньому куплені золотом найманці.

— Козацьке тіло шляхетська куля не бере! — сміявся Морозенко.

Козацько-селянське військо обложило з усіх сторін Збараж, як бджоли вощину. Тісно стало шляхті в замку, що й птиці ніде пролетіти. З луб'янецького горба оглядав Хмельницький поле бою. Кидав проти ворога все нові загони.

— Б'ють козаки панство вельможне, аж пір'я летить! — вигукував задоволено гетьман.

Збаразький замок. *Сучасне фото*

Скликав Хмель своїх полковників на раду й мовив:

— Пан вельможний Ярема Вишневецький просить прислати в за́мок послів на переговори. Мабуть, надоїла панству здохла конятина... Чи, може, щось хитре надумав підлий Ярема?

Задумались одчайдушні козацькі голови. І зашуміли полковники.

— За що гинули, проливали кров наші смільчаки?

— Шкода людської крові! — з болем сказав гетьман.

— Краще вже шаблюками та порохом розмовляти з ворогом, аніж слухати його підступні слова й брехливі запевнення, — переконував Богун задуманого Хмеля.

— Хто з вас поїде до Яреми? — спитав Хмель.

І вийшов до Хмельницького славний лицар Морозенко. Поклонився шановному товариству й промовив:

— Пошліть мене, батьку Хмелю, і ви, чесне товариство, до пана Вишневецького.

І наступив ранок шостого липня тисяча шістсот сорок дев'ятого року. Ще сонце не сходило, а наш Нестор Морозенко обмірковував з батьком Богданом, що зволить він сказати Вишневецькому. А що скаже хитрий єзуїт[1]?

На сивому коні в товаристві двох козаків їхав Морозенко до Збаразького замку на розмову з Яремою. Побачили пани, хто до них їде. Жахнулись і скипіли ненавистю. Позбігалася вся знать Речі Посполитої, дали знати Яремі.

Морозенко їхав повільно. Ще трохи — і відчинять перед ним браму до замку з наказу Яреми. Умить сонце зайшло за хмару, потемніла земля, зірвався з шумом вітер. Посипалися зрадницькі кулі на послів Хмельницького. Одна куля влучила в серце Морозенка, друга — у голову, третя — у живіт. І похитнулося козацьке тіло. Та не впав Нестор, а йшов ще декілька кроків. Налякані вельможі щезли з мурів замку. Ще крок-два — і похилився Морозенко на мур фортеці. Помер стоячи лицар славний. Вітер ломив гілля дерев, а з неба ринув, як із відра, густий дощ. Плакало небо, плакала земля за Морозенком.

Під зливним дощем схопили козаки тіло полковника і чвалом привезли до козацького табору в Луб'янки.

Заплакав гірко гетьман Хмельницький над Морозенком. Наказав урочисто поховати його. Тіло славного лицаря на возі козацькому везли по всіх сотнях, полках. Схилялися додолу

[1] *Єзуїт* — тут: підступна, лицемірна людина.

О. Мурашко. Похорон кошового. *1900 р.*

стяги, лунали постріли з мушкетів і самопалів. Прощалися з полковником. Старі козаки, що не раз дивилися смерті в вічі, нишком утирали сльози. Тяжко сумувала чернь, селяни йшли за возом з похиленими головами аж до могили Морозенка.

Тужний спів... Вибухи самопалів. Тіло Морозенка віддано землі. Біля нього поклали шаблю, даровану Хмельницьким. Коли ж висипали високу могилу, то пішов проливний дощ. То плакала вся Україна за славним лицарем волі. І залунала по всій Україні тужлива пісня:

Ой Морозе, Морозенку,
Ти, славний козаче!
За тобою, Морозенку,
Вся Вкраїна плаче.

З діда-прадіда розповідають, що похоронили Морозенка під селом Критівцями, недалеко ставка Звіринець. Ще сьогодні там видніє могила, козацькою звана, де й недавно знайдено шаблю. Може, вона Морозенкова?

До речі...

Нестор Морозенко (Станіслав Морозовицький) — військово-політичний діяч доби Хмельниччини. Був дуже освіченою людиною: навчався в Краківському (Польща) й Падуанському (Італія) університетах.

1. Старцю з переказу «Білгородський кисіль» властиві риси

А лють і войовничість
Б хитрість і мудрість
В душевність і упертість
Г доброта й невпевненість

2. На здатність стати козаком («Прийом у запорожці») хлопця випробовували вмінням зварити

А кисіль
Б куліш
В кашу
Г ситу

3. Козацько-селянське військо в переказі «Ой Морозе, Морозенку» обложило замок у

А Кам'янці-Подільському
Б Жовтих Водах
В Львові
Г Збаражі

4. Чим народні перекази близькі до легенд і в чому полягає між ними різниця?
5. Чи є в переказі «Білгородський кисіль» фантастичні елементи? Чому ви так уважаєте?
6. Що ви знаєте про Запорозьку Січ? У якій частині України вона знаходилася?
7. Яка риса хлопця, якого прийняли в запорожці, найбільше сподобалася козакам?
8. Знайдіть у переказі «Прийом у запорожці» жартівливі моменти й прочитайте їх.
9. За що простий народ і Богдан Хмельницький любили Морозенка? Підкріпіть свою думку словами з тексту переказу.
10. Прочитайте ті речення в переказі «Ой Морозе, Морозенку», у яких описано зміну погоди, коли Морозенко в'їжджав до замку і його смертельно ранили ворожі кулі. Яку роль у цій сцені відіграє пейзаж?

11. Випишіть із переказу «Білгородський кисіль» слова, які в сучасній мові не вживаються. Яку роль вони відіграють у художньому тексті?
12. Чим близька за своїм настроєм картина О. Мурашка «Похорон кошового» до переказу «Ой Морозе, Морозенку»? Які кольори переважають у ній? Чому? Викладіть свої думки в письмовій формі *(2–3 речення)*.

1. Прочитайте текст пісні «Ой Морозе, Морозенку» (її можна знайти в мережі Інтернет). Які явні розбіжності в змісті цієї пісні й однойменному переказі ви помітили? Як ви вважаєте, чому таке можливо у творах усної народної творчості? *(За бажанням)*.
2. Прочитайте казку «Про правду і кривду».

Казки — улюблена тема будь-якого школяра. Їх люблять як діти, так і дорослі. Чим же вони так привертають до себе увагу? Що в них особливого? Передусім те, що в них завжди перемагає добро, вони мають цікавий зміст, їхні герої часто наділені надлюдськими можливостями, а тварини, як люди, уміють розмовляти. У казках засуджується жадібність, жорстокість, висміюються ледачі люди, боягузи й дурні, а прославляється працьовитість, мужність і мудрість.

Казка — один із найдавніших видів усної народної творчості.

Казка — усне народне оповідання про вигадані події, що сприймаються як реальні. Вигадка в ній пов'язується з життям людини, з її мріями про кращу долю.

Дійовими особами (їх ще називають *героями*, або *персонажами*) в казках найчастіше бувають люди, тварини, рослини та явища природи.

Казки за змістом поділяють на кілька груп.

Казки		
про звірів	**побутові**	**фантастичні**
Дійові особи — звірі, птахи, риби — розмовляють, мріють, поводять себе, як люди («Котик і Півник»)	Дійові особи — бідний селянин, кмітливий солдат, пан, вередлива жінка — показані в повсякденному житті («Мудра дівчина»)	Дійові особи наділені чудодійною силою, тут зображені незвичайні події, що неможливі в повсякденному житті («Летючий корабель»)

Які ж іще ознаки мають казки? У них часто трапляються чудодійні предмети: скатерка-самобранка, шапка-невидимка, меч-кладенець, чарівна паличка, жива і мертва вода, чоботи-самоходи та ін. Казкам властиві трикратні повтори: наприклад, у казці «Мудра дівчина» пан тричі дає Марусі непосильні завдання.

Казки мають просту будову: *типовий початок (зачин), основна частина* й *кінцівка*. Часто вони починаються зі слів: «Жили колись дід та баба...», «Був собі пес...», а можуть закінчуватися такими реченнями: «І я там був, мед-пиво пив, по бороді текло, а в рот не попало» або «От вам казка, а мені — бубликів в'язка». До казки можуть входити невеликі пісні, загадки, прислів'я, приказки.

До речі...

У казках і байках назви тварин сприймаються як їхні імена, тож пишуться з великої букви: *Вовк, Лисичка, Ведмідь*.

ПРО ПРАВДУ І КРИВДУ

Жили колись-то два брати: один багатий, а другий бідний, що й не сказати. Цей бідний брат умер. Зостався в нього син, і він жив теж бідно. І запитав він раз у свого дядька:

— А що, дядьку, як краще жити: правдою чи неправдою?

— Е-е-е!.. Де ти тепер знайдеш правду? Нема тепер правди на світі! Тепер скрізь одна кривда.

— Ні, дядечку! Є правда — правдою краще жити.

— Ходімо на суд.

— Та чого ж ми таки підемо на суд? Краще давайте підемо по дорозі та спитаємо чоловіка, якого зустрінемо; як скаже, так і буде. Ваша правда — уся моя худоба буде вам; моя правда — ваша худоба буде мені. Так спитаймо до трьох раз.

— Ну, добре.

І пішли вони дорогою. Ідуть, ідуть — зустрічається їм чоловік — із заробітків, чи що, ішов.

— Здоров, чоловіче добрий!

— Здорові!

— Скажи, будь ласкавий, чоловіче, як тепер краще жити: чи правдою, чи кривдою?

— Е-е-е!.. Добрі люди! Де тепер ви правду знайдете? Немає тепер її ніде на світі. Краще жити кривдою, аніж правдою.

— Ну, оце раз моя правда! — каже дядько.

А небіж[1] і зажурився, що йому прийдеться віддавати всю свою худобу дядькові. Ідуть, ідуть — зустрічається їм пан. А небіж і каже:

[1] *Нéбіж* — племінник.

— Ну, запитаємо ж цього пана. Цей уже всю правду розкаже: він грамотний і все знає.

— Ну, добре.

От порівнялися з паном і питають його:

— Скажіть, будьте ласкаві, паночку, як тепереньки краще жити: чи правдою, чи кривдою?

— Е-е-е!.. Добрі люди! Де ви тепер знайдете правду? Нема її ніде у світі. Краще жити кривдою, аніж правдою.

— Оце вже і вдруге моя правда! — сказав радісно дядько.

Небіж ще більше зажурився. Ідуть, ідуть — зустрічається їм піп. Небіж і каже:

— Ну, поспитаймося попа, цей уже правду скаже — на те він і духовний. Цей як уже скаже, то так і буде.

— Ну, добре!

Як порівнялися з попом, питають його:

— Скажіть, панотче, як тепер лучче жити: чи правдою, чи неправдою?

— Е-е-е!.. Добрі люди! Де ви теперечки знайдете правду? Її тепер і у світі немає. Краще жити кривдою, аніж правдою.

— Оце вже і втретє моя правда! — сказав радісно дядько.

Нічого робити небожеві: віддав багатому дядькові всю свою худобу, а сам зостався голий, босий і голодний. Тяжко прийшлось йому жити. Бився, бився, сердешний, та й задумав повіситись — узяв він мотузку та й пішов у ліс. Пішов та й дивиться на дерево — вибирає гілку, на якій би ото повіситись. «Ото, — думає собі, — добра гілка — кріпка, а на оту б сісти та, зачепившись, і повиснути».

Він так задивився на дерево, що й не помітив, як вовк прибіг. Як уздрів його чоловік, кинувся мерщій на дерево, а мотузочок і забув. Виліз на дерево та й сидить. Коли прибігають три чорти, а трохи згодом і четвертий, їхній ватаг. І питає він своїх слуг:

— Ти що сьогодні наробив?

— Е... я такого наробив, що там хоч що хай роблять, — не справлять. У такім-то селі, у пана, я поробив так, що й зроду довіку не вгатять греблі. А пан лупить своїх людей, як скажений: багато їх буде в нас.

— Добре ж ти зробив, та ще не так.

— А як же?

— Там посеред яру в лісі росте три дерева. Хто ті дерева зрубає та положить навхрест на греблю — угатить.

— О!.. Хто ж то чув, хто ж то й знав, що це так треба зробити!

— Ну, а ти що зробив? — питає він другого.

— Е... я такого наробив, що багато буде людей у наших руках. У такому-то гóроді всю воду повисушував, так що тепер там ні краплі нема, а носять її за тридцять та за сорок верстов. Багато там пропаде людей!

— Добре ти зробив, та ще не так, — каже ватаг.

— А як же?

— Як хто викопає той кущ калини, що росте посеред города, — буде вода на весь гóрод.

— О!.. Хто ж то й чув, хто ж то й знав, що треба це зробити!

— Ну, а ти ж що зробив? — питає він третього.

— Е... я такого наробив, що хай там хоч що не роблять — нічого не подіють! У такім-то королівстві в короля одна дочка, та я й тій поробив так, що хай хоч як лікують, нічого не подіють, буде наша.

— Добре ти зробив, та ще не так.

— А як же?

— Хто відрубає глухого кутка та підкурить — така буде, як і перше.

— Хто ж то чув, хто ж то й знав, що це треба зробити!

А чоловік сидить собі на дереві та й чує все, що чортяки балакають. Як уже розлетілися чортяки, чоловік той і думає: «Може, це й правда, що вони казали? Піду до пана, може, і справді угачу греблю».

Пішов. Приходить до греблі, а там пан б'є та мучить людей, щоб мерщій угачували. Вони, бідні, аж піт із них ллється, роблять, а воно нічого не помагає. А пан, знай, лютує. Приходить до нього цей правдивий чоловік та й каже:

— Е-е, пане! Б'єте ви людей, та ніякого з цього діла не буде. А що дасте мені, як я вгачу?

— Дам я тобі сто карбованців і ще й на придачу цих пару коней з коляскою і з кучером (а там і коні панові стояли).

— Дайте ж мені шість чоловік і три підводи.

— Візьми.

Поїхали вони в ліс, зрубали ті три дерева та й поклали їх навхрест на греблі — так зараз і вгатили. Пан віддав йому сто карбованців і пару коней з коляскою та з кучером.

Тоді той чоловік і думає: «Дай, поїду ще до того го́рода, де води немає: може, і то правда; може, дам я їм води». Сів та й поїхав до того го́рода. Не доїжджаючи до го́рода кілька верстов, зустрів він бабусю, яка несла пару відер на коромислі.

— Що це ти, бабусю, несеш?

— Воду, синочку.

— Дай же й мені напитись.

— Е-е, синочку! Я ж її несу за тридцять верстов; а поки ще дійду додому, половину розхлюпаю; а сім'я в мене велика, пропаде без води.

— Я от приїду у ваш го́род, наділю водою всіх, і буде тієї води у вас довіку.

Вона йому дала напитись, а сама така радісна стала, та мерщій у го́род трюшком і розказала всім городянам, що їде такий чоловік, що води їм дасть. Городяни всі вийшли за го́род, назустріч тому чоловікові, з хлібом-сіллю і всякими подарунками. Як прийшов цей чоловік у го́род, найшов той кущ калини, що ріс посеред го́рода, викопав його — і потекла вода відтіль по всьому го́роду. Городяни нагородили його і грішми, і всяким добром, так що він став тепер багатший від свого дядька.

Далі чоловік і думає: «Поїду ще в те королівство, де королева дочка нездорова, — може, вилікую її».

Як задумав, так і зробив. Приїхав туди, прийшов до королевих хоромів, а люди всі такі смутні, бігають та охають. Він і питає їх:

— Я чув, що у вашого короля дочка дуже нездорова. Хоч як її лікують, нічого не подіють; тільки я б її вилікував.

— Е, чоловіче, куди тобі! Заморські лікарі нічого не подіють, а ти й поготів!

— Усе ж скажіть королю.

Вони сказали королю. Король вийшов до нього та й каже:

— Якщо вилікуєш, нагороджу тебе так, що не буде багатшого од тебе у світі, ще й дочку свою віддам за тебе.

Пішов той чоловік, подивився на неї, а вона вже й кінчається. Він узяв, настругав глухого кутка, підкурив — і вона одразу подужчала так, що днів за три й зовсім одужала, знову стала такою, як і раніше.

Король і всі люди стали такі раді, що й не сказати. Король на радощах і каже тому чоловікові:

— За те, що ти вилікував мою дочку, я її віддам за тебе, та ще, як я умру, ти будеш королем на моїм місці.

Скоро й справді король помер, а на його місце став цей правдивий чоловік. Покоролював він уже кілька там літ, коли приїжджає в його королівство якийсь-то багатий купець і посилає спитати короля, чи дозволить він йому поторгувати в його королівстві. Король звелів йому прийти до нього. Приходить купець. Король одразу пізнав свого дядька, але не показав і виду: побалакав та й одпустив його торгувати. А своїм людям наказав, щоб не відпускали його додому, а щоб, як буде збиратися він їхати, просили його до нього. Так і сталось. Приводять цього купця до короля, король і питає його:

— З якого ти королівства?

— З такого-то.

— З якого го́рода?

— З такого-то.

— Як прозиваєшся?

— Так-то.

Тут король і признався, що він його небіж — той, що безвісти пропав.

— Ну що, дядьку: ти казав, що кривдою краще жити, ніж правдою. Отже, ні! Ти тільки купець, а я король — правда кривду переважила!

— Як же це сталося?

Той і розказав йому все, що з ним діялось: як він хотів повіситись, як слухав, що чортяки говорили, усе, усе... А напослідок він дав усякого добра два кораблі та й подарував дядькові, сказавши:

— Я забуваю все те, що ти мені робив. Бери собі ці два кораблі з усім добром. А як приїдеш у свій го́род, розказуй усім, що краще жити правдою, аніж кривдою.

Узяв дядько ті два кораблі з усім добром і поїхав додому. Як приїхав уже, стала його заздрість мучити: чого й він не король. Сумував, сумував він, а далі й думає: «Піду і я вішатись, може, і мені так прилучиться, як моєму небожеві».

Узявши мотузок, пішов у ліс на те саме місце, де хотів вішатись його небіж. Але цьому не так прилучилося — де не взялися чортяки, схопили його та й почепили на найвищій гілці.

1. До зачину в казці «Про правду і кривду» належить речення

А *Узяв дядько ті два кораблі з усім добром і поїхав додому.*
Б *А чоловік сидить собі на дереві та й чує усе, що чортяки балакають.*
В *Тут король і признався, що він його небіж — той, що безвісти пропав.*
Г *Жили колись-то два брати: один багатий, а другий бідний, що й не сказати.*

2. Щоб вилікувати королівську дочку, треба було

А посеред міста викопати калиновий кущ
Б відрубати глухого кутка й підкурити його
В зрубати три дерева й покласти на греблю навхрест
Г з'ясувати в трьох перехожих, як краще жити: правдою чи кривдою

3. Приказкою *Заздрісна людина від чужого щастя сохне* можна охарактеризувати

А небожа
Б дядька
В чортів
Г короля

4. Чим відрізняється казка від міфу?
5. Назвіть ознаки казки. Яку вона має будову?
6. Яких учинків небожа не варто й не можна повторювати?
7. Чому навіть у кінці казки дядько все одно не зрозумів, що краще жити правдою, а не кривдою?
8. Що уособлюють собою чорти?
9. Чого навчає казка «Про правду і кривду»?
10. Які події в казці фантастичні?

11. Який епізод казки ви хотіли б передати малюнком? Словесно опишіть його.
12. Прочитайте першу частину казки за ролями (де дядько й небіж з'ясовували, як краще жити: правдою чи кривдою).

1. Напишіть свою кінцівку *(3–5 речень)* до казки «Про правду і кривду», починаючи від слів *«А як приїдеш у свій гóрод, розказуй усім, що краще жити правдою, аніж кривдою» (за бажанням).*
2. Прочитайте казку «Мудра дівчина».

МУДРА ДІВЧИНА

Було собі два брати — один убогий, а другий багатий. От багатий колись ізласкавився над бідним, що не має той ні ложки молока дітям, та й дав йому дійну корову. Каже:

— Потроху відробиш мені за неї.

Бідний брат відробляв потроху, а далі тому багачеві шкода стало корови, він і каже вбогому братові:

— Віддай мені корову назад!

Той каже:

— Брате! Я ж тобі за неї відробив!

— Що ти там відробив, — як кіт наплакав тієї роботи було, а то таки корова! Віддай!

Бідному стало жаль своєї праці, не схотів віддати. Пішли вони позиватися до пана.

Прийшли до пана. А панові, мабуть, не схотілося роздумувати, хто з них правий, а хто — ні, то він і каже їм:

— Хто відгадає мою загадку, того й корова буде.

— Кажіть, пане!

— Слухайте: що у світі є ситніше, прудкіше, миліше над усе? Завтра прийдете, скажете.

Пішли брати. Багач іде додому та й думає собі: «От дурниця, а не загадка! Що ж є ситніше над панські кабани, прудкіше над

панські хорти, а миліше над гроші! Ге, моя корова буде!»

Бідний прийшов додому, думав, думав та й зажурився. А в нього була дочка Маруся. Вона й питає:

— Чого ви, тату, зажурилися? Що пан казав?

— Та тут, дочко, таку пан загадку загадав, що я й не надумаю, що воно й є.

— А яка ж загадка, тату? — питає Маруся.

— Та така: що є у світі ситніше, прудкіше, миліше над усе?

— Е, тату, — ситніше над усе — земля-мати, бо вона всіх годує й напуває; прудкіше над усе — думка, бо думкою враз куди хоч перелетиш; а миліше над усе — сон, бо хоч як добре та мило чоловікові, а все покидає, щоб заснути.

— Чи ба, — каже батько, — адже й справді так! Так же я й панові казатиму.

Другого дня приходять обидва брати до пана. От пан їх і питає:

— Ану, відгадали?

— Відгадали, пане, — кажуть обидва.

От багатий зараз виступає, щоб собі попереду поспішитись, та й каже:

— Ситніше, пане, над усе — ваші кабани, а прудкіше над усе — ваші хорти, а миліше над усе — гроші!

— Е, брешеш, брешеш! — каже пан. Тоді до вбогого: — Ану, ти!

— Та що ж, пане, нема ситнішого, як земля-мати: вона всіх годує й напуває.

— Правда, правда! — каже пан. — Ну, а прудкіше що?

— Прудкіше, пане, над усе — думка, бо думкою враз куди хоч перелетиш.

— Так! Ну, а миліше? — питає він.

— А миліше над усе — сон, бо хоч як добре та мило чоловікові, а все покидає, щоб заснути.

— Так усе! — говорить пан. — Твоя корова. Тільки скажи мені, чи ти сам це повідгадував, чи тобі хто сказав.

— Та що ж, пане, — каже вбогий, — є в мене дочка Маруся, так це вона мене так навчила.

Пан аж розсердився:

— Як це? Я такий розумний, а вона проста собі дівка та мої загадки повідгадувала! Стривай же! На тобі оцей десяток варених яєць та понеси їх своїй дочці: нехай вона посадить на них квочку, та щоб та квочка за одну ніч вилупила курчат, вигодувала, і щоб твоя дочка зарізала трьох, спекла на снідання, а ти, поки я встану, щоб приніс, бо я дожидатиму. А не зробить, то буде лихо.

Іде сердешний батько додому та й плаче. Приходить, а дочка й питає його:

— Чого ви, тату, плачете?

— Та як же мені, дочко, не плакати: ось пан дав тобі десяток варених яєць і казав, щоб ти посадила на них квочку, та щоб вона за одну ніч вилупила й вигодувала курчат, а ти щоб спекла їх йому на снідання.

Дочка взяла горщечок каші та й каже:

— Понесіть, тату, оце панові та скажіть йому, — нехай він виоре ниву, посіє цю кашу, і щоб вона виросла просом, поспіла на ниві, і щоб він просо скосив, змолотив і натовк пшона годувати ті курчата, що їм треба вилупитися з цих яєць.

Приносить чоловік до пана цю кашу, віддає та й каже:

— Так і так дочка казала.

Пан дивився, дивився на ту кашу та взяв і віддав її собакам. Потім десь знайшов стеблинку льону, дає чоловікові й каже:

— Неси твоїй дочці цей льон, та нехай вона його вимочить, висушить, поб'є, попряде й витче сто локіт[1] полотна. А не зробить, то буде лихо.

Іде додому той чоловік і знов плаче. Зустрічає його дочка та й каже:

— Чого ви, тату, плачете?

— Та бач же чого! Ось пан дав тобі стеблинку льону, та щоб ти його вимочила, висушила, пом'яла, спряла й виткала сто локіт полотна.

Маруся взяла ніж, пішла й вирізала найтоншу гілочку з дерева, дала батькові та й каже:

— Несіть до пана, нехай пан із цього дерева зробить мені гребінь, гребінку й днище[1], щоб було на чому прясти цей льон.

---

[1] *Сто локіт* — приблизно 50 м.

[2] *Дни́ще* — дошка, на одному кінці якої закріплюється гребінь із кужелем (вичесаним льоном, коноплею чи вовною); на другому кінці днища сідає прядівниця й гребінкою розчісує кужіль.

Приносить чоловік панові ту гілочку й каже, що дочка загадала з неї зробити. Пан дививсь, дививсь, узяв та й покинув ту гілочку, а на думці собі: «Цю одуриш! Мабуть, вона не з таких, щоб одурити...» Потім думав, думав та й каже:

— Піди та скажи своїй дочці: нехай вона прийде до мене в гості, та так, щоб ні йшла, ні їхала; ні боса, ні взута; ні з гостинцем, ні без гостинця. А як вона цього не зробить, то буде лихо.

Іде знов батько, плачучи, додому. Прийшов та й каже дочці:

— Ну що, дочко, будемо робити? Пан загадав так і так.

І розказав усе. Маруся каже:

— Не журіться, тату, — усе буде гаразд. Підіть купіть мені живого зайця.

Пішов батько, купив живого зайця. А Маруся одну ногу вбула в драний черевик, а друга боса. Тоді піймала горобця, узяла ґринджоли[2], запрягла в них цапа. От узяла зайця під руку, одну ногу поставила в санчата, а другою по шляху ступає — одну ногу цап везе, а другою йде. Приходить отак до пана у двір, а пан, як побачив, що вона так іде, та й каже своїм слугам:

— Прицькуйте її собаками!

Ті прицькували її собаками, а вона випустила їм зайця. Собаки погналися за зайцем, а її покинули. Вона тоді прийшла до пана у світлицю, поздоровкалася та й каже:

— Ось вам, пане, гостинець.

Та й дає йому горобця. Пан тільки хотів його взяти, а він — пурх, та й вилетів у відчинене вікно! А на той час приходять двоє до пана судитися. От пан вийшов на рундук[2] та й питає:

---

[1] *Ґринджо́ли* — сани.

[2] *Рунду́к* — тут: ґанок.

— Чого вам, люди добрі?

Один каже:

— Та ось чого, пане: ночували ми обидва в полі, а як уранці повставали, то побачили, що моя кобила привела лоша.

А другий чоловік каже:

— Ні, брехня, — моя! Розсудіть нас, пане!

От пан думав, думав та й каже:

— Приведіть сюди лоша й коней: до якої лоша побіжить — та й привела.

От привели, поставили запряжені коні, а лоша пустили. А вони, ті два хазяїни, так засмикали те лоша, кожен до себе тягаючи, що воно вже не знає, куди йому й бігти — узяло та й побігло геть. А Маруся каже:

— Ви лоша прив'яжіть, а матерів повипрягайте та й пустіть — котра побіжить до лошати, то та й привела.

Зараз так і зробили. Пустили їх — так одна й побігла до лошати, а друга стоїть. Тоді пан побачив, що нічого з дівчиною не поробиш, і відпустив її.

1. Ситнішим над усе багатий брат уважав

А гроші
Б землю-матір
В панські хорти
Г панські кабани

2. Слова *Ви лоша прив'яжіть, а матерів повипрягайте та й пустіть* належать

А панові
Б Марусі
В бідному братові
Г багатому братові

3. Маруся відволікла нацькованих на неї собак, випустивши

А горобця
Б зайця
В лоша
Г цапа

4. До якого виду казок належить «Мудра дівчина»: про звірів, побутових чи фантастичних? Чому ви так уважаєте?
5. Які події в казці відбуваються тричі?

6. Хто, на вашу думку, виявився мудрішим: пан чи Маруся? Підкріпіть свою думку прикладами з тексту казки.
7. У якому вчинку виявилася жорстокість пана?
8. Яке магічне число декілька разів використовується в казці «Мудра дівчина»?
9. Чи буває так у реальному житті, щоб дитина, як Маруся в казці, була мудрішою від пана і свого рідного батька? Чи таке можливо лише в казках? Чому?
10. Як ви розумієте зміст прислів'я *Тіло в злоті, а душа в болоті*? Якого героя казки можна охарактеризувати цим висловом?

11. Побудуйте в робочому зошиті за поданим зразком таблицю. Заповніть її.

Риси вдачі героя

пан	**Маруся**

12. Як відомо, народні казки прийшли до нас із сивої давнини. Як ви вважаєте, чи змінилися в наш час відгадки на загадки пана, адже сучасне суспільство дуже стрімко розвивається (мережа Інтернет, надшвидкісні літаки та ракети, інформаційні технології тощо)? Висловіть свої міркування.

1. Поділіть казку на частини за змістом і складіть за ними план. Запишіть його в робочий зошит.
2. Прочитайте казку «Ох». Випишіть у робочий зошит незрозумілі слова.

ОХ

Колись-то давно, не з моєї пам'яті, мабуть, ще й батьків і дідів наших не було на світі, жив собі убогий чоловік з жінкою, а в них був одним-один син, та й той не такий як треба: таке ледащо той одинчик, що Господи! Нізащо й за холодну воду не візьметься[1], а все тільки на печі сидить та просцем пересипається. Уже йому, може, годів із двадцять, а він усе на печі сидить — ніколи й не злазить; як подадуть їсти, то й їсть, а не подадуть, то й так обходиться... Батько й мати журяться:

[1] *І за холо́дну во́ду не бра́тися* — ледарювати.

— Що нам з тобою, сину, робити? Чужі діти своїм батькам у поміч стають, а ти тільки дурно в нас хліб переводиш[1]!

Так йому не до того; сидить та просцем пересипається... Журились-журились батько з матір'ю, а далі мати й каже:

— Що ти таки, старий, думаєш з ним, що вже він зросту дійшов, а така недотепа — нічого робити не вміє? Ти б його куди оддав, куди найняв, то, може б, його чужі люди чому вивчили.

Порадились, батько й оддав його в кравці вчитись. От він там побув день зо три та й утік; заліз на піч — знов просцем пересипається. Батько його побив добре, вилаяв, оддав до шевця шевству вчитись. Так він і звідтіля втік. Батько знов його побив і оддав ковальству вчитись. Так і там не побув довго — утік. Батько бідкається — що робити?

— Поведу, — каже, — вражого сина, ледащо, в інше царство; де найму, то найму, може, він відтіля не втече. — Узяв його й повів.

Ідуть та йдуть, чи довго, чи недовго, аж увійшли в такий темний ліс, що тільки небо та земля. Входять у ліс, притомилися трохи; а там над стежкою стоїть обгорілий пеньок; батько й каже:

— Притомився я, сяду, одпочину трохи.

От сідає на пеньок та:

— Ох! Як же я втомився! — каже.

Тільки це сказав, аж з того пенька — де не взявся — вилазить такий маленький дідок, сам зморщений, а борода зелена аж по коліна.

— Що тобі, — питає, — чоловіче, треба од мене?

Чоловік здивувався: де воно таке диво взялося? Та й каже йому:

— Хіба я тебе кликав? Одчепись!

— Як же не кликав, — каже дідок, — коли кликав!

— Хто ж ти такий? — питає чоловік.

— Я, — каже дідок, — лісовий цар Ох. Чого ти мене кликав?

— Та цур тобі, я тебе й не думав кликати! — каже чоловік.

— Ні, кликав, ти сказав: «Ох!»

— Та то я втомився, — каже чоловік, — та й сказав: «Ох!»

— Куди ж ти йдеш? — питає Ох.

— Світ за очі! — каже чоловік. — Веду оцю дитину наймать, може, його чужі люди навчать розуму, бо в себе дома що найму, то й утече.

---

[1] *Переводити хліб* — не давати ніякої користі.

— Найми, — каже Ох, — у мене, я його навчу. Тільки з такою умовою: як вибуде рік та прийдеш за ним, то коли пізнаєш його — бери, а не впізнаєш — ще рік служитиме в мене!

— Добре, — каже чоловік.

От ударили по руках[1], чоловік і пішов собі додому, а хлопця Ох повів до себе.

От як повів його Ох, та й повів аж на той світ, під землю, та привів до зеленої хатки, очеретом обтиканої, а в тій хатці все зелене: і стіни, і лавки зелені, і Охова жінка зелена, і діти, сказано — усе, усе... А за наймичок в Оха мавки — такі зелені, як рута!..

— Ну, сідай же, — каже Ох, — наймитку, та попоїси трохи!

Мавки подають йому страву — і страва зелена; він попоїв.

— Ну, — каже Ох, — піди ж, наймитку, дровець урубай та наноси.

Наймиток пішов. Чи рубав, чи не рубав, та ліг на дрівця й заснув. Приходить Ох — аж він спить. Він його взяв, звелів наносити дров, поклав на дрова зв'язаного наймита, підпалив дрова... Згорів наймит! Ох тоді взяв попілець, по вітру розвіяв, а одна вуглина й випала з того попелу. Тоді Ох сприснув її живущою водою, наймит знову став живий, тільки вже моторніший трохи. Знову Ох звелів дрова рубать — той знову заснув. Ох підпалив дрова, наймита спалив, попілець по вітру розвіяв, вуглину сприснув живущою водою — наймит знов ожив і став такий гарний, що немає кращого! От Ох спалив його і втретє, та знову живущою водою сприснув вуглину — і з того ледачого парубка та став такий моторний і гарний козак, що ні здумать, ні згадать, хіба в казці сказать.

[1] *Уда́рити по рука́х* — домовитися.

От вибув той парубок рік. Як вийшов рік, батько йде за сином. Прийшов у той ліс до того пенька обгорілого, сів та й каже:

— Ох!

Ох і виліз з того пенька та й каже:

— Здоров був, чоловіче!

— Здоров, Ох!

— А чого тобі треба, чоловіче? — питає Ох.

— Прийшов, — каже, — за сином.

— Ну, йди, як пізнаєш — бери його, а не пізнаєш — ще рік служитиме.

Чоловік пішов за Охом. Приходить до його хати; Ох узяв виніс мірку проса, висипав — назбігалося до біса півнів!

— Ну, пізнавай, — каже Ох, — де твій син?

Чоловік дивився-дивився — усі півні однакові: один в один — не пізнав.

— Ну, — каже Ох, іди ж собі, коли не пізнав, ще рік твій син служитиме в мене.

Чоловік пішов додому.

От виходить і другий рік; чоловік знову йде до Оха. Прийшов до пенька:

— Ох! — каже.

Ох до нього виліз.

— Іди, — каже, — пізнавай! — Увів його в кошару — аж там самі барани, один в один. Чоловік пізнавав-пізнавав — не пізнав.

— Іди собі, коли так, додому, твій син ще рік житиме в мене.

Чоловік і пішов журячись.

Виходить і третій рік. Чоловік іде до Оха. Іде та йде — аж йому назустріч іде дід, увесь, як молоко, білий, і одежа на ньому біла.

— Здоров, чоловіче!

— Доброго здоров'я, діду!

— Куди тебе Бог несе?

— Іду, — каже, — до Оха виручати сина.

— Як саме?

— Так і так, — каже чоловік. І розказав тому білому дідові, як він Охові віддав у найми свого сина і з якою умовою.

— Е! — каже дід. — Погано, чоловіче, довго він тебе водитиме!

— Та я вже, — каже чоловік, — і сам бачу, що погано, та не знаю, що його й робити тепер у світі... Чи ви, дідусю, не знаєте, як мені мого сина вгадати?

— Знаю! — каже дід.

— Скажіть же й мені, дідусю-голубчику: я за вас цілий вік буду Бога молити! Бо все-таки який він не був, а мій син, своя кров!

— Слухай же, — каже дід. — Як прийдеш до Оха, він тобі випустить голубів, то ти не бери ніякого голуба, тільки бери того, що не їстиме, а сам собі під грушею сидітиме та оскубатиметься — то твій син!

Подякував чоловік дідові та й пішов. Приходить до пенька.

— Ох! — каже.

Ох і виліз до нього, і повів його у своє лісове царство. От висипав Ох мірку пшениці, наскликав голубів. Назліталось їх така сила, що Господи, і все один в один.

— Пізнавай, — каже Ох, — де твій син! Пізнаєш — твій, а не пізнаєш — мій.

От всі голуби їдять пшеницю, а один сидить під грушею, сам собі надувся та оскубується. Чоловік і каже:

— Ось мій син!

— Ну, угадав! Коли так, то бери.

Узяв, перекинув того голуба — став із нього такий гарний парубок, що кращого й на світі немає. Батько зрадів дуже, обнімає його, цілує... Раді обидва!

— Ходім же, сину, додому.

От і пішли.

Ідуть дорогою та й розмовляють: батько розпитує, як там у Оха було; син розказує; то знову батько розказує, як він бідує, а син слухає. А далі батько й каже:

— Що ж ми тепер, сину, робитимем? Я бідний і ти бідний... Служив ти три роки, та нічого не заробив!

— Не журіться, тату, усе гаразд буде. Глядіть, — каже, — тут полюватимуть за лисицями паничі, то я перекинуся хортом та піймаю лисицю, то паничі мене купуватимуть у вас, то ви мене продайте за триста рублів, тільки продавайте без ретязя[1], от у нас і гроші будуть, розживемось!

Ідуть та ідуть, аж там на узліссі собаки ганяють лисицю, так ганяють, так ганяють, лисиця не втече, хорт не дожене. Син зараз перекидається хортом, догнав ту лисицю, піймав. Паничі вискочили з лісу.

— Се твій хорт?

---

[1] *Ре́тязь* — ланцюг.

— Мій!

— Добрий хорт! Продай його нам.

— Купіть.

— Що тобі за його?

— Триста рублів без ретезя.

— Нащо нам твій ретязь — ми йому позолочений зробимо. На сто!

— Ні.

— Ну, бери всі гроші, давай хорта. — Одлічили гроші, узяли хорта — давай полювати. Випустили того хорта знову на лисицю. Він як погнав лисицю, то погнав аж у ліс, та перекинувся парубком і знову прийшов до батька.

Ідуть та ідуть, батько й каже:

— Що нам, сину, цих грошей, — тільки що хазяйством завестись...

— Не журіться, тату, буде ще. Тут, — каже, — паничі їхатимуть по перепелиці із соколом: то я перекинусь соколом, то вони мене купуватимуть, то ви мене продайте знову за триста рублів без шапочки.

От ідуть полем, паничі випустили сокола на перепела; так сокіл женеться, а перепел тікає: сокіл не дожене, перепел не втече. Син перекинувся соколом, так зразу і насів на того перепела. Паничі побачили.

— Це твій сокіл?

— Мій.

— Продай його нам.

— Купіть.

— Що тобі за нього?

— Як дасте триста рублів, то беріть собі сокола, тільки без шапочки.

— Ми йому парчову зробимо...

Поторгувались, продав за триста рублів. От паничі пустили того сокола за перепелицею, а він як полетів, та й полетів, та перекинувся парубком і знову прийшов до батька.

— Ну, тепер ми розжилися трохи, — каже батько.

— Постійте, тату, ще буде. Як будемо, — каже, — іти через ярмарок, то я перекинуся конем, а ви мене продавайте: дадуть вам за мене тисячу рублів; тільки продавайте без недоуздка.

От підходять до містечка — аж там ярмарок. Син перекинувся конем — і такий кінь, як змій, і приступить страшно! Батько

веде того коня за недоуздок, а він так гарцює, копитом землю вибиває! Тут повиходили купці — торгують.

— Тисячу, — каже, — без недоуздка, то й беріть!

— Та навіщо нам цей недоуздок, ми йому срібну позолочену уздечку зробимо! — Дають п'ятсот.

— Ні!

А це підходить циган сліпий на одне око:

— Що тобі, чоловіче, за коня?

— Тисячу без недоуздка.

— Ге! Дорого, батьку: візьми п'ятсот з недоуздком!

— Ні, не рука, — каже батько.

— Ну шістсот... бери!

Як узяв той циган торгуватися, як узяв — так чоловік і шага не спускає.

— Ну, бери, батьку, тільки з недоуздком.

— Е, ні, цигане, недоуздок мій!

— Чоловіче добрий! Де ти видав, щоб коня продавали без уздечки? І передать ніяк...

— Як хочеш, а недоуздок мій! — каже чоловік.

— Ну, батьку, я тобі п'ять рублів накину, — тільки з недоуздком.

Чоловік подумав: недоуздок яких там три гривні вартий, а циган дає п'ять карбованців. Узяв і віддав. Чоловік пішов, узявши гроші, додому, а циган — на коня та й поїхав. А то не циган, то Ох перекинувся циганом.

Той кінь несе та й несе Оха — вище дерева, нижче хмари... От спустились у ліс, приїхали до Оха; він того коня поставив у степу, а сам пішов у хату.

— Не втік-таки від моїх рук, вражий син! — каже жінці.

От в обідню пору бере Ох того коня за повід, веде до водопою, до річки. Тільки що привів до річки, а той кінь нахилився пити — та й перекинувся окунем, та й поплив. Ох, недовго думавши, перекинувся й собі щукою та давай

ганяться за тим окунем. Так оце що нажене, то окунь одстовбурчить пірця та хвостом повернеться, то щука й не візьме... От оце вона дожене та:

— Окунець, окунець, повернись до мене головою, побалакаємо з тобою!

— Коли ти, кумонько, хочеш балакати, — каже окунець щуці, — то я і так чую!

Та це що нажене щука окуня та:

— Окунець, окунець, повернись до мене головою, побалакаєм з тобою!

А окунець одстовбурчить пірця та:

— Коли ти, кумонько, хочеш балакати, то я й так чую!

Довго ганялися щука за окунем — та ні! А це випливає той окунь на берег — аж там царівна білизну пере. Окунь перекинувся гранатовим перснем у золотій оправі. Царівна побачила, та й підняла той перстень з води. Приносить додому, хвалиться:

— Який я, таточку, гарний перстень знайшла! — Батько любується, а царівна не знає, на який його й палець одіти: такий гарний!

Коли це через якийсь там час доповіли царю, що прийшов купець. (А то Ох купцем перекинувся). Цар вийшов:

— Що тобі треба, чоловіче?

— Так і так: плив я, — каже Ох, — човном по річці, віз у свою землю своєму цареві перстень гранатовий та й упустив той перстень у воду... Чи ніхто з ваших не знайшов?

— Моя дочка знайшла.

Покликали її. Ох як узявсь її просити, щоб оддала, бо мені, каже, і на світі не жить, як не привезу того персня! Так вона не віддає, та й годі! Тут уже цар уступився:

— Оддай, — каже, — дочко, а то через нас буде нещастя чоловікові, оддай!

А Ох так просить:

— Що хочете, то й беріть у мене, тільки віддайте мені перстень!

— Ну, коли так, — каже царівна, — то щоб ні тобі, ні мені! — та й кинула той перстень на землю...

Той перстень і розсипався пшоном, що порозкочувалося по всій хаті. А Ох, недовго думавши, перекинувся голубом і давай клювати те пшоно. Клював-клював, усе поклював... А одна пшонина закотилася під ноги царівні, він тієї пшонини і не з'їв. Як поклював, та у вікно й вилетів собі геть, та й полетів собі...

А з тієї пшонини перекинувся парубок — і такий гарний, що царівна як побачила, так і закохалася одразу, та так щиро просить царя й царицю, щоб її віддали за нього:

— Ні за ким, — каже, — я щаслива не буду, а за ним моє щастя!

Цар довго морщився, що за простого віддає свою дочку, а далі порадився, узяли їх поблагословили та подружили, таке весілля справили, що весь мир скликали. І я там був, мед пив, хоч в роті не було, а по бороді текло — тим вона в мене й побіліла!

До речі...

Фразеологізм *як риба у воді* означає: почуватися вільно, невимушено, добре. Таке значення обумовлене тим, що риба дуже комфортно почуває себе у воді, адже від народження вона плавець. Проте плавають вони по-різному: одні лежні, які люблять спочивати на дні, наприклад камбала, інші — неперевершені чемпіони з плавання. Хто вони? Можливо, лосось, який пропливає 5 м за секунду? Ні, тунець за секунду долає 6 м, але і його обжене оселедцева акула, що пропливає за ту саму секунду 12,5 м, тобто 45 км/год. Решта риб плаває гірше: короп за годину може подолати 13 км, окунь — 17 км, а щука — 33 км.

Абсолютним чемпіоном із плавання (щоправда, на коротких дистанціях) уважається меч-риба, яка може плавати з швидкістю до 130 км/год! Між іншим, вона живе в теплих південних морях, але іноді запливає й до нас, у Чорне море.

1. У помешканні Оха переважає колір

А жовтий
Б зелений
В коричневий
Г червоний

2. Ох був царем

А тварин
Б дерев
В озер
Г лісу

3. Установіть відповідність.

Професія	Заняття
1 кравець	А шиє й лагодить взуття
2 швець	Б шиє й ремонтує одяг
3 коваль	В продає крадених коней
4 купець	Г виготовляє металеві предмети
	Д займається приватною торгівлею

4. До якого виду казок належить «Ох»: про звірів, побутових чи фантастичних? Чому ви так уважаєте?
5. Поясніть значення фразеологізмів *за холодну воду не братися, ударити по руках, хліб переводити.*
6. Ох допоміг парубкові стати моторним і гарним хлопцем. Як ви вважаєте, Ох добрий чи злий за своєю вдачею? Підкріпіть свою думку конкретними прикладами з казки.
7. Прочитайте рубрику «До речі...» й скажіть, чому в казці «Ох» щука все ж таки не змогла наздогнати окуня, хоча в природі вдвічі швидше за нього плаває.
8. Скільки разів магічне число 3 повторюється в казці? Коротко розкажіть, з якими подіями воно пов'язане.
9. Як відомо, у казках обов'язково перемагає добро. Яке ж зло переможено в казці «Ох»?
10. Який момент у казці найбільш емоційно напружений?

11. Поділивши казку за змістом на п'ять частин, доберіть до кожної з них заголовок і запишіть у зошит.
12. Усно опишіть одну з ілюстрацій до казки своїми словами за таким планом:

- Хто зображений на малюнку?
- Які події змальовано?
- Які кольори переважають? Чому саме такі кольори?
- Наскільки вдало, на вашу думку, художник передав цей фрагмент казки?

1. Поділіться в класі на невеликі групи, розподіливши ролі для читання казки «Ох». Підготуйтеся до виразного читання своїх слів, скориставшись матеріалом статті «Виразне читання прозових творів».
2. Чому батько в казці «Ох» усе ж таки залишився без сина? Напишіть невеликий роздум за бажанням *(4–5 речень)*.
3. Прочитайте казку «Летючий корабель».

Виразне читання прозових творів

За кілька років навчання в школі ви опрацювали багато художніх творів і робили це по-різному, адже читати оповідання чи вірш можна мовчки і вголос. Як же навчитися читати виразно вголос? Ві́рші, байки́, оповідання й казки́ читають по-різному, адже одні з них римовані, тобто написані віршем, а інші — неримовані. Навчитися виразно читати прозовий твір можна на прикладі казок. Виразне читання ще називають ***декламацією***.

Виразно можна прочитати речення лише тоді, коли ви *повністю*, а не частково *розумієте його зміст*. Для цього треба з'ясувати значення незрозумілих слів і фразеологізмів. Як правило, лексичне значення таких слів і фразеологізмів розтлумачено в зносках, тож їх не можна оминати увагою. Крім того, значення слів можна знайти в тлумачному словнику чи в мережі Інтернет.

Потрібно чітко *розмежувати слова автора* та *казкових героїв*. Слова автора читають менш емоційно, ніж репліки персонажів. Проте перетворювати читання слів автора на монотонне в жодному разі не можна. Воно також потребує неабиякої майстерності, бо інтонацією можна передати ставлення автора до подій: схвальне, осудливе чи байдуже.

Готуючись до читання всього тексту чи його фрагмента, треба зробити так звану *розмітку* — підкреслити в кожному реченні одне-два слова, на які падає *логічний наголос*, котрі треба інтонаційно визначити. Наприклад, у реченні *Цар **довго** морщився, що за **простого** віддає свою дочку* потрібно наголосити на словах *довго* і *простого*, бо вони найглибше передають стан батька, бачення ним ситуації, що склалася.

Під час читання важливими також є *темп, сила голосу, тембр звука, дикція* та *паузи*. Уважно прочитайте визначення цих понять у таблиці й під час читання контролюйте себе, чи дотримуєтеся ви *засобів декламації*.

Декламуючи, обов'язково уявляйте картини, які озвучуєте, набирайте повітря рівними частинами під час пауз.

Засоби читання	Значення
Темп читання	швидкість читання — рівна, уповільнена чи прискорена (залежно від змісту)
Сила голосу	максимальний ступінь вияву голосу, його напруженість (найчастіше посилюють голос у репліках, особливо в окличних реченнях)
Тембр звука	характерне забарвлення, завдяки якому людина говорить ніби різними голосами (зрозуміло, що передавати однаковим тембром Оха й парубка не логічно)
Дикція	чітка вимова звуків, слів, фраз
Пауза	зупинка в читанні на місці розділових знаків
Інтонація	головний засіб донесення до слухачів змісту твору, його настрою; наприклад інтонація переліку, протиставлення чи зіставлення, інтонація осуду чи співчуття

ЛЕТЮЧИЙ КОРАБЕЛЬ

Були собі дід та баба, а в них було три сини: два розумних, а третій дурний. Розумних же вони й жалують, баба їм щонеділі білі сорочки дає, а дурника всі лають, сміються з нього, а він, знай, на печі в просі сидить, у чорній сорочці. Як дадуть, то й їсть, а ні, то він і голодує. Аж ось пройшла чутка, що так і так: прийшов такий царський указ, щоб зібралися до царя всі на обід, і хто змайструє такий корабель, щоб літав, і приїде на тім кораблі, за того цар дочку віддає. Розумні брати й радяться:

— Піти б то, може, там де наше щастя закотилося!

Порадилися, просяться в батька та в матері:

— Підемо ми, — кажуть, — до царя на обід: загубити — нічого не загубимо, а може, там де наше щастя закотилося!

Батько їх умовляє, мати їх умовляє... Ні!

— Підемо, та й годі! Благословіть нас на дорогу.

Старі, нічого робити, поблагословили їх на дорогу, баба надавала їм білих паляниць, спекла порося, пішли вони.

А дурень сидить на печі та й собі проситься:

— Піду і я туди, куди брати пішли!

— Куди ти, дурню, підеш? — каже мати. — Десь тебе й вовки з'їдять!

— Ні, — каже, — не з'їдять. Піду!

Старі з нього спершу сміялись, а тоді давай лаяти. Так ні! Вони бачать, що з дурнем, мовляв, нічого не зробиш, та й кажуть:

— Ну йди, та щоб уже й не вертався й щоб не признавався, що ти наш син!

Баба дала йому торбу, наклала туди чорного черствого хліба, пляшку води дала й випровадила з дому. Він і пішов. Іде та й іде, коли зустрічає на дорозі діда: такий сивий, борода біла, аж до пояса!

— Здорові, діду!

— Здоров, сину!

— Куди йдете, діду?

А той каже:

— Ходжу по світу, з біди людей виручаю. А ти куди?

— До царя на обід.

— Хіба ти, — питає дід, — умієш зробити такий корабель, щоб сам літав?

— Ні, — каже, — не вмію!

— То й чого ж ти йдеш?

— А хто його знає, — каже, — чого! Загубити — не загублю, а може, там де моє щастя закотилося.

— Сідай же, — каже дід, — та спочинеш трохи, пополуднуємо. Виймай, що там у тебе в торбі!

— Е, дідусю, немає тут нічого, самий черствий хліб, що ви й не вкусите.

— Нічого, виймай!

От дурень виймає, аж з того чорного хліба та такі стали паляниці білі, що він ізроду й не їв таких: сказано, як у панів!

— Ну, що ж, — каже дід, — як його, не пивши, полуднувати?

— Є тільки води пляшка!

— Виймай! — каже дід.

Пополуднували гарненько, подякував дід дурневі та й каже:

— Ну, слухай, сину: іди ж тепер у ліс, та підійди до дерева, та й удар сокирою в дерево, а сам мерщій падай ниць і лежи, аж поки тебе хто не розбудить. Тоді тобі корабель збудується, а ти сідай на нього й лети, куди тобі треба, тільки по дорозі бери, кого б там не стрів.

Дурень подякував дідові — і розпрощалися. Дід пішов своєю дорогою, а дурень пішов у ліс.

От він увійшов у ліс, підійшов до дерева, цюкнув сокирою, упав ниць та й заснув. Спав, спав... Коли це за якийсь там час чує — хтось його будить:

— Уставай, уже твоє щастя поспіло, уставай!

Дурень прокинувся, коли гляне — аж стоїть корабель: сам золотий, щогли срібні, а паруси шовкові так і понадималися — тільки летіти! От він, недовго думавши, сів на корабель, той корабель знявся й полетів. Як полетів та й полетів нижче неба, вище землі, й оком не змигнеш!

Летів-летів, коли дивиться — припав чоловік на шляху до землі вухом та й слухає. Він і гукнув:

— Здорові, дядьку!

— Здоров, небоже!

— Що ви робите?

— Слухаю, — каже, — чи вже позбиралися до царя на обід люди.

— А хіба ви туди йдете?

— Туди.

— Сідайте зі мною, я вас підвезу.

Слухало сів. Полетіли.

Летіли-летіли, коли дивляться — шляхом іде чоловік, одна нога за вухо прив'язана, а на одній скаче.

— Здорові, дядьку!

— Здоров, небоже!

— Чого ви на одній нозі скачете?

— Того, — каже, — що коли б я відв'язав другу, то за одним ступнем увесь би світ переступив, а я не хочу.

— Куди ж ви йдете?

— До царя на обід.

— Сідайте з нами.

— Добре.

Скороход сів. Знову полетіли.

Летіли-летіли, коли дивляться — на дорозі стрілець стоїть і прицілюється з лука, а ніде не видно ні птиці, нічого.

Дурень крикнув:

— Здорові, дядьку! Куди ви цілитеся, що не видно ні птиці, нічого?

— То що, що не видно? То вам не видно, а мені видно!

— Де ви її бачите?

— Е, — каже, — там за сто миль сидить на сухій грушці!

— Сідайте з нами!

Стрілець і сів. Полетіли.

Летіли-летіли, коли дивляться — іде чоловік і несе за спиною повний мішок хліба.

— Здорові, дядьку!

— Здоров!

— Куди ви йдете?

— Іду, — каже, — добувати на обід хліб.

— Та у вас і так повен мішок!

— Що тут цього хліба! Мені й на один раз поснідати не стане.

— Сідайте з нами!

— Добре.

Сів і Об'їдайло. Полетіли.

Летіли-летіли, коли дивляться: ходить чоловік коло озера, мов чогось шукає.

— Здорові, дядьку!

— Здоров!

— Чого ви тут ходите?

— Пити, — каже, — хочеться, та ніяк води не знайду.

— Та перед вами ж цілісіньке озеро, чому ви не п'єте?

— Е, що тут цієї води! Мені й на один ковток не стане.

— Так сідайте з нами!

— Добре.

Обпивайло сів. Полетіли.

Летіли-летіли, коли глянули — аж іде чоловік у село й несе куль соломи.

— Здорові, дядьку. Куди це несете солому?

— У село, — каже.

— Ото! Хіба в селі немає соломи.

— Є, — говорить, — та не така!

— А хіба це яка?

— А така, — каже, — що хоч би яке спекотне літо було, а тільки розкидай цю солому, то зараз де не візьметься мороз і сніг.

— Сідайте з нами!

Морозко сів. І полетіли далі.

Летіли-летіли, коли дивляться — іде чоловік у ліс і несе в'язку дров за плечима.

— Здорові, дядьку!

— Здоров!

— Куди ви дрова несете?

— У ліс.

— Ото! Хіба в лісі немає дров?

— Чому немає? Є, — говорить, — та не такі.

— А які ж?

— Там, — каже, — прості, а це такі, що як тільки розкидав їх, так зараз де не візьметься військо перед тобою!

— Сідайте з нами!

І той згодився, сів та й полетіли.

Чи довго вони летіли, чи недовго, а прилітають до царя на обід. А там серед двору столи понаставлені, понакривані, бочки меду повикочувані: пий, душе, їж, душе, чого забажаєш! А людей, сказано, півцарства зійшлось: і старі, і малі, і пани багаті, і старці убогі, як на ярмарку. Дурень прилетів із товариством на тім кораблі, спустився в царя перед вікнами, повиходили вони з корабля й пішли обідати.

Цар дивиться у вікно — аж хтось прилетів на золотім кораблі. Він лакеєві й каже:

— Піди спитай, хто там золотим кораблем прилетів!

Лакей пішов, подивився, приходить до царя.

— Якась, — каже, — мужва обідрана!

Цар не вірить.

— Як, — каже, — можна, щоб мужики на золотім кораблі прилетіли? Ти, мабуть, не допитався!

Узяв та й пішов сам поміж людьми.

— Хто, — питає, — тут на цім кораблі прилетів?

Дурень виступив.

— Я! — каже.

Цар як подивився, що в нього свиточка — латка на латці, штанці — коліна повилазили, то аж за голову взявся: «Як-таки, щоб я свою дитину та за такого хлопа видав?!»

Що його робити? І давай йому загадки загадувати.

— Піди, — каже до лакея, — скажи йому, що хоч він і на кораблі прилетів, а як не добуде води живлющої та цілющої, поки люди пообідають, то не то царівни не віддам, то от оце меч — а його голова з плеч!

Лакей і пішов.

А Слухало підслухав, що цар казав, та й розказав дурневі. Дурень сидить на лаві (такі лави кругом столів пороблено) та й журиться: не їсть, не п'є.

— Чому ти, — питає Скороход, — не їси?

— Де вже мені їсти! І в пельку не лізе.

І розказав:

— Загадав мені цар, щоб я, поки люди пообідають, добув води живлющої і цілющої... Як я її добуду?

— Не журись! Я тобі дістану!

— Ну, гляди!

Приходить лакей, дає йому царський наказ: а він уже давно знає, як і що.

— Скажи, — говорить, — що принесу!

От лакей і пішов.

А Скороход відв'язав ногу від вуха та як махнув — так в одну мить і набрав води живлющої і цілющої. Набрав, утомився. «Ще, — думає, — поки обід, вернуся, а тепер сяду під млином, відпочину трохи».

Сів та й заснув. Люди вже обід кінчають, а його немає. Дурень сидить ні живий ні мертвий. «Пропав!» — думає.

Слухало приставив до землі вухо — давай слухати. Слухав-слухав:

— Під млином спить, вражий син!

— Що ж ми будемо тепер робити? — каже дурень. — Як би його збудити?

А Стрілець каже:

— Не бійся: я збуджу!

От як нап'яв лук, як стрельне — як торохне стріла в млин, аж тріски полетіли! Скороход прокинувсь — мерщій туди! Люди обід тільки що кінчають, а він приносить ту воду.

Цар — що робити? Ну загадувати другу загадку:

— Як із'їсть зі своїм товариством за одним разом шість пар волів жарених і сорок печей хліба, тоді віддам свою дитину за нього, а не з'їсть, то оце меч — а його голова з плеч!

Слухало й підслухав та й розказав дурневі.

— Що ж мені тепер робити? Я й одного хліба не з'їм! — каже дурень.

Та й знов зажурився — аж плаче.

А Об'їдайло й каже:

— Не плач, я за вас усіх поїм, ще й мало буде!

Приходить лакей: так і так.

— Добре, — каже, — нехай дають!

От зажарили дванадцять биків, напекли сорок печей хліба. Об'їдайло як почав їсти — усе дочиста поїв і ще просить.

— Ех, — каже, — мало! Хоч би ще трошки дали!..

Цар бачить, що нічого не вдіє, — знову загадав загадку: щоб сорок сорокових кухлів води випив за одним духом і сорок сорокових кухлів меду. А не вип'є — то от оце мій меч — його голова з плеч!

Слухало підслухав — розказав. Дурень плаче.

— Не плач! — каже Обпивайло. — Я сам вип'ю, ще й мало буде!

От викотили їм по сорок сорокових кухлів води й меду.

Обпивайло як узяв пити — усі до каплі випив ще й підсміюється.

— Ех, — каже, — мало! Хоч би ще трохи — ще б випив!

Цар бачить, що нічого не вдіє, та й думає: «Треба його, вражого сина, зі світу звести, а то він мою дитину занапастить!»

От і посилає до дурня лакея:

— Піди скажи, що сказав цар, щоб перед вінцем у баню сходив.

А другому лакеєві загадує, щоб пішов сказав, щоб баню чавунну напалили: «Так він, сякий-такий, зажариться!»

Грубник натопив баню — так і пашить: самого чорта можна зажарити!

От іде дурень у баню, а за ним слідом іде Морозко із соломою. Тільки що ввійшли в баню — аж такий жар, що не можна видержати! Морозко розкинув солому — і одразу так стало холодно, що дурень насилу облився, та швидко на піч, та там і заснув, бо намерзся-таки добре.

Уранці відчиняють баню, думають: тільки з нього попілець зостався!.. Аж він лежить на печі! Вони його збудили.

— Оце, — каже, — як я міцно спав!

Та й пішов із бані.

Доповіли цареві, що так, мовляв, і так: на печі спав і в бані так холодно, наче цілу зиму не топлено. Цар засмутився дуже: що його робити? Думав-думав, думав-думав...

— Ну, — каже, — як дістане мені на ранок полк війська, — то вже віддам свою дочку за нього, а не дістане, то от оце мій меч — його голова з плеч!

А сам думає: «Де простому мужикові полк війська добути? Я цар, та й то!..»

От і дав наказ.

Слухало ж підслухав і розказав дурневі. Дурень знову сидить та й плаче:

— Що мені тепер робити на світі? Де я того війська добуду?

Іде на корабель до товариства:

— Ой, виручіть, братця! Виручали не один раз із біди і тепер виручіть! А то пропав я на світі.

— Не плач, — каже той, що ніс дрова, — я тебе виручу.

Приходить слуга:

— Казав цар, що як поставиш завтра на ранок цілий полк війська, тоді твоя царівна!

— Добре, зроблю! — каже дурень. — Тільки скажи цареві: як не віддасть ще й тепер, то я на нього війною піду і силою царівну візьму.

Уночі повів товариш дурня в поле й поніс із собою в'язку дров. Як почав ті дрова розкидати, як почав розкидати, то що кине — то й чоловік, що кине — то й чоловік! І такого війська набралось. Господи! На ранок прокидається цар — аж чує: грають.

Він питає:

— Що там так рано грає?

— То, — кажуть, — той своє військо муштрує, що на золотім кораблі прилетів.

Цар тоді побачив, що нічого не вдіє, і звелів його покликати до себе.

Приходить лакей, просить. А дурень такий став, що його й не впізнаєш: одежа на ньому так і сяє, шапочка золота, а сам такий гарний, що й не сказати! Веде він своє військо, сам на воронім коні попереду, за ним старшина. Підступив під палац.

— Стій! — крикнув.

Військо у лаву стало, — як перемите! Він пішов у палац. Цар його обіймає, цілує:

— Сідай, мій зятю любий!

Вийшла й царівна. Як побачила — аж засміялась: який у неї гарний чоловік буде!

От їх швиденько й повінчали, такий бенкет задали, що аж до неба дим пішов!

До речі...

Справжні летючі кораблі було створено не так давно, як для історії людства, у другій половині XVIII ст. Це була... повітряна куля. На запитання, хто її винайшов, який вона мала вигляд і як пересувалася в повітрі, ви зможете знайти відповіді в мережі Інтернет.

1. Словами *в нього свиточка — латка на латці, штанці — коліна повилазили* описано

А Стрільця
Б Слухала
В дурня
Г діда

2. Декілька разів у казці «Летючий корабель» повторюється вислів

А *військо у лаву стало, — як перемите*
Б *дурень сидить на лаві та й журиться*
В *от оце меч — а його голова з плеч*
Г *я за вас усіх поїм, ще й мало буде*

3. Установіть відповідність.

Герой твору	Вчинок
1 дід	А перетворює черствий хліб на білі паляниці
2 дурень	Б перетворює в'язку дров на військо
3 Морозко	В добуває живлющу й цілющу воду
4 Скороход	Г охолоджує соломою гарячу баню
	Д веде своє військо до царя

4. Казка «Летючий корабель» про звірів, побутова чи фантастична? Чому ви так уважаєте?

5. Чому, на вашу думку, дід і баба наказали дурню, аби нікому не признавався, що він їхній син? Як така поведінка їх характеризує?

6. Які вчинки царя свідчать про те, що він нечесна людина?

7. Якому герою найбільше симпатизує народ (оповідач)? З чого це видно?

8. Чи потрібен був царю летючий корабель? Чому, на вашу думку, він вирішив віддати свою дочку за власника летючого корабля?

9. Як ви вважаєте, чому казки закінчуються перемогою добра над злом?

10. Які фрагменти казки фантастичні? Які чарівні предмети є в ній?

11. Накресліть таблицю за зразком у робочий зошит і заповніть її.

Характеристика дурня

позитивні риси	негативні риси

12. Чи вдало художник підготував малюнок до одного з епізодів казки «Летючий корабель»? Що б ви змінили в цій ілюстрації? Чому?

1. Прочитайте статтю «Виразне читання прозових творів» (с. 51–52). Випишіть правила в робочий зошит.
2. Підготуйтеся до виразного читання казки «Летючий корабель» за ролями.

ЛІТЕРАТУРНІ КАЗКИ

Окрім народних казок, є й такі, що складають письменники, їх називають ***літературними***. Здебільшого їх створюють на основі народних казок. Такими є казки із збірки І. Франка «Коли ще звірі говорили», одну з яких («Фарбований Лис») ви обов'язково прочитаєте.

Як і в народних казках, дійовими особами в літературних казках є люди, тварини й рослини. Проте ці казки мають і свої особливості. Народні казки побутують в усній формі, а літературні — у писемній, тому вони незмінні, не мають різних варіантів, як у фольклорі. Літературна казка може бути як прозовою, так і віршованою.

Літературна казка — це авторський художній твір у прозовій чи віршованій формі, заснований на фольклорних джерелах, але може бути й цілком оригінальний. Це твір переважно фантастичний, у ньому зображуються неймовірні пригоди вигаданих або традиційних казкових героїв.

У початкових класах ви вже читали казки літературного походження Наталі Забіли, Марійки Підгірянки, Олександра Пушкіна та Петра Єршова.

До визнаних майстрів казок, окрім Івана Франка, належать Леся Українка, Василь Симоненко, Всеволод Нестайко, Ганс Крістіан Андерсен, Шарль Перро, брати Грімм, Олександр Пушкін та ін.

Ви, напевно, читали всесвітньо відомі казки «Буратіно», «Казку про рибалку та рибку», «Попелюшка», «Кіт у чоботях», «Дюймовочка», «Снігова королева», «Гидке каченя», «Хлопчик-Мізинчик», «Білосніжка й семеро гномів». За мотивами цих казок знято багато кіно- і мультфільмів.

Ми пропонуємо вам прочитати літературні казки українських авторів. Вони по-своєму чарівні й захопливі. То ж читайте й насолоджуйтеся!

ІВАН ФРАНКО
(1856–1916)

Іван Якович Франко народився 27 серпня 1856 р. в селі Нагуєвичах, що неподалік від Львова. Його родина, як на ті часи, була доволі заможною. Батько працював сільським ковалем. Мати походила з шляхетського роду, була гордої вдачі, мала чутливе до краси серце, багато співала народних пісень, що впливало на формування Івася як майбутнього письменника.

«Якесь воно не таке, як люди», — казали про Івася сусіди, і це ж саме «не таке» помічав у ньому й батько, вирішивши спровадити сина в якусь науку. Спочатку майбутній письменник навчався в початковій школі сусіднього села, яка вважалася кращою, ніж у Нагуєвичах. Він був дуже здібним: за два роки Франко навчився читати українською, німецькою та польською мовами (до речі, українською навчився читати за десять днів!).

Згодом Івась здобував освіту в так званій «нормальній» школі Дрогобича, а потім — у Дрогобицькій гімназії. Навчання в цих закладах було марудним[1]: талановитий сільський хлопчик із Нагуєвичів постійно зазнавав знущань від своїх учителів, адже ті ставилися з повагою лише до дітей із дуже заможних і відомих родин. Незважаючи на це, Івась за підсумками навчального року виявився найкращим учнем. І не дивно, адже він мав феноменальну[2] пам'ять: «Пам'ять у мене була така, що лекцію з історії, котру вчитель цілу годину говорив, я міг опісля продиктувати майже слово в слово!» З його успіхів особливо тішився батько, про нагородження за успіхи в навчанні (на святковій лінійці) письменник згадував: «Я не бачив його, а тільки коли мене викликали першого, щоб одержати нагороду, то я почув, що він голосно заплакав». А через два місяці в дев'ятирічного Івася батька не стало...

Щоб утримувати родину з чотирма дітьми й господарство, мати вимушена була вдруге вийти заміж. Вітчим виявився доброю людиною, він сприяв тому, щоб Івась продовжував навчання.

---

[1] *Мару́дний* — нецікавий, нудний.
[2] *Феномена́льний* — винятковий, рідкісний.

Як і в «нормальній» школі, у Дрогобицькій гімназії Іван також став найкращим учнем. У цей час (хлопцеві було шістнадцять років) померла мати. Аби хоч якось заробляти на прожиття, він давав однокласникам із багатших родин платні уроки з математики, іноземної мови, історії. А ще однокласники згадували, що І. Франко писав за них твори, усі вони були змістовними й різними, хоча й на одну тему. А вчитель дивувався, як швидко й суттєво підвищувалася грамотність у класі.

Навчаючись у гімназії, Іван зібрав чималу бібліотеку — майже п'ятсот книжок, захопився фольклором. Спочатку пісні записував від матері, далі — там, де тільки випадала нагода. Уже незабаром уклав два великі зошити записів — майже вісімсот творів!

У дев'ятнадцятирічному віці хлопець вступив на філософський факультет Львівського університету. Як талановитого й успішного студента, його звільнили від плати за навчання, призначили заохочувальну стипендію[1]. Згодом І. Франко продовжив навчання в Чернівецькому університеті, а у Відні захистив наукову роботу, здобувши ступінь доктора філософії.

Особливе місце у творчості письменника посідають його твори для дітей. Дуже популярна для маленьких читачів і нині його збірка казок «Коли ще звірі говорили». До неї ввійшли такі казки, як «Фарбований Лис», «Осел і Лев», «Як Лисиця сама себе перехитрила», «Лисичка і Журавель» та ін. У них майстерно змальовано риси тварин: хитрість лисиці, упертість осла чи незграбність ведмедя. Одну з таких казок ви обов'язково прочитаєте. А хто зацікавився дитинством І. Франка, той може більше про нього дізнатися з автобіографічних[2] оповідань письменника «У кузні», «Малий Мирон», «Олівець».

ФАРБОВАНИЙ ЛИС

Жив собі в однім лісі Лис Микита, хитрий-прехитрий. Кілька разів гонили його стрільці, травили його псами, наставляли на нього заліза[3] або підкидали йому затруєного м'яса, нічим не могли йому доїхати кінця. Лис Микита кпив[4] собі з них, оминав

[1] *Стипе́ндія* — регулярна грошова допомога.

[2] *Автобіографі́чний* — твір, у якому письменник розповідає про події свого життя.

[3] *Залі́зо* — тут: пастка.

[4] *Кпи́ти* — глузувати, насміхатися.

усякі небезпеки, ще й інших своїх товаришів остерігав. А вже як вибрався на лови — чи то до курника, чи до комори, то не було сміливішого, вигадливішого та спритнішого злодія над нього. Дійшло до того, що він не раз у білий день вибирався на полювання й ніколи не вертав з порожніми руками.

Се незвичайне щастя і та його хитрість зробили його страшенно гордим. Йому здавалося, що нема нічого неможливого для нього.

— Що ви собі думаєте! — величався він перед своїми товаришами. — Досі я ходив по селах, а завтра в білий день піду до міста і просто з торговиці курку вкраду.

— Ет, іди, не говори дурниць! — уговкували його товариші.

— Що, дурниць! Ану, побачите! — решетився[1] Лис.

— Побачимо або й не побачимо. Там пси купами по вулицях ходять, то вже хіба б ти перекинувся в блоху, щоб тебе не побачили і не роздерли.

— От же побачите: і в блоху не перекинуся, і не роздеруть мене! — товк своє Лис і поклав собі міцно зараз завтра, у сам торговий день, побігти до міста і з торговиці вхопити курку.

Але сим разом бідний Микита таки перечислився[2]. Поміж коноплі та кукурудзи він заліз безпечно аж до передмістя;

[1] *Решетитися* — тут: вихвалятися.

[2] *Перечислитися* — тут: прорахуватися.

огородами, перескакуючи плоти та ховаючися між яриною[1], дістався аж до середмістя. Але тут біда! Треба було хоч на коротку хвильку вискочити на вулицю, збігати на торговицю й вернути назад. А на вулиці й на торговиці крик, шум, гармидер, вози скриплять, колеса туркочуть, коні гримлять копитами, свині квичуть, селяни гойкають — одним словом, клекіт такий, якого наш Микита і в сні не бачив, і в гарячці не чував.

Але що діяти! Наважився, то треба кінчити те, що зачав. Посидівши пару годин у бур'яні коло плоту, що притикав до вулиці, він освоївся трохи з тим гамором. Позбувшися першого страху, а надто роздивившися потроху, куди і як найліпше бігти, щоб осягнути свою ціль, Лис Микита набрав відваги, розбігся й одним духом скочив через пліт на вулицю. Вулицею йшло та їхало людей багато, стояла курява. Лиса мало хто й запримітив, і нікому до нього не було діла. «От пес так пес», — думали собі люди. А Микита тому й рад. Знітився, скулився та ровом як не чкурне просто на торговицю, де довгим рядом сиділи жінки, держачи на решетах, у кошах і кобе́лях[2] на продаж яйця, масло, свіжі гриби, полотно, сі́м'я, курей, качок та інші такі гарні речі.

Але не встиг він добігти до торговиці, коли йому настрічу біжить пес, з іншого боку надбігає другий, там видить третього. Псів уже наш Микита не обдурить. Зараз занюхали, хто він, загарчали та й як не кинуться до нього! Господи, яке страхіття! Наш Микита скрутився, мов муха в окропі: що тут робити? куди дітися? Недовго думаючи, він шмигнув у найближчі отворені сіни, а із сіней на подвір'я. Скулився тут і роздивляється, куди б то сховатися, а сам наслухує, чи не біжать пси. Ого! Чути їх! Уже близько! Бачить Лис, що на подвір'ї в куті стоїть якась діжка. От він, недовго думаючи, скік у діжку та й сховався.

Щастя мав, бо ледве він щез у діжі, коли надбігли пси цілою купою, дзявкаючи, гарчачи, нюхаючи.

— Тут він був! Тут він був! Шукайте його! — кричали передні.

Ціла юрба кинулася по тісненькім подвір'ї, по всіх закутках, порпають, нюхають, дряпають — Лиса ані сліду немає. Кілька

---

[1] *Ярина́* — тут: городина.
[2] *Кобе́ля* — торба.

разів підходили й до діжі, але негарний запах, який ішов від неї, відгонював їх. Укінці, не знайшовши нічого, вони побігли далі. Лис Микита був урятований.

Урятований, але як!

У діжі, що так несподівано стала йому в пригоді, було більше як до половини синьої, густо на олії розведеної фарби. Бачите, у тім домі жив маляр, що малював покої, паркани та садові лавки.

Власне завтра мав малювати якийсь великий шмат паркану й одразу розробив собі цілу діжу фарби та й поставив її в куті на подвір'ї, щоб мав на завтра готову. Ускочивши в сей розчин, Лис Микита в першій хвилі занурився в нього з головою і мало не задушився. Але потім, діставши задніми ногами дна бочки, став собі так, що все його тіло було затоплене у фарбі, а тільки морда, також синьо помальована, трошечки вистирчала з неї. Отак він вичекав, поки минула страшна небезпека. Серце в бідолахи билося сильно, голод крутив кишки, запах олії майже душив його, але що було діяти! Слава Богу, що живий! Та й то ще хто знає, що буде. Ану ж надійде господар бочки й застане його тут?

Але й на се не було ради. Майже вмираючи зо страху, бідний Лис Микита мусив сидіти у фарбі тихо аж до вечора, знаючи

добре, що якби тепер, у такім строї[1], появився на вулиці, то вже не пси, а люди кинуться за ним і не пустять його живого. Аж коли смерклося, Лис Микита прожогом вискочив зі своєї незвичайної купелі, перебіг вулицю і, не спостережений ніким, ускочив до садка, а відси бур'янами, через плоти, через капусти та кукурудзи чкурнув до лісу. Довго ще тяглися за ним сині сліди, поки фарба не обтерлася трохи або не висохла. Уже добре стемнілося, коли Микита добіг до лісу, і то не в тім боці, де була його хата, а геть у протилежнім. Був голодний, змучений, ледве живий. Додому треба було ще бігти зо дві милі, але на се в нього не ставало вже сили. Тож, підкріпившися трохи кількома яйцями, що знайшов у гнізді перепелиці, він ускочив у першу-ліпшу порожню нору, розгорнув листя, зарився в ньому з головою і заснув справді як по купелі.

Чи пізно, чи рано встав він на другий день, сього вже в книгах не записано, — досить, що, уставши з твердого сну, позіхнувши смачно й сплюнувши тричі в той бік, де вчора була йому така немила пригода, він обережненько, лисячим звичаєм, виліз із нори. Глип-глип! Нюх-нюх! Усюди тихо, спокійно, чисто. Заграло серце в лисячих грудях. «Саме добра пора на полювання!» — подумав. Але в тій хвилі зирнув на себе — Господи! Аж скрикнув неборачисько. А се що таке? З переляку він кинувся тікати, але, ба, сам від себе не втечеш! Зупинився і знов придивляється: та невже се я сам? Невже се моя шерсть, мій хвіст, мої ноги? Ні, не пізнає, не пізнає, та й годі! Якийсь дивний і страшний звір, синій-синій, з препоганим запахом, покритий не то лускою, не то якимись колючими ґудзами[2], не то їжаковими колючками, а хвіст у нього — не хвіст, а щось таке величезне і важке, мов довбня або здоровий ступернак[3], і також колюче.

Став мій Лис, оглядає те чудовище, що зробилося з нього, обнюхує, пробує обтріпатися — не йде. Пробує обкачатися в траві — не йде! Пробує дряпати із себе ту луску пазурами — болить, але не пускає! Пробує лизати — не йде! Надбіг до калюжі, скочив у воду, щоб обмитися з фарби, — де тобі! Фарба олійна, через ніч у теплі засохла добре, не пускає. Роби що хочеш, небоже Микито!

---

[1] *Стрій* — убрання.
[2] *Ґудз* — ґуля.
[3] *Ступернáк* — товкач.

У тій хвилі де не взявся Вовчик-Братик. Він ще вчора був добрий знайомий нашого Микити, але тепер, побачивши нечуваного синього звіра, усього в колючках та ґудзах і з таким здоровенним, мов із міді вилитим, хвостом, він аж завив з переляку, а отямившися, як не пішов утікати — ледве хлипає! Подибав[1] у лісі Вовчицю, далі Ведмедя, Кабана, Оленя — усі його питають, що з ним, чого так утікає, а він тільки хлипає, баньки витріщив та, знай, тільки лепоче:

— Он там! Он там! Ой, та й страшне ж! Ой! Та й люте ж!

— Та що, що таке? — допитують його свояки.

— Не знаю! Не знаю! Ой, та й страшенне ж!

Що за диво! Зібралося довкола чимало звіра, заспокоюють його, дали води напитися. Мавпа Фрузя вистригла йому три жменьки волосся з-між очей і пустила на вітер, щоб так і його переполох розвіявся, але, де тобі, усе дарма. Бачачи, що з Вовком непорадна[2] година, звірі присудили йти їм усім у той бік, де показував Вовк, і подивитися, що там таке страшне. Підійшли до того місця, де все ще крутився Лис Микита, зиркнули собі ж та й кинулися врозтіч. Де ж пак! Такого звіра ні видано, ні чувано, відколи світ світом і ліс лісом. А хто там знає, яка в нього сила, які в нього зуби, які кігті і яка його воля?

Хоч і як тяжко турбувався Лис Микита своєю новою подобою, а все-таки він добре бачив, яке враження зробила та його подоба зразу на Вовка, а отсе тепер і на інших звірів.

«Гей, — подумав собі хитрий Лис, — та се не кепсько, що вони мене так бояться! Так можна добре виграти. Стійте, лишень, я вам покажу себе!»

І, піднявши вгору хвіст, надувшися гордо, він пішов у глиб лісу, де знав, що є місце сходин для всієї лісової людності. Тим часом гомін про нового нечуваного й страшного звіра розійшовся геть по лісі. Усі звірі, що жили в тім лісі, хотіли хоч здалека придивитися новому гостеві, але ніхто не смів приступити ближче. А Лис Микита мов і не бачить сього, іде собі поважно, мов у глибокій задумі, а прийшовши насеред звірячого майдану, сів на тім пеньку, де звичайно любив сідати Ведмідь.

Сів і жде. Не минуло й півгодини, як довкола майдану нагромадилося звірів і птахів видимо-невидимо. Усі цікаві знати, що се

---

[1] *Поди́бати* — зустріти.

[2] *Непора́дний* — тут: лихий.

за проява, і всі бояться її, ніхто не сміє приступити до неї. Стоять здалека, тремтять і тільки чекають хвилі, щоб дати драпака[1].

Тоді Лис перший заговорив до них ласкаво:

— Любі мої! Не бійтеся мене! Приступіть ближче, я маю вам щось дуже важне сказати.

Але звірі не підходили, і тільки Ведмідь, ледве-ледве переводячи дух, запитав:

— А ти ж хто такий?

— Приступіть ближче, я вам усе розповім, — лагідно й солодко говорив Лис.

Звірі трохи наблизилися до нього, але зовсім близько не наважилися.

— Слухайте, любі мої, — говорив Лис Микита, — і тіштеся! Сьогодні рано Святий Миколай виліпив мене з небесної глини — придивіться, яка вона блакитна! І, ожививши мене своїм духом, мовив: «Звіре Остромисле! У звірячім царстві запанував нелад, несправедливий суд і неспокій. Ніхто там не певний свойого життя і свойого добра. Іди на землю і будь звірячим царем, заводь лад, суди по правді й не допускай нікому кривдити моїх звірів!»

Почувши се, звірі аж у долоні сплеснули.

— Ой Господи! Так се ти маєш бути наш добродій, наш цар?

— Так, дітоньки, — поважно мовив Лис Микита.

Нечувана радість запанувала у звірячім царстві. Зараз кинулися робити порядки. Орли та яструби наловили курей, вовки та ведмеді нарізали овець, телят і нанесли цілу купу перед нового царя. Сей узяв часточку собі, а решту по справедливості розділив між усіх голодних.

Знов радість, знов оклики зачудування і подяки. От цар! От добродій! От премудрий Соломон! Та за таким царем ми проживемо віки вічні, мов у Бога за дверима!

Пішли дні за днями. Лис Микита був добрим царем, справедливим і м'якосердним, тим більше, що тепер не потребував сам ходити на лови, засідати, мордувати. Усе готове, зарізане, навіть обскубане й обпатране, приносили йому услужні міністри. Та й справедливість його була така, як звичайно у звірів: хто був дужчий, той ліпший, а хто слабший, той ніколи не виграв справи.

---

[1] *Да́ти драпака́* — утекти.

Жили собі звірі під новим царем зовсім так, як і без нього: хто що зловив або знайшов, той їв, а хто не зловив, той був голоден. Кого вбили стрільці, той мусив загинути, а хто втік, той Богу дякував, що жиє. А проте всі були дуже раді, що мають такого мудрого, могутнього й ласкавого царя, а надто так неподібного до всіх інших звірів.

І Лис Микита, зробившися царем, жив собі, як у Бога за дверима. Тільки одного боявся, щоб фарба не злізла з його шерсті, щоби звірі не пізнали, хто він є по правді. Для того він ніколи не виходив у дощ, не йшов у гущавину, не чухався і спав тільки на м'якій перині. І взагалі він пильнував, щоб нічим не зрадити перед своїми міністрами, що він є Лис, а не звір Остромисл.

Так минув рік. Надходили роковини того дня, коли він настав на царство. Звірі надумали святкувати врочисто той день і справити при тій нагоді великий концерт. Зібрався хор з лисів, вовків, ведмедів, уложено чудову кантату, і вечором по великих процесіях, обідах і промовах на честь царя хор виступив і почав співати. Чудо! Ведмеді ревли басом, аж дуби тряслися. Вовки витягали соло, аж вухо в'януло. Але як молоді лисички в народних строях задзявкотіли тоненькими тенорами, то цар не міг витримати. Його серце було переповнене, його обережність заснула, і він, піднявши морду, як задзявкає й собі по-лисячому!

Господи! Що стало? Усі співаки відразу затихли. Усім міністрам і слугам царським відразу мов полуда з очей спала. Та се Лис! Простісінький фарбований Лис! Ще й паскудною олійною фарбою фарбований! Тьфу! А ми собі думали, що він не знати хто такий! Ах ти, брехуне! Ах ти, ошуканче!

І, не тямлячи вже ані про його добродійства, ані про його величну мудрість, а люті тільки за те, що так довго давали йому дурити себе, усі кинулися на нещасного Лиса Микиту й розірвали його на шматочки. І від того часу пішла приповідка: коли чоловік повірить фальшивому приятелеві й дасть йому добре одуритися, коли який драбуга[1] отуманить нас, обдере, оббреше і ми робимося хоть дрібку мудрішими по шкоді, то говоримо: «Е, я то давно знав! Я на нім пізнався, як на фарбованім лисі».

---

[1] *Драбу́га* — тут: пройдисвіт.

До речі...

У кожного народу є свої звірі-улюбленці. З давніх-давен найбільшу популярність у нас мають вовк, лисиця й ворона, про яких складено багато казок, прислів'їв і приказок. Фольклористи нараховують 147 прислів'їв і приказок про вовка, 51 — про лисицю і 49 — про ворону. Поведінка цих тварин часто нагадує людську вдачу, тому, читаючи байки про вовка й лисицю, ми вбачаємо в них хижу й хитру людину. Значно меншу популярність має лев — цар звірів (усього 7 приказок). Чому? Напевно тому, що він цар звірів в екзотичних країнах, а в нас верховодить тваринами ведмідь, про нього народ склав 27 прислів'їв і приказок. Серед домашніх тварин народними улюбленцями є собака (197 стійких висловів), кінь (150) і свиня (99).

Мова автора і персонажів

Ми вже згадували про мову автора й персонажів, коли вели розмову про виразне читання (с. 51–52). У літературних творах розповідь ведеться від імені оповідача, її називають ***мовою автора***, а репліки дійових осіб — ***мовою персонажів*** (або ***дійових осіб***).

Прочитайте фрагмент із відомої вам народної казки «Ох».

Тут уже цар уступився:

— Оддай, — каже, — дочко, а то через нас буде нещастя чоловікові, оддай!

А Ох так просить:

— Що хочете, то й беріть у мене, тільки оддайте мені перстень!

— Ну, коли так, — каже царівна, — то щоб ні тобі, ні мені! — та й кинула той перстень на землю...

Той перстень і розсипався пшоном, що порозкочувалося по всій хаті. А Ох, недовго думавши, перекинувся голубом і давай клювати те пшоно. Клював-клював, усе поклював...

Ви, напевно, помітили, що мова персонажів подана в діалогічній формі: репліки дійових осіб чергуються, а перед ними стоять тире. Мова автора менш емоційна, це помітно і за змістом, і за використанням розділових знаків у кінці речень. Простежте: у мові персонажів переважає знак оклику (часто використовується знак питання), а в авторській розповіді здебільшого вживається крапка або три крапки.

Мова автора та мова дійових осіб тісно пов'язані між собою, вони постійно чергуються й становлять єдине ціле — художній твір.

Як уже зазначалося раніше, мову автора й персонажів треба читати по-різному: авторську оповідь читають хоч емоційно й виразно, проте стриманіше, аніж мову дійових осіб. Читаючи репліки персонажів, треба ніби вживатися в образ героя, ставати на його місце, імітувати його прикметні особливості. Наприклад, читаючи слова лисиці, потрібно підсолоджувати сказане улесливим тоном, а слова вовка чи ведмедя треба передавати із згрубілістю, зайця — невпевнено й боязко.

Під час виразного читання не забувайте про основні засоби декламації: логічний наголос, темп, силу голосу, тембр звука, дикцію, паузи та інтонацію.

1. Першим побачив фарбованого Лиса Микиту й перелякався

А Ведмідь
Б Вовк
В Кабан
Г Олень

2. Мовою персонажа в казці «Фарбований Лис» є речення

А *Усім міністрам і слугам царським відразу мов полуда з очей спала.*
Б *Але що діяти! Наважився, то треба кінчити те, що зачав.*
В *А хто там знає, яка в нього сила, які в нього зуби, які кігті і яка його воля?*
Г *У звірячім царстві запанував нелад, несправедливий суд і неспокій.*

3. Відмінними між народними й літературними казками є

А герої з тваринного світу
В неймовірні, фантастичні події
В усна й писемна форми побутування
Г чергування слів автора й персонажів

4. У чому полягає відмінність між словами автора й персонажів? Як їх треба читати?
5. Які казки вам більше до вподоби: народні чи літературні? Чому? Назвіть найвідоміших українських і зарубіжних майстрів казок.
6. Розкрийте значення фразеологізмів: *мов муха в окропі, дати драпака, мов у Бога за дверима, мов полуда з очей спала.*
7. Назвіть усіх персонажів казки «Фарбований Лис» і поділіть їх на головних і другорядних.
8. Поділіть казку на частини за змістом, дібравши до них заголовки. Запишіть їх у робочий зошит.
9. Кого, крім Лиса Микити, І. Франко висміяв у казці?
10. Виберіть прислів'я і приказки, що якнайкраще характеризують казкового Лиса Микиту.

З лиса лиш кожух добрий.
Лиса вбили — курям радість.
Лисиця спить, а курей бачить.
Старого лиса не виведеш з ліса.
Стара лисиця від собак захиститься.
І на хитру лисицю капкан знайдеться.
Лис став монахом не на те, щоб гріхи спокутувати,
а щоб нові зробити.

11. Напишіть невеликого листа *(4–5 речень)* Лисові Микиті з порадами, як стати кращим.
12. Якої помилки припустився художник в ілюстрації сцени вистрибування Лиса Микити з діжки? Виправте помилку, словесно домалювавши картинку.

1. Знайдіть у казці І. Франка «Фарбований Лис» такі слова автора, які інтонаційно потрібно читати, як мову дійових осіб. Позначте олівцем ці фрагменти.
2. Підготуйтеся до виразного читання уривка, що починається й закінчується такими словами: «*Сів і жде. Не минуло й півгодини... , Та за таким царем ми проживемо віки вічні, мов у Бога за дверима!*»
3. Прочитайте казку В. Королева-Старого «Хуха-Моховинка». Випишіть у робочий зошит незнайомі й незрозумілі слова.

ВАСИЛЬ КОРОЛІВ-СТАРИЙ
(1879–1943)

Василь Костянтинович Королів-Старий (справжнє прізвище — Королів) народився на Полтавщині. Навчався в Полтавській духовній семінарії, потім у Харківському ветеринарному інституті. Він працював ветеринаром[1] і навіть видав дуже популярний у той час посібник для лікування тварин.

У революційні роки письменник працював у галузі журналістики, а також редактором журналу. Через складну політичну ситуацію в країні 1919 р. В. Королів-Старий переїхав до Чехо-Словаччини, де провів решту свого життя. Саме тут розквітнув його талант письменника.

У спадщині митця багато творів для дітей: роман «Чмелик», збірка казок «Нечиста сила», п'єси-казки «Русалка-жаба», «Лісове свято» та ін. Роман «Чмелик» певною мірою автобіографічний, тобто розповідає про долю самого автора. Цей твір має підзаголовок «Навколо світу» не випадково, адже в ньому йдеться про долю юнака з Полтавщини, який був змушений покинути рідну землю й блукати по світу. І хоч йому вдалося влаштувати життя в Австралії, проте він усе одно повертається в рідну Україну. А ось збірка казок «Нечиста сила» побудована на фольклорному матеріалі. Одна з казок цієї збірки «Хуха-Моховинка» розповідає про пригоди міфічної істоти, яку могли бачити лише добрі люди, бо й сама вона такою була.

До речі...

Ху́хи — добрі лісові духи в слов'янській міфології. Зовні вони схожі на маленьких пухнастих звірків. Давні слов'яни вважали, що свої маленькі будинки-нори хухи влаштовують між корінням дерев. Узимку вони впадають у сплячку аж до весни. Ці міфічні істоти мають здатність змінювати забарвлення своєї шерсті, залежно від того місця, де знаходяться. Вони вкрай рідко спілкуються з людьми, а коли це роблять, то стають невидимими. Побачити їх можуть тільки люди з добрим серцем і світлою душею, які ніколи нікого не ображають. Хухи попереджають людей про небезпеку, яка чатує на мандрівника в лісі *(З енциклопедії)*.

---

[1] *Ветерина́р* — фахівець, який лікує тварин.

ХУХА-МОХОВИНКА

Вона була останньою.

Народилася не ранньою весною, як усі її сестри та брати. Було тоді вже тепле, ясне, веселе літо. Тим-то вона була найменшою в родині, «мізинчиком». Її дуже жаліли й любили, але ж любили не тільки за те, що вона була манісінька, як кошенятко. Вона була добра, лагідна, плоха, звичайненька, слухняна, роботяща. А граючись з іншими малими хухами, радо приставала на всяку забавку, до якої її кликали. І ніколи ніхто не бачив, щоб вона колись гнівалась, чи була роздратованою, або ж мала якісь примхи.

Коротко кажучи, це була дуже гарна хушка, може, ліпша, як всі інші хухи в тому лісі.

Звали її Моховинка.

Ми, люди, усіх хух звемо просто хухами, так само, як і вони кажуть на всіх нас просто люди. А тим часом хухи бувають різні. Ті, що живуть у лісі, звуться лісовими; ті, що по проваллях і скелях, — печерницями; що понад річками та озерами, — очеретянками; ті, що у високій траві та бур'янах, — бур'янками. Бувають ще степовички, байрачні, левадні. Тільки немає болотянок, бо всі хухи, як котики, не люблять вогкого.

Моховинка була зроду лісовою хухою. І не тільки лісовою, а ще й боровинкою, бо народилася вона в густому-густому старому бору, де споконвіку жив увесь її славний рід. Відомо ж бо, що хухи з роду в рід живуть по одних і тих самих місцях. Переселяються ж тоді, коли щось зруйнує милу їм їхню ба́тьківщину.

А це буває дуже, дуже тяжко, і вони гірко плачуть. Правда, люди здебільшого того плачу не розуміють, думають, що то стогне вітер, чи скриплять дерева в лісі, або пищать миші в полі. Бо ж люди дуже рідко помічають і розуміють чужі сльози...

Однак тому великому бору, у якім жила Моховинка, нічого не загрожувало. Лісник доглядав, щоб ніхто не кинув сірничка, хлопці глибоко всередину ходити боялися, рубали ж ліс тільки невеличкими частками, і він швидко виростав знову.

У тім бору, між корінням великої сосни, зробила на осінь Моховинка собі хатку. Заблудити вона не могла ніколи, бо ту сосну легко було впізнати: на прикорні вона ділиться на три товстих стовбури. Моховинка заложила всі дірки сосновими галузками, а щілини й зокола[1], і зсередини — м'яким зеленим мохом.

Була вона й сама така пухка, як мох. Мала довгу вовночку, що, мов шовком, укривала все її тільце. Сама тільки мордочка була голенька й нагадувала садову жовто-фіолетову квіточку — братки. Та були ще в неї голенькі зісподу[2] рожеві лапки.

Як і всі інші хухи, Моховинка так само мала мінливу вовночку, яка враз сама собою робилася того кольору, що й ті речі, біля яких бувають хухи. Моховинка найчастіше була зеленою, бо рідко відбігала від своєї зеленої хатки. Але ж коли вона бігала по соснових старих глицях[3], що лежали на землі, то ставала такою ж рудувато-червоною, як вони. Біля потоку вона була блакитною, як вода, на піску — жовтою, як пісок, між кущами шипшини — рожевою, на вересі[4] — фіолетовою, на снігу ставала білою.

Через те люди так рідко й помічають хух. Хоча ж і те треба сказати, що люди взагалі дуже неуважні: вони мало дечого помічають навколо себе.

До того ж далеко-далеко не кожний може побачити хуху...

Одного дня Моховинка прокинулася спозаранку: ще й не світало. Прокинулася, бо їй стало холодно. Вона виглянула у віконце й побачила, що по лісу на глицях і на деревах лежить якась срібна пелена. Спочатку вона помислила, що то була імла, але ж коли придивилася краще, то помітила, що те було не подібне ні на імлу, ні на важкий туман, що часом котив бором. А був то перший сніг, бо вже зачинався підзимок.

Щоб не змерзнути, Моховинка витягла зі своїх зимових запасів сухого моху й затулила щільненько вхід у хатку. Потім знову скрутилася клубочком та й заснула. Але недовго вона спала. Збудив її якийсь страшний звук. Вона почула, неначе хтось міцно гупнув біля неї, аж у вухах задзвеніло. Сама ж вона так підплигнула на своєму ліжку, що аж її ніжки вгрузли в мох, а манісінька подушечка з м'якенької кульбаби покотилася на долівку. Тої ж

---

[1] *Зо́кола* — зовні.

[2] *Зіспо́ду* — з нижнього боку, знизу.

[3] *Гли́ця* — лист деяких дерев у вигляді голок, шпильок; хвоя.

[4] *Ве́рес* — вічнозелений, низенький кущик із дуже дрібним листям і лілово-рожевими квітками.

хвилини щось гупнуло знову, ще дужче. Хуха прожогом відчинила віконце й побачила чоловіка.

То був дід у великих повстяниках[1], що майже цілком застували їй дивитися. Він вихнувся, щось блиснуло в повітрі, і те блискуче вдарило по її сосні. Знову аж луна пішла від того дзвінкого удару, а її сосна жалібно застогнала.

Перелякана Моховинка притьмом плигнула до дверей і між дідовими ногами проскочила надвір. Навколо стояло вже чимало інших хух і сумно дивилися, як дід рубав сосну. Їм було боляче слухати, як плаче та красна троїста сосна. Але ж що вони, малесенькі, могли зробити? Як могли їй допомогти?

Тільки ж один старий, мудрий і досвідчений Хо-Суковик[2] надумався.

— По тому, як той дід поспішає та оглядається, — промовив Суковик, — я бачу, що він робить не по правді! А біжіть лишень, діти, до лісника, пищіть, шкрябайте йому у віконце, аж поки він не прокинеться. Забіжіть котрась по дорозі до Лісовика, скажіть і йому — він щось вигадає...

Хухи мерщій покотили до лісникової хатинки. Там вони пищали, хрокали, стукали у вікна, аж поки не прокинувся лісник.

«Що воно за знак? — промовив він сам до себе. — Дерева стоять і не поворухнуться, а воно щось шумить і пищить. Чи не хухи часом?»

Тоді хухи почали ще дужче шкрябатися по шибах. Лісник накинув кожушину на плечі й вийшов на поріг. Тут його призвичаєне вухо здалеку вловило стук сокири. Він хутчій ухопив рушницю й побіг у ліс. А поперед нього біг його ловецький пес, а ще поперед пса котили щасливі хухи. Та тільки ж дід ще здалеку зачув небезпеку й подався тікати.

І таки втік. Але ж Моховинчину хатинку було знищено, сплюндровано. Одну стіну було зовсім вивалено, мох понівечено й розкидано, а всередину не можна було й пролізти: стільки там валялося великих і малих трісок та кори. Прийшла на Моховинку біда...

---

[1] *Повстя́ники* — валянки.

[2] *Хо-Сукови́к* — один із духів-лісовиків.

* * *

Що було робити?.. Проситися до когось у хатку було незручно, бо у хух такий звичай, що кожна доросла хуха повинна мати свою окрему хатинку. Через те вони й будують такі манісінькі хатки, що навіть удвох там не можна зручно поміститися. Турбувати ж хоча б і рідних батьків, чи там сестер або братів жодна хуха собі не дозволить. Отож лишалося одне: шукати нового помешкання, дарма що всі родичі та знайомі кликали Моховинку до себе жити.

Одубілими рожевими лапками побігла хуха по білому, холодному снігу, заглядаючи під кожне дерево, під кожний кущик. Але ж у тому лісі було повно хух. Скрізь, де тільки було дупло чи якась нірка, — там уже була інша хуха або хо.

Моховинка бігла все далі й далі. Була вже й обідня пора, а вона ще зранку нічого не їла. Охляла, знесилилась, перемерзла. Ледве пересувала ноженятами, але ж мандрувала все далі. Нарешті скінчився ліс, і Моховинка вийшла на узлісся. Там побачила вона незрозумілі їй величезні білі купи. Здалека вони були подібні до того, у чому жив лісник. Коли ж вона наблизилася до них, то вчула, що відтіль тягне теплом і чимось дуже смачно пахне.

З одного боку меншої купи вгледіла вона дощану соснову стіну. Під нею було кілька щілин, якими можна було пролізти. Моховинка заглянула в дірку й побачила велику теплу хату.

У тій хаті лежали дві великі білі тварини, подібні до диких кіз або сарн. Вони мали роги й довгі, як у Водяника, бороди, але дивилися на неї лагідно своїми жовтими очима.

Моховинка часто бачила диких кіз, навіть улітку гралася з деякими козенятками, то й тепер вона не злякалася цих незнайомих створінь, бо вони трохи нагадували тих, що були в лісі. Через те вона привіталася й пролізла щілиною під ворітьми в козячий хлівець...

Тут було тепло, було багато запашного сіна, що так само гарно пахло, як і її улюблений мох. Господарі були лагідні, дуже співчутливо вислухали, яке трапилося їй нещастя, і самі запросили її тут лишитись та оселитись. І хоча,

звичайно, хухи не живуть по хлівах, Моховинка не мала чого іншого робити.

Так і стала хуха-боровинка хухою хлівною...

* * *

Через якийсь час відчинилися ті дверцята, під якими пролізла Моховинка, і в хлівець зайшла дівчинка. Вона була гарнесенька, білява, з блакитними очицями. І одразу сподобалася Моховинці.

Дівчинка ввійшла з дійницею та шматочком хліба, що був дуже смачний, бо хуха потім знайшла на соломі три крихітки й наїлася досхочу. Дівчинка пестила кіз, цілувала їх у рожеві мордочки, подоїла молочко, щільненько затулила дверцята й пішла собі. Так щодня приходила вона кілька разів у хлівець. Так само приходив сюди й сам господар, що приносив козам їсти. А коли стало кілька тепліших днів, то вкупі з дівчинкою щоразу був і манесенький хлопчик. Він був такий самий милий, як і його сестриця...

Минав день за днем. Тихо й спокійно жила в козячому хліві Моховинка. Було їй тут тепло, мала вона м'яку постіль, їжа була смачна та поживна. Могла їсти досхочу запашного сіна, майже щодня знаходила кілька крихіток хліба, а часто могла ще й полизати краплинку молочка, що іноді вибризкувалося з дійниці на сіно.

Одного бракувало Моховинці: не було тут ніде поблизу жодної іншої хухи. А кожний знає, як тяжко жити без рідного товариства в чужій стороні!..

І хуха мріяла й удень, і вночі, коли ж прийде час, що вона зможе повернутися до своєї батьківщини. Однак тільки мріяла, бо що далі, то все ставало холодніше, а Моховинка боялася виткнути на мороз свою жовто-фіолетову мордочку. Вона ще не знала, що по зимі завжди приходить весна. Сподівалася ж тільки того, що, коли вже вона зовсім виросте й у неї зробиться дуже густа вовночка на кожушку, — тоді тільки зможе вона, не боячись морозів, повернути до рідного краю.

* * *

Одного дня в хліві трапилося нещастя. Як приходив увечері господар з великим оберемком сіна для кіз, то його зненацька покликали з хліва. Він поспішав і забув узяти із собою ту сітку, у якій звичайно приносив сіно. Отже, уночі в ту сітку й заплуталася старша коза Лиска. Чим дужче вона борсалася в ній, тим дужче заплутувалась. Уранці Моховинка побачила Лиску зовсім безпорадною. Вона лежала зі спутаними ногами, голова також застромилася в поплутані мотузки, бідна коза не могла поворухнутись, а тільки жалібно мекала. Менша кізка Оришка ходила навколо своєї подружки, лизала її, обнюхувала, також мекала, але не могла їй нічим допомогти.

Тоді Моховинка кинулася кликати дітей. Вона вискочила щілинкою під дверима й побігла до хати. Тут вона вищала, муркотала під вікнами й під дверима, але ніхто в хаті не чув її ніжного голосочка. І тільки тоді, коли вже господар, виходячи надвір, відчинив двері, хуха могла проскочити в хату. Тут вона враз ускочила в ліжко до дітей.

Але хухи не можуть говорити, доки бувають невидимі. Вони тільки пищать, як мишки, або ж муркочуть, як котики. Сили вони також не мають, бо легесенькі, як пушинка, а м'якесенькі, як вата. Тим-то хоч як не намагалася Моховинка розбуркати діток, нічого не могла зробити. Вони тільки крізь сон чули її пухнате тільце, чули, як ніжно вона лоскоче їх своїми лапками по обличчю, і, усміхаючись, спали далі.

І тільки тоді, коли вже мама зварила снідання, пробуркалися дітки. Вони прокинулися веселі й почали розповідати, який гарний їм снився сон.

— Ненечко! — гукали вони одне поперед одного. — До нас у ліжко вскочило щось — таке, мов котик. Тільки то не був котик. Гарнесенький, м'якесенький. Мордочка мов квіточка, а голосок як у мишки.

Але мама їм відповіла:

— То вві сні таке часом увижається. У житті ж такого не буває. Їжте, дітки, кулешик.

Бідна ж хуха бігала навколо дітей і не могла їм нагадати про Лиску, що лежала спутана в

хліві. І вже аж тоді, коли з хати вийшли тато й мама, Моховинка наважилася показатися дітям. Вона могла це зробити, бо ж ті дітки були дуже добрі. А відомо, що тільки дуже добрі дітки, які ніколи нікого не уразять, тільки ті можуть побачити на власні очі живу хуху.

Дуже зраділи дитинчата, коли перед ними з'явилося те миле звірятко, що вони бачили його вві сні. Хлопчик нахилився до Моховинки, щоб узяти її на руки, але ж вона вислизнула в нього з-поміж пальчиків й тонесеньким голосочком, як струна, продзвонила:

— Хутчій! У нас нещастя! Коза Лиска заплуталася в сітку! — І з тими словами вона побігла до дверей. А за нею побігли й діти...

Так хуха врятувала свою приятельку Лиску, яка дозволила їй жити в теплому хлівці.

* * *

Діти були їй дуже вдячні. Тепер вони приносили Моховинці крихітки всього того, що їм давали найсмачнішого. А хуха, коли ніде поблизу не було когось із людей, показувалася дітям, гралася з ними, дуже їх бавила.

Ще проминуло чимало часу. Колись на Масляній тато й мама поїхали до другого села в гостину до бабусі. Діти ж запросили Моховинку до хати. Там вони весело забавлялися, бо хуха була моторна й уміла вигадувати всілякі виграшки. Саме тоді, коли вона показувала, як по деревах стрибає вивірка[1], нечутно відчинилися двері й у хату ввійшов отой самий дід, що хотів колись зрубати сосну, у якій жила Моховинка.

— Тікайте, діти! То ж хуха! — закричав він страшним голосом, угледівши Моховинку, і кинув на неї сокиру, щоб її вбити.

Хуха враз стала невидимою. Однак вона не встигла як слід відскочити, і гостряк сокири влучив її по ніжці. Вона болісно запищала і, шкандибаючи, попід лавками покотилася до дверей. А той лихий дід почав її лаяти й ганити увесь хушачий рід.

[1] *Ви́вірка* — білка.

— То — лихі тварини! — говорив він дітям. — Вони тільки те й роблять, що чинять якесь лихо людям. Та й нема ж чого дивуватись, бо то ж — нечиста сила!..

Діти слухали й не йняли тому віри. Вони вже й самі добре знали хуху. Бачили вони навіч, яка вона мила, добра, нешкідлива. Знали вони, як Моховинка вболівала, коли кому була якась прикрість, пам'ятали, як вона врятувала їхню Лиску. І тому не могли вони повірити словам злого діда, що говорив про те, чого сам не знав, а тільки чув від інших, також незнаючих людей.

Навпаки, дуже вони жаліли бідну Моховинку, скрізь шукали її, кликали, приносили їй найсмачнішої їжі. Але їжа залишалася незайманою. Хуха ніде не обзивалася...

* * *

Поранена Моховинка мовчки чекала під лавкою, аж поки хтось не відчинив з хати дверей. Тоді вона вискочила надвір. На хвилинку забігла в хлівець, попрощалася, красненько подякувала гостинним козам за їхню ласку й пошкандибала до свого рідного бору.

У лісі вже зачинав танути сніг, починало пригрівати весняне сонечко. Тепер Моховинка вже й без того не боялася холоду, бо ж вона була зовсім дорослою. У лісі вона знайшла маленьку ямочку під каменем, надряпала з-під снігу м'якого моху й зробила собі тимчасову хатинку. Там вона перебувала аж до літа, коли вже могла знайти собі житло.

Усі хухи-боровинки раділи з її повернення. Залюбки вони слухали її цікаві оповідання про те, як цілу зиму прожила вона з козами та людьми. І з того часу почали її кликати Хатньою хухою, або Кривенькою Моховинкою.

* * *

Минув після того цілий рік. Знову в лісі нападало багато снігу. Тільки ж тепер Моховинка вже не боялася зими. За допомогою своїх родичів вона вибудувала собі гарнесеньку хатку, наносила повну хижку запасів: сушених грибків, меду, в'ялених ягідок, корінців, суничного чаю. І жилося їй дуже добре. Удень вона працювала по господарству, а ввечері йшла кудись у гості до подружок. Також робила все, що хухам загадували мавки.

Якось довелося їй іти далеко, аж на другий бік лісу на іменини старого, мудрого й всіма поважаного Хо-Суковика. Надворі було дуже холодно. Крутила така віхола, що й світу Божого не було видно.

Моховинка котилася з кучугури на кучугуру й уже перебігла аж до середини лісу, коли зненацька почула стогін. Прислухалась і впізнала: стогнала якась людина. Вона метнулась у той бік і угледіла в заметі майже зовсім заметеного снігом злого діда. Біля нього лежала зрубана сосна. Він знесилів, задубів і, почуваючи, що йому надходить кінець, голосно молився.

— Господи! — стогнав він. — Пробач мені мої гріхи... Я не хотів би покинути цей світ, не покаявшись... — І він почав перелічувати злочини та кривди, що вчинив протягом життя.

— Але ж, — говорив він, — коли б мені врятуватися на цей раз, то заприсягаюся, що до смерті вже не зроблю жодного лихого вчинку. Не крастиму, не лаятимусь, нікого, нікого, навіть мухи не скривджу!..

Шкода стало Моховинці старого безпомічного діда. Забула вона й про те, як він зруйнував її хатку та вигнав з батьківщини, як хотів він її зарубати сокирою та на все життя зробив кривенькою. Швидше покотила вона туди, куди йшла, бо знала, що там здибає цілу громаду хух. Там вона розповіла, що бачила, і прохала допомогти. Недовго їй довелося прохати, бо ж всі хухи мають добре серце. Вони гуртом кинулися до діда, що вже ледве дихав. Одні огорнули його зі всіх боків своїми теплими кожушками; інші здмухували з нього сніг; ще інші лапками розгрібали замет.

Дідові стало тепліше. Він почув, як знову побігла його жилами затужавіла кров. Потім простяг одну руку, вона була вільна, обперся другою на сучок і висмикнув одну ногу, а потім і другу.

Радий та щасливий, виліз він із замету і став на снігу.

Було все навколо сіро. Віхола крутила так, що не можна було вгадати, куди буде праворуч, а де — ліворуч. Дід постояв, а потім застогнав знову.

— Яка з того поміч, що я здолав вилізти із снігу? Усе одно в цій віхолі не знайду я дорогу додому. Так чи інакше мені помирати, бо ж хто мені покаже дорогу?!

Тоді перед ним об'явилася Хуха-Моховинка.

— Хуха! — затрусився він і закричав не своїм голосом, шукаючи сокири.

Він одхилився з твердого місця й знову загруз у заметі. Там стояв безпомічний, мов закам'янілий. Але в тій хвилі почув тонісінький голосочок:

— Так, я — хуха! І навіть та сама, якій ти зруйнував торік хатку, а потім у хаті в добрих людей хотів мене зарубати своєю сокирою...

Дід затрусився ще дужче. Він був певен, що тепер хуха помститься йому.

— Але ж тобі немає чого мене боятися! — продовжувала Моховинка. — Знай, що всі хухи на світі ніколи не шкодять людям, а навпаки, дуже часто їм допомагають. Ми — добрі й не пам'ятаємо лихого. Це ж ми, хухи, допомогли тобі вилізти із замету. А тепер я допоможу тобі вийти й з лісу. Не бійся нічого й іди за мною!

Дід усе ще стояв нерухомо. Щелепи в нього трусилися, зуби цокотіли, і він не міг вимовити жодного слова.

— Ну, не марнуй часу. Ходім! — ще раз звернулася до нього Моховинка й потихеньку покотилася вперед.

На узліссі, коли вже стало видно, як блимають по селянських хатах вогники, Моховинка спинилась.

— Тепер вже я буду вдома! — радісно промовив дід. — Як же я тобі віддячу? — спитав він потім хуху.

— Хухи не потребують подяки. Вони роблять добро з повинності[1]. Але ж на пам'ятку цього дня я б просила в тебе ось про що. Не забудь, що ти обіцяв, коли вже замерзав у заметі. А по-друге, розкажи людям, що з тобою трапилось. А тепер ходи здоров!..

Тої ж миті Моховинка зникла, але ж вона ще чула, як дід щиро їй дякував.

Швиденько вона покотила на хушині збори, де чекали її веселі вечорниці в старого Хо.

А дід щасливо дійшов до своєї хати і з того часу почав переконувати і дітей, і дорослих, що не слід боятися маленьких, добрих і гарнесеньких хух...

---

[1] *Пови́нність* — тут: обов'язок.

1. Хухи народжуються

А навесні
Б влітку
В восени
Г взимку

2. Моховинка була хухою

А печерницею
Б очеретянкою
В бур'янкою
Г боровинкою

3. Установіть відповідність.

Герой	Репліка
1 дід 2 дівчинка 3 Хо-Суковик 4 Хуха-Моховинка	**А** *По тому, як той дід поспішає та оглядається, я бачу, що він робить не по правді!* **Б** *Що воно за знак? Дерева стоять і не поворухнуться, а воно щось шумить та пищить.* **В** *Господи! Пробач мені мої гріхи... Я не хотів би покинути цей світ, не покаявшись...* **Г** *То вві сні таке часом увижається. У житті такого ж не буває.* **Д** *Хухи не потребують подяки. Вони роблять добро з повинності.*

4. Розкажіть про всі добрі вчинки Моховинки. Як до неї ставиться автор казки? З чого це видно?
5. Чому Моховинка не залишилася жити в хліві?
6. Що приваблювало дітей у характері Моховинки?
7. Як ви розумієте виділене слово в реченні *Хухи не потребують подяки. Вони роблять добро з* ***повинності***? Яку повинність ви маєте?
8. Запишіть у робочий зошит усіх героїв казки «Хуха-Моховинка», розділивши їх у дві колонки: 1) реальні персонажі; 2) вигадані.
9. Прочитайте уважно матеріал рубрики «До речі...» і перший абзац останньої частини казки «Хуха-Моховинка». Що в казці не відповідає віруванням давніх слов'ян? Чи має право письменник відходити від міфічних уявлень у художньому творі, зокрема в казці? Чому?
10. Чого навчає казка В. Королева-Старого «Хуха-Моховинка»?

11. Поміркуйте, чому люди більше вірять — почутому чи побаченому. Чому? Знайдіть підтвердження своїй відповіді в казці.

12. Усно перекажіть уривок, у якому йдеться про життя Моховинки в хліві й серед дітей.

1. До кожної частини казки (їх розділяють три зірочки) доберіть заголовок і запишіть у робочий зошит.
2. Знайдіть у мережі Інтернет інформацію про міфічного героя Лісовика. Підготуйте про нього коротку розповідь з описом зовнішності *(за бажанням)*.

Портрет

Уважний читач завжди у своїй уяві малює зовнішність кожного героя. Переглядаючи фільм чи виставу, ми бачимо персонажа: його стать, вік, зріст, риси обличчя, одяг та інше. У літературному творі письменник описує нам, який вигляд мають дійові особи. Змалювання зовнішнього вигляду літературного героя називається ***портретом***. Звичайно, найдетальніший портрет мають головні дійові особи. Змальовуючи другорядних персонажів, автор, як правило, або взагалі не подає портрета, або згадує лише якусь яскраву *деталь*, скажімо, великий ніс, згорбленість статури чи руде волосся. ***Портретна деталь*** — це зображення лише однієї, але прикметної, дуже яскравої риси зовнішності. Наприклад, в описі зовнішності Скорохода з казки «Летючий корабель» використано лише одну портретну деталь: *«Іде чоловік шляхом, одна нога за вухо прив'язана, а на одній скаче»*. В уяві читача щоразу, коли з'являтиметься в казці Скороход, поставатиме образ чоловіка з прив'язаною за вухо ногою.

Слово *портрет* походить із французької мови, у якій означає «зображення обличчя людини на фотографії або картині». Узагалі, не треба літературне поняття *портрет* сприймати вузько, як зображення зовнішності на фотокартці. Літературний портрет включає опис як обличчя, волосся, статури, одягу, так і міміки, жестів і навіть голосу, манери говорити. Такий портрет дає можливість глибше розуміти внутрішній світ героя. Одяг людини часто свідчить про її естетичні смаки, риси вдачі, майновий стан, рід занять. Міміка й жести теж промовисті, вони можуть нам розповісти про рівень внутрішньої культури й вихованості героя. ***Міміка*** — це рухи м'язів обличчя, які виражають внутрішній стан людини. ***Жести*** — це рухи тіла чи рук, які супроводжують людську мову або замінюють її.

Прочитайте два портрети й порівняйте, якими засобами передано особливості зовнішності героїв.

Лис Микита. *Якийсь дивний і страшний звір, синій-синій, з препоганим запахом, покритий не то лускою, не то якимись колючими ґудзами, не то їжаковими колючками, а хвіст у нього — не хвіст, а щось таке величезне і важке, мов довбня або здоровий ступернак, і також колюче.*

Хуха-Моховинка. *Була вона й сама така пухка, як мох. Мала довгу вовночку, що, мов шовком, укривала все її тільце. Сама тільки мордочка була голенька й нагадувала садову жовто-фіолетову квіточку — братки́. Та були ще в неї голенькі зісподу рожеві лапки.*

Без літературного портрета читачі не мали б чіткого уявлення про героя, кожен малював би у своїй уяві різних, а іноді протилежних зовні людей. Ось чому важливо уважно читати описи зовнішності літературних героїв.

1. Установіть відповідність.

Поняття	Визначення
1 міміка	А рухи тіла чи рук, які супроводжують людську мову
2 жести	Б зображення лише однієї, але яскравої риси зовнішності
3 портрет	В змалювання зовнішнього вигляду літературного героя
4 портретна деталь	Г детальний опис внутрішнього вигляду приміщення
	Д рухи м'язів обличчя, що виражають внутрішній стан людини

2. Установіть відповідність.

Герой	Портретна деталь
1 Ох («Ох»)	А *...такий став, що його й не впізнаєш: одежа на ньому так і сяє, шапочка золота, а сам такий гарний, що й не сказати.*
2 Дажбог («Дажбог»)	Б *...обличчя його уявлялося подібним до сонячного кола, із русявою бородою-промінчиками.*
3 дурень («Летючий корабель»)	В *...закипів так, що аж очі кров'ю налились, а з рота вогонь пішов.*
4 Силун («Як виникли Карпати»)	Г *...дід, увесь, як молоко, білий, і одежа на ньому біла.*
	Д *...маленький дідок, сам зморщений, а борода зелена аж по коліна.*

3. Портретною деталлю є виділене дієслово в реченні

А *І він почав перелічувати всі злочини та кривди, що* ***вчинив*** *протягом свого життя.*

Б *Віхола* ***крутила*** *так, що не можна було вгадати, куди буде праворуч, а де — ліворуч.*

В *Знай, що всі хухи на світі ніколи* ***не шкодять*** *людям, а, навпаки, дуже часто їм допомагають.*

Г *Моховинка... подякувала гостинним козам за їхню ласку й* ***пошкандибала*** *до свого рідного бору.*

4. Зображаючи портрет літературного героя, письменник удається до розповіді, роздуму чи опису? Поясніть свій вибір.
5. Чому важливо уважно читати літературні портрети в художніх творах?
6. Портрет якого героя найбільше вам запам'ятався з нещодавно прочитаних творів світової літератури? Чим саме?
7. Прочитайте портрет Хухи-Моховинки. Чому в описі цього персонажа автор використав зменшено-пестливі суфікси? Випишіть слова з такими суфіксами в робочий зошит і виділіть їх.
8. Знайдіть і прочитайте опис зовнішності кіз у хліву. Як ви вважаєте, цей опис є портретом чи, може, містить тільки портретну деталь?
9. Яких персонажів найбільше наділяють портретними характеристиками — головних чи другорядних? З чим це пов'язано?
10. Прочитайте за ролями уривок з казки від слів: «*Радий та щасливий, виліз він із замету і став на снігу*» і до кінця твору.

11. Василь Королів-Старий не змалював у казці «Хуха-Моховинка» портретів діда й лісника. Якими ви намалювали б у своїй уяві під час читання очі, погляд цих героїв, їхні губи, волосся, статуру й одяг? Усно опишіть їх. Чи схожими вийшли портрети цих приблизно однакових за віком чоловіків?
12. Роздивіться ілюстрації, на яких зображено Хуху-Моховинку, і уважно прочитайте її портрет. На скільки точно, на вашу думку, малюнок відповідає словесному портрету? Що б ви змінили в ілюстраціях? Чому?

1. Знайдіть у казці «Хуха-Моховинка» портрет дівчинки й випишіть його в робочий зошит.
2. Намалюйте побачену вами Хуху-Моховинку з однойменної казки В. Королева-Старого *(за бажанням)*.
3. Прочитайте казку В. Симоненка «Цар Плаксій та Лоскотон». Випишіть у робочий зошит незрозумілі вам слова.

ВАСИЛЬ СИМОНЕНКО
(1935–1963)

Василь Андрійович Симоненко народився на славній Полтавщині — землі, яка подарувала Україні багатьох талановитих митців. Його дитинство та юність припали на роки воєнного й післявоєнного лихоліття. Василько зростав без батька, його замінив хлопчикові рідний дід Федір, що майстерно вмів виконувати пісні про сиву давнину. Про це В. Симоненко пізніше написав:

А він вимовляє, виспівує
Гарячі прості слова —
І все давниною сивою
В очах моїх ожива.
І плачу, було, й сміюся,
Як слухаю ті пісні...
Спасибі ж тобі, дідусю,
За те, що ти дав мені.

Мама працювала вчителькою, саме від неї хлопець отримував перші уроки життя, доброти й ласки. Його однокласники згадують, що він майже не вчив уроків, усе ловив на льоту з пояснень учителя (пригадайте: такий талант мав і Франко). Хіба що уроки з математики доводилося робити вдома. Школа знаходилася аж за дев'ять кілометрів від села, де жила сім'я Симоненків. Учителі розповідали, що одного дня в якусь несусвітню завію, коли учні із сусідніх сіл не прийшли на уроки, Василь усе ж таки дійшов до школи. Ніякі труднощі не були перешкодою в навчанні В. Симоненка, він був відмінником. У шкільному журналі, який зберігся, — тільки п'ятірки (у той час була п'ятибальна система оцінювання). Проте поміж них є одна двійка: учителька дала завдання написати твір на тему «Моє щасливе дитинство». Робота Василя мала один рядок: «У мене щасливого дитинства не було...»

Школу В. Симоненко закінчив із золотою медаллю, потім навчався на факультеті журналістики Київського університету. У літературі відомий як тонкий лірик, світла людина й патріот. У спадщині поета є і твори для дітей, один із найвідоміших — казка «Цар Плаксій та Лоскотон», яка вам обов'язково сподобається.

До речі...

Казку «Цар Плаксій та Лоскотон» В. Симоненко написав за одну ніч, а вже наступного дня читав її сину Олесеві як першому критику. Люблячий батько довіряв своїй дитині: рядки, які син запам'ятав, він друкував, а решту доопрацьовував. Напевно, саме тому діти й люблять цю казку.

ЦАР ПЛАКСІЙ ТА ЛОСКОТОН

Цареве сімейство

Там, де гори і долини,
Де гуляє вітровій, —
Там цвіте краса-країна
З дивним ім'ям Сльозолий.
І колись в країні тій
Був на троні цар Плаксій.
Голова його — мов бочка,
Очі — ніби кавуни.
В Плаксія було три дочки
І плаксивих три сини.
Старша звалася Нудота,
Середульшенька — Вай-Вай,

Третя донечка — Плакота,
Всі сльозливі через край.
А цареві три сини
Так і звались — Плаксуни.
Отака була сім'я
У царя у Плаксія.
Цілі дні вони сиділи,
Голосили, та сопіли,
Та стогнали, та ревли,
Сльози відрами лили.
Цар Плаксій велів сердито:
— Хай із ними день при дні
Плачуть всі в країні діти,
Бо сміятись і радіти
У моєму царстві — ні!
Хто всміхнеться — в часі тім
Я того негайно з'їм!
Ще була у Плаксія
Грізна гвардія своя:
В ній служили молодці
Забіяки-сльозівці.
Хто сміявсь — вони хапали
І нагайками шмагали,
Так що в царстві тому скрізь
Вистачало плачу й сліз.
Цар любив, як плачуть діти,
Бо любив їх сльози пити.
Отакий був цар Плаксій
У країні Сльозолий.

Дядько Лоскотон

Але в тому диво-царстві,
Зневажаючи закон,
Жив у мандрах і митарстві[1]
Добрий дядько Лоскотон.
Він приходив кожний вечір —
Хай чи дощ іде, чи сніг —
До голодної малечі
І усім приносив сміх.
Мав він вдачу теплу й щиру,
Ще й лукавинку в очах.
І була накидка сіра
В Лоскотона на плечах.
Лоскотливі мав він вуса
І м'якенькі, наче пух.
І м'яке волосся русе
Розсипалося до вух.
Він як прийде, залоскоче,
То сміється, хто й не хоче.
Тільки де він появлявся,
Зразу плач там припинявся
І приходив до усіх
Голосний та щирий сміх.
Не любили Лоскотона
Цар Плаксій і Плаксуни,
Видавали заборони
Проти лоскоту вони.
І за дядьком Лоскотоном
Із нагайками в руках
Охоронці злих законів
Полювали по хатах.
Але дядько Лоскотон
Не боявся цих заслон:
Він ходив по всій країні
І носив з собою сміх
В розмальованій торбині,
В пальцях лагідних своїх.

Арешт Лоскотона

Розізливсь тоді Плаксій —
Цар країни Сльозолий.
Гнівно він гукнув із трону:
— Гей, ледачі сльозівці!
Хто впіймає Лоскотона,
Буде муж моїй дочці!
Хто його посадить в льох —
Вибирай одну із трьох!
Бо уже цей Лоскотон
Скоро нам розвалить трон:
Що тоді ми будем пити,
Як не будуть плакать діти?
І завзяті сльозівці
Понеслись у всі кінці,
Щоб скарати по закону
Баламута Лоскотона.
Довго скрізь його шукали,
У всі шпари заглядали,
Перерили всі двори,
Обходили всі бори.
Час потратили дарма:
Лоскотона скрізь нема,

[1] *Митáрство* — тяжкі переживання, труднощі.

Бо його завжди і всюди
Од ловців ховали люди.
Опівночі Лоскотон,
Коли всіх колише сон,
Йшов собі в бідняцькі хати
Їхніх діток розважати.
Був тоді у Плаксія
Лютий посіпака[1],
Віроломний, як змія,
Капітан Макака.
Так хотілося йому
Царським зятем стати,
Що ні разу в ту зиму
Не лягав і спати.
Все ходив, усе він слухав
І нарешті все рознюхав.
На світанку Лоскотон,
Насмішивши діток,
У міцний поринув сон
Між кленових віток.
А лукавий капітан
Підікрався змієм
Й Лоскотонові аркан[2]
Зашморгнув на шиї.
Руки вивернув назад,
Міцно спутав ноги
І мерщій у Плаксоград
Рушив у дорогу...

Весілля в палаці

Лоскотона посадили
За вузенькі ґрати,
А в палаці порішили:
— Час весілля грати...
Гей, зійшлися царенята
І придворна свита
Наречених шанувати,
Сльози діток пити.
До вінця веде жених
Висохлу Нудоту,
Та дивитися на них
Зовсім неохота.
Хоч Макака був бридкий,
А вона ще гірша,
Їм поет один гладкий
Присвятив ще й вірша.
Стільки там було хвальби,
Так скрасив їх вроду —
Навіть жаби від ганьби
Булькнули у воду!
Але цар ходив, пишався,
Він із зятем цілувався,
Похвалявся: — Ну, тепер
Лоскотон, вважай, умер!
Недоступним став для всіх
Голосний та щирий сміх.
Тож від радості стрибайте!
Тож від радості ридайте!
Ми тепер встановим скрізь
Віковічне царство сліз!
Так розхвастався Плаксій —
Цар країни Сльозолий.

Звільнення Лоскотона

Та поки гуло весілля,
То п'яниці вартові
Напились якогось зілля
Та й поснули у траві.

---

[1] *Посіпáка* — прислужник, готовий допомагати в будь-яких діях, переважно ганебних.

[2] *Аркáн* — довгий мотузок, за допомогою якого ловлять коней та інших тварин.

А вночі йшли до в'язниці
Батраки[1] й робітники,
Щоб звільнити із темниці
Лоскотона навіки.
Рознесли всі перепони,
Гнули ґрати, мов прути:
— Гей, веселий Лоскотоне,
Це прийшли твої брати!
Йди до нас, веселий брате,
В нашу здружену сім'ю!
Підем разом догравати
Ми весілля Плаксію...

Продовження весілля

У палаці кожен скаче
Та від щастя гірко плаче,
Ллються сльози, як ріка, —
Бачте, радість в них така!
Раптом цар упав на трон:
— Ой, рятуйте — Лоскотон!
Всі відразу «ох!» та «ах!»,
Жах у кожного в очах.
А веселий Лоскотон
До царя стрибнув на трон
І сказав йому якраз:
— Насмієшся ти хоч раз!..
Став царя він лоскотати,
І Плаксій став реготати.
Так сміявсь — аж заливався,
Аж від реготу качався,
Кулаками очі тер —
Потім лопнув і помер.
Ой, була ж тоді потіха —
Цар Плаксій помер од сміху!
З ним придворні одубіли,
Бо сміятися не вміли.
А цареві три сини,
Три завзяті Плаксуни,
Так сміялись-реготали,
Що штани з них поспадали.
Тож всі троє без штанів
До чужих втекли країв.
Три царівни теж навтьоки
У чотири бігли боки.
Кровопивці-сльозівці
Стали п'явками в ріці,
А Макака-забіяка
З'їв себе із переляку.
Так веселий Лоскотон
Розвалив поганський трон.

[1] *Батра́к*— бідний селянин-наймит.

Сам же він живе й понині,
Дітям носить щирий сміх
В розмальованій торбині,
В пальцях лагідних своїх.
Схочеш сам піти в цей край,
То маршрут запам'ятай:
Треба йти спочатку прямо.
Потім вправо завернуть,
А тоді поміж дубами
Поведе наліво путь.
Після цього вже помалу
Чимчикуй куди попало:
Як од втоми не впадеш,
В цю країну попадеш.

Прозова й віршована мова

Мова художніх творів буває двох видів: прозова і віршована. ***Віршована мова*** має ритм і риму, вона розмірена. Казка «Цар Плаксій та Лоскотон» написана саме такою мовою. Що таке рима? ***Рима*** — це співзвучні закінчення рядків у віршованому творі. Знайдімо риму в казці В. Симоненка. Прочитайте рядки:

У палаці кожен ска<u>че</u>
Та від щастя гірко пла<u>че</u>,
Ллються сльози, як рі<u>ка</u>, —
Бачте, радість в них та<u>ка</u>!

Зверніть увагу на кінці рядків: перший рядок співзвучний з другим (рима *аче*), а третій — з четвертим (рима *ка*). Отже, у цьому уривку перший рядок римується з другим, а третій з четвертим. До речі, римування може відбуватися і в інший спосіб: наприклад, перший рядок римується з третім, а другий — з четвертим, як у такому уривку:

Але в тому диво-<u>царстві</u>,
Зневажаючи за<u>кон</u>,
Жив у мандрах і ми<u>тарстві</u>
Добрий дядько Лоско<u>тон</u>.

Важливим у вірші є і ритм. ***Ритм*** — рівномірне чергування наголошених і ненаголошених складів, розміреність і злагодженість у звучанні. Якщо проставити наголоси в будь-якому з наведених вище уривків, то помітимо, що в більшості випадків по-

чергово розміщено наголошений і ненаголошений склад, наприклад: *Ллються сльози, як ріка*. Придивіться: у рядку сім складів, із них наголошені — перший, третій, п'ятий і сьомий, а ненаголошені — другий, четвертий і шостий. Таке чергування створює у вірші ритм, воно ритмізує рядок.

А ще ритмізації сприяють ***паузи*** — короткі перерви (або зупинки) під час читання, які у вірші здебільшого збігаються із закінченням рядка. Віршовану мову записують у формі колонки.

Обкладинка до казки В. Симоненка «Цар Плаксій та Лоскотон». *Художник А. Базилевич*

Прозова мова не організована ритмічно, не віршована, вона подібна до тієї, якою ми спілкуємося в повсякденні. Прозою написані народні казки «Мудра дівчина», «Ох», «Летючий корабель», «Про правду і кривду», казка І. Франка «Лис Микита», народні легенди й перекази. А ось Державний Гімн України написаний віршованою мовою.

1. Портретна характеристика *голова його — мов бочка, очі — ніби кавуни* належить

А Лоскотонові
Б Плаксуну
В Плаксію
Г Макаці

2. Установіть відповідність.

Слово	Лексичне значення
1 аркан	А бідний селянин-наймит у багатія
2 батрак	Б заможний селянин у давні часи
3 посіпака	В тяжкі переживання, труднощі, поневіряння
4 митарство	Г мотузок, за допомогою якого ловлять коней
	Д прислужник, який готовий допомагати навіть у ганебних діях

3. Установіть відповідність.

Персонаж	Вчинок
1 Лоскотон	**А** з'їв себе з переляку
2 Плаксій	**Б** носить у торбині сміх
3 Макака	**В** подався до чужих країв
	Г п'є сльози дітей

4. Чим віршована мова відрізняється від прозової?

5. Прокоментуйте імена членів царської родини, назву її країни й столиці.

6. За що діти й дорослі любили Лоскотона? Як вони допомогли йому в скрутну хвилину?

7. Знайдіть і прочитайте портрет Лоскотона. Які засоби засвідчують симпатію автора до цього героя?

8. Чому капітан Макака вирішив допомогти Плаксію знайти Лоскотона? Які слова використовує автор, характеризуючи Макаку?

9. Через що могла виникнути ідея у В. Симоненка написати казку про плаксу й веселуна?

10. Випишіть у робочий зошит приказки й прислів'я, які близькі за змістом до казки «Цар Плаксій та Лоскотон».

Тобі сміх, а мені плач.
Сміх — найкращі ліки.
Буває сміх і крізь сльози.
Дурню сміх — розумному сльози.
Краще сміятися, ніж плакати.
Скоре на сміх — гостре на плач.
Не смійся багато, бо скоро будеш плакати.
Над товаришем не смійся, бо над собою заплачеш.

11. Який малюнок до казки «Цар Плаксій та Лоскотон» вам найбільше сподобався? Чим саме? Який фрагмент твору ви б іще проілюстрували? Словесно намалюйте його.

12. Складіть маленький вірш із такими римами.

... прилетіли
... вони
... сповістили
... весни.

1. Запишіть у робочий зошит перші чотири рядки Державного Гімну України й підкресліть у ньому рими.
2. Прочитайте першу частину повісті Г. Малик «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії».

ГАЛИНА МАЛИК
(нар. 1951)

Галина Миколаївна Малик — сучасна українська письменниця, яка мешкає в Ужгороді. Написала більше п'ятдесяти книжок для дітей. Найвідоміші з них такі: «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії», «Подорож Алі до країни сяк-таків», «Третя подорож Алі», «Сміятись заборонено», «Злочинці з паралельного світу». Здебільшого це казки. Цей жанр літератури для письменниці особливий, адже перша книжка, яку їй подарували в житті, була збірником «Українських народних казок», що стали для неї «...і букварем, і розвагою, і цілим новим світом».

Герої казок Г. Малик люблять потрапляти з реального світу в казковий, а казкові персонажі часто проникають у наше життя. Твори цієї письменниці насичені пригодами, веселощами, добро в них завжди перемагає.

НЕЗВИЧАЙНІ ПРИГОДИ АЛІ В КРАЇНІ НЕДОЛАДІЇ
(Скорочено)

Розділ перший,
у якому починаються чудеса

Аля грюкнула кімнатними дверима й притулила долоні до гарячих щік:

— Ой, як соромно! Як негарно все вийшло!

Ще місяць тому вона надумала вишити рушничка для бабусі, до її дня народження. І нитки підібрала, і рушничок білий знайшла, і навіть перший хрестик зробила. А потім їй перехотілося вишивати.

Вона відклала роботу й подумала: «Завтра дошию!» Назавтра часу в неї не знайшлося. А згодом вона й зовсім забула про вишивку. Їй навіть здалося, що рушничок давним-давно вишитий!

Тому, коли сьогодні всі поздоровляли бабусю, Аля була впевнена, що дарує рушничка з вишитими червоними півнями.

Бабуся розгорнула пакунок, і тут усі побачили біле полотно з маленьким хрестиком у куточку та лялечку червоних ниток.

— Що це? — здивувалася бабуся.

— Це... це... вишиваний рушничок... — ледве вимовила Аля й почервоніла, як ті нитки.

А тато глянув на неї і стиха мовив:

— Ех ти!

І тоді Аля втекла до своєї кімнати.

Ох, як негарно все вийшло!

Потроху дівчинка заспокоїлася. Вона чекала, що по неї от-от хтось прийде, бо час сідати до святкового столу! Але ніхто не прийшов. Спочатку Алі стало нудно, а потім вона розсердилася. «То ви такі! — сказала вона сама собі. — Ось візьму голку й навишиваю вам сто півників, щоб ви не думали!..»

— Цілих сто! — голосно промовила вона й затягнула в голку нитку з червоного клубочка.

— Еге ж, рівнесенько сто! — повторив раптом хтось за її спиною.

Першої миті Аля зраділа, бо вирішила, що по неї таки прийшли. Але таким голосом ні тато, ні мама і ніхто з її знайомих не розмовляє! Він був якийсь неживий, безбарвний і дуже неприємний — ніби цвяхом дряпали по склу.

Аля обернулася і...

— Хто тут? — прошепотіла вона.

На плінтусі сидів маленький чоловічок у довгому, майже до п'ят, картатому піджаку з широкими кишенями. На голові в чоловічка червонів ковпачок. А на ногах у нього були величезні зелені черевики з червоними шнурівками.

Аля заніміла. А чоловічок поважно вийняв з однієї кишені окуляри, з другої — якогось папірця й почав уважно читати, водячи по рядках указівним пальцем.

— Так, так, усе правильно! — задоволено мовив він. — Сьогодні ця дівчинка не завершила соту справу. Якраз стільки, скільки потрібно, щоб...

Чоловічок не доказав, бо Аля вже встигла на той час отямитися. Вона неуважно запхнула до кишеньки нитки з голкою, які ще тримала в руці, і хотіла накрити чоловічка долонькою, наче коника. Але він побачив занесену над собою руку — і вмить опинився на люстрі. Зручно вмостився на її краєчку, звісивши ноги у величезних черевиках.

Аля задерла голову й з цікавістю чекала, що ж він робитиме далі.

А чудернацький гість тим часом змахнув руками і швидко-швидко щось забурмотів собі під носа. Аля прислухалась і розібрала дивні слова:

Недо-роби!
Недо-пиши!
Недо-почни!
Недо-лиши!
І недо-їж!
І недо-ший!
І в Недо-ладію
Мерщій!

Чоловічок задоволено потер руки. Потім зняв із лівої ноги черевика й почав засовувати його до кишені.

Черевик помістився, однак носком діставав аж до підборіддя дивного гостя.

Тоді отой чоловічок, справді, наче коник, стрибнув на підлогу, тупнув ногою і... зник!

Раптом щось підхопило Алю, і вона миттю вилетіла в розчинене вікно...

Розділ другий,
у якому Аля потрапляє в дуже дивну країну

А треба вам сказати, що Аля тільки на перший погляд була звичайна дівчинка. Тобто виглядала вона звичайною: ластовиння на носі, дві кіски, ямочки на щоках. І морозиво любила, як усі.

А от вдачу вона мала дуже незвичайну. Вона нічого, ну зовсім нічогісінько не могла доробити до кінця.

Почнім з того, що насправді звали її Галя. Але ще як була вона маленькою, вимовляла своє ім'я не повністю. Казала: «Аля хоче! Алі дай!» Тато з мамою так і почали звати її не Галею, а Алею. За ними бабуся з дідусем. Потім — знайомі та сусіди. Так і залишилася вона Алею.

Те, що їй клали на тарілку, вона не доїдала. Те, що давали пити, не допивала. Почне малювати — кине, бо набридло. Почне

щось ліпити з пластиліну — кине, бо нудно. Почне вишивати — кине, бо нецікаво. Навіть заплестися їй ні разу не вдавалося до кінця. Заплете одну кіску, а за другу й не береться. Так і ходить цілий день — одна коса заплетена, друга ні.

Через це з нею завжди траплялися якісь неприємності, як от сьогодні з бабусиним днем народження.

Утім, подивімося, що трапилося далі.

Аля недовго мандрувала таким незвичним способом. Їй здалося, що вона просто впала зі стільця на підлогу. Але, роздивившись навкруги, зрозуміла, що опинилася в геть незнайомому місці.

Сиділа вона біля ставка. Але якого ставка! У ньому зовсім не було води! Так, так! Аля протерла очі, але дивний ставок не зникав. Великі й маленькі риби пішки походжали по його дну, наче прогулювалися. Старий рак з однією клешнею за щось сварив маленьких рачат. А біля самого берега гуляли дві плотвички. Одна з них тримала парасольку. Вона часто поглядала на небо й казала:

— Згадаєш мої слова, любонько! Сьогодні неодмінно буде дощ, і ми всі добряче вимокнемо!

Неподалік білів у траві цілий острівець ромашок. Алі вони видалися дивними. Придивившись, вона побачила, що лежали вони просто на землі. У них не було ні стебел, ні листя, ні коріння.

Та найбільше здивувалась Аля, коли подивилася на небо. Там сяяло не кругле сонце, а рівнесенько відрізана його половина. Промені від неї розходилися тільки в один бік.

— Ну й дива! Що це з ними всіма сталося — зі ставком, з квітами, із сонцем?!

Та ніхто не відповів їй на це запитання. Тому Аля подумала, що як вона й далі отак сидітиме, то ні про що не дізнається. Дівчинка схопилася на рівні ноги й недалеко завважила шлях, який уривався на березі ставка. Шлях був страшенно покручений і весь у вибоїнах.

«Але який би він не був, раз він є, то мусить кудись вести», — подумала Аля й рішуче рушила вперед.

Розділ третій,
у якому Аля знайомиться з першим недоладянином

Тільки-но мандрівниця звернула за перший поворот дороги, аж попереду побачила дерев'яний стовпчик. На ньому криво прибита стрілка показувала кудись угору. А на стрілці нерівними літерами нашкрябано «Недоладія».

— Що за Недоладія? — уголос запитала Аля. — І де вона, якщо навколо тільки трава та кущі?

І тут у цих самих кущах щось зашаруділо. З густого листя висунулася голова. Її прикрашав шкіряний капелюшок з півнячою пір'їною збоку. Капелюшок сидів криво, бо лівого вуха, яке б мало його підтримувати, на голові зовсім не було. Голова повернулася обличчям до Алі. Добре, що хоч очі на місці. Зате одне більше, а друге — менше. Ніс набік скривлений, губи перекошені. Навіть ямочка на підборідді не на своєму місці, а майже біля вуха. Та, незважаючи на це, губи весело всміхалися, очі дивилися лагідно, а обличчя було відкритим і добродушним.

— Ти хто? — спитала голова звичайним людським голосом.

— Я — Аля, — отямившись від несподіванки, відповіла дівчинка. — А ти хто?

— А я — Недоладько! — Губи ще ширше розпливлися в усмішці, а менше око майже зовсім заплющилося.

І з кущів виліз кремезний, широкоплечий хлопчина. Стояв він, нахилившись набік, бо ліва нога в нього була коротша від правої.

— От такий компот! — ніби вибачаючись за свою зовнішність, сказав новий знайомий.

— Який компот? — не зрозуміла Аля.

— Е, то в мене така дурна звичка — отак приказувати, — знітився Недоладько й махнув рукою: — Не зважай!

— А-а-а! — протягла Аля. Тут вона згадала про стрілку на стовпчику й спитала: — Ти часом не знаєш, що це за Недоладія?

— Ой, тепер я зрозумів! — не відповідаючи на запитання дівчинки, вигукнув Недоладько та ляснув себе по лобі: — Ти, напевно, тільки

що прибула! От так компот! А я дивлюся на тебе й нічого не второпаю. Бо хоч одна кіска в тебе й не заплетена, та дуже ти схожа на звичайну живу дівчинку!

— Як це схожа? Я і є звичайна жива дівчинка! — обурилася Аля.

— Як? Справдешня жива?! — не повірив Недоладько. Він так кумедно округлив свої неоднакові очі, що Аля голосно засміялася.

Розділ четвертий,
у якому Недоладько розповідає про дивні речі

Здивований, навіть спантеличений тим, що вперше побачив справжню живу дівчинку, Недоладько починає розповідати про особливості Недоладії, у якій живуть не доведені до ладу справи. Ці справи з реального життя людей потрапляють у його країну.

Він розповів свою історію: його не домалював один хлопчик, зокрема його ліве вухо. Ще Аля дізналася, що недороблені справи збирає карлик Недочеревик, який уміє чаклувати. За описом вона його впізнала й зрозуміла, чому потрапила сюди, згадавши бабусин рушничок. Недоладько сказав Алі, що звідси немає дороги додому: на півночі живуть абияки, на заході — якоськи, а на півдні та сході — сяк-таки. Недоладією править Недороль Десятий, він, за словами Недоладька, — добрий. Хлопець радить Алі звернутися за допомогою саме до нього.

Розділ п'ятий,
у якому Аля вперше доводить справу до кінця

Недоладько підвівся, підморгнув Алі й, на диво легко ступаючи нерівною дорогою, заспівав:

Чисту правду вам сказати не боюсь:
так, насправді Недоладьком я зовусь.
Ще не все у мене зовні до ладу.
І накульгую я трохи, як іду.
І очі в мене різні,
і ніс — кривий.
Та це велике щастя,
що я — живий!
А як у грудях серце
не мертве, а живе,
то вирівняти можна
усе,
що ще криве!
От такий компот!

Я запевнити від серця можу вас,
що всередині у мене
все гаразд!
Є там чесність і хоробрість,
доброта і совість є.
Ну, а зовнішність частенько
нас обма-
ню-
є!
От такий компот!

Давно вже Недоладько доспівав свою пісеньку, а вони все ще йшли та йшли.

Сонце стояло високо. Алі вже давно хотілося пити.

Нарешті мандрівники побачили колодязь, а біля нього — журавля з новеньким відром. Дівчинка радісно підбігла до колодязя й трохи не заплакала: зовсім новеньке відро було без дна. Вода тут, поруч, — чиста, прохолодна, а набрати її нічим!

— Яка безглузда країна! — З досади в дівчинки на очі навернулися сльози.

— Атож, живуть десь там лінюхи та шелепи-недотепи — це недоробив, те кинув на півдорозі. А через них і ми мучимося! — підтакнув Недоладько. Але одразу ж похопився: — Ох, вибач, я не хотів тебе образити!

Алі одразу ж перехотілося плакати. Вона зрозуміла, що теж належить до отих шелеп-недотеп.

— Я не гніваюся, Недоладьку. Якщо і є мені на кого гніватись, то тільки на саму себе, — сумно прошепотіла вона пошерхлими від спраги губами.

Вони рушили далі. Аля йшла й згадувала всі компоти, киселі, соки, які не допивала вдома. А молоко! Через те молоко Аля доводила бабусю до сліз. А зараз з якою насолодою випила б вона склянку прохолодного, свіжого молока!

Незабаром Аля побачила на квітці велику бабку.

— Ой, Недоладьку, дивися, яка гарна! — вигукнула вона. — Давай її сполохаємо — нехай політає!

— Вона не літає, — зітхнув Недоладько й зупинився. — У неї немає одного крильця.

«Бідолашна! Їй, мабуть, так хочеться літати!» — подумки пожаліла дівчинка бабку.

І раптом згадала, що в одній кишеньці в неї лежить біла в синій горошок стрічка. А в другій — голка з клубочком червоних ниток.

Дівчинка присіла коло бабки й заходилася працювати. На крильце вистачило малесенького клаптика, а стрічку вона заховала назад до кишеньки. Обережно, щоб не зробити бабці боляче, Аля пришила крильце.

Бабка нерішуче стріпнула ним раз, удруге... Потім знялася й полетіла!

Аля дуже зраділа. Недоладько на радощах стрибав навколо неї й підкидав угору капелюха. Потім кинувся цілувати дівчинку.

— Ура! Виходить, ти чудово вмієш доробляти недороблене! Ура!

І Аля зрозуміла, що вперше у своєму житті довела справу до кінця. Вони рушили далі.

«Так ось чому мені стало так радісно! — подумала дівчинка. — Виходить, це дуже приємно — розпочату справу доводити до кінця».

— Ось ми й прийшли! — перервав її роздуми Недоладько.

Він зняв капелюха, кумедно відставив праву ногу й жартівливо вклонився дівчинці:

— Вітаю вас, шановна мандрівнице! Ви прибули в столицю найнедоладнішої у світі країни!

І справді, перед ними в широкому видолинку лежало місто.

Розділ шостий,
у якому Аля все більше дивується

Алю дивує місто, у якому на кривулястих вулицях стоять не будинки, а розвалюхи. Деякі з них — без вікон і дверей... І перехожі тут дивні: кожному чогось не вистачає: або взуття, або одягу, або волосся на голові, а головне — усмішок. Аля з Недоладьком зупинилися біля недотелю з перекошеними віконцями, який більше нагадував кривий хлів. Звідти вийшов якийсь товстун у шкіряній безрукавці. Одна холоша його штанів була довга, а друга сягала лише коліна.

Розділ сьомий,
у якому Аля вперше чує про Першого Недорадника

Поки Аля розглядала товстуна, Недоладько привітно потиснув йому руку.

— Здоров був, Недоштаньку! — усміхаючись, казав він. — Ну, що тут у вас нового скоїлося?

— У нас завжди все по-старому! — знехотя буркнув товстун.

— Зате поглянь, яку новину привів я! — І Недоладько повернувся до Алі.

Та Недоштанько вже обдивився дівчинку, тому навіть не ворухнувся, тільки знову буркнув:

— Дівчисько як дівчисько.

— Е, не кажи! — І Недоладько змовницьки підморгнув Алі, наче кажучи: «От зараз ми його здивуємо!» — Дивися уважно, старий буркотуне. Адже це — справжня жива дівчинка!

Ось тепер Недоштанько таки здивувався. Він навіть обійшов довкола Алі, щоб краще її роздивитися.

— А як вона сюди потрапила? — ошелешено запитав він.

— Саме цього ні я, ні вона не знаємо, — здвигнув плечима Недоладько. — Зараз головне інше — вона хоче звідси вибратися.

— Ну, хто потрапляє сюди, той звідси вже не вибирається, — спохмурнівши, повторив гладун Недоладькові слова. І, немовби вирішивши, що говорити далі про це не варто, повернувся до Алі:

— Вибирай собі кімнату й живи, — кивнув він на недотель. — Можу запропонувати цілком пристойне помешкання. Щойно звільнилася кімната, усього-на-всього без дверей.

— Усього-на-всього?! — уперше розтулила рот Аля. — А як же там живуть без дверей?

— Пхе! Велика біда — без дверей! А як тобі подобаються кімнати без ліжка, без опалення, без водогону й стелі або кімнати без стін?

Недоштанько подумав і додав:

— Зачекай, оце тобі, мабуть, підійде! Є кімната без телефону!

— А хіба тут є кімнати з телефонами? — здивувалася Аля.

— Ні, немає.

— А взагалі в Недограді хоч один телефон є?

— Ні, немає.

— То чому ж тоді мені кімната саме без телефону?!

— Та саме тому, що його в ній немає!

«Якась нісенітниця!» — подумала Аля й запитала:

— А кімната, у якій би все було, є?

— Ні, немає! — гарикнув Недоштанько. — Не забувай, де ти знаходишся! Їй пропонують одну з найкращих кімнат, а вона ще й носом крутить! Бери, поки не пізно, і живи!

— Але я не хочу тут жити! Я хочу додому! Мені у вас не подобається!

— Ха, відкрила Америку! Нам усім тут не подобається! — роздратовано буркнув Недоштанько. — А раз ти сюди потрапила, значить, тобі теж чогось не вистачає і ти мусиш тут жити!

— А от і вистачає, вистачає! Я не хочу і не буду тут жити! — розсердилася Аля й навіть тупнула ногою.

— А куди ж ти подінешся? — єхидно запитав товстун.

— Ну-ну, не треба сваритися! — утрутився Недоладько. — Я саме збирався тобі пояснити. Вона хоче йти до Недороля Десятого. Га? Що ти на це скажеш?

— Скажу, що на це треба наплювати й забути.

— Це ж чому?

— Бо якщо навіть їй і пощастить дістатися до замку, там її неодмінно схопить Перший Недорадник, і — гоп! — її розпатланої голови наче й не було! Ось чому!

— А хто він такий — Перший Недорадник? — спитала Аля.

— Про це ти зможеш дізнатися негайно, як тільки ступиш ногою до замку! — ущипливо мовив Недоштанько. Він пішов до будинку й так хряснув за собою дверима, що вони самі ще декілька разів відчинилися й зачинилися.

Розділ восьмий,
у якому Аля пробирається до замку Недороля Десятого

Недоладько мав знайому, яка була служницею в королівському замку. Вона могла провести дівчинку до Недороля Десятого. Уже біля замку Аля помітила, що йому не вистачало однієї башти, а на велетенському годиннику центральної вежі не було хвилинної стрілки, тому він показував тільки години. Недоладько знайомить Алю зі служницею, обличчя якої було вимазане попелом, одягнена вона до пояса в старий лантух, а нижче пояса до п'ят пишно спадала шовкова спідниця, гаптована золотом і оздоблена мереживом. Права ніжка її була взута в кришталевий черевичок, а ліва — у важкий дерев'яний. Служницю звали Недопопелюшкою.

Розділ дев'ятий,
у якому Недопопелюшка ризикує життям

Аля розповіла Недопопелюшці, як опинилася в Недоладії. Вона дізналася, що в замку живе Перший Недорадник, якого всі бояться, бо він усім, кого спіймає, відрубує голову. Недопопелюшка провела Алю до кімнати короля й порадила звертатися до нього не «ваша величність», а «ваша недоречність». Аля зазирнула в щілину — і перед її очима постала кумедна картина.

Розділ десятий,
у якому Аля зустрічається з Недоролем Десятим

Посередині ліжка сидів маленький чоловічок у нічній сорочці та нічному ковпаку з китицею. Поруч у мідному свічнику горіла свічка. Він тримав у руках банджо й легенько перебирав струни. Потім умостився зручніше й заспівав сумно-сумно:

Знову вечір —
все на засувах у замку.
Та очей я не заплющу
аж до ранку.
Тільки привиди блукають
в коридорі.
Та стоять іще солдати
на дозорі.
Я нізащо не признаюся
нікому,
що мені у замку
страшно так
самому!
Тільки місяць загляда
у вікна чорні...
Ех, немає в мене друзів —
є придворні!
Я корону одягаю,
наче маску.
Я свій виступ починаю,
наче казку.
День у день
я знову граю
цю давно обридлу роль.
Все частіше забуваю —
я людина чи король?

Хоч би привид завітав
до мене в гості.
Ми посиділи б,
пограли з ним у кості!
Тільки й привиди мене
чомусь бояться!
Ех, обридло як
монархом називаться!

Поки Недороль співав, дівчинка розмірковувала, як озватися до нього, щоб він, бува, не злякався і не зчинив галасу.

Нарешті вона відважилася й тихенько прошепотіла:

— Ваша недоречні-і-ість!

Та Недороль Десятий усе одно страшенно перелякався.

Він заверещав, шпурнув банджо вбік, аж воно жалібно бренькнуло, і почав швидко зариватися в подушки. Від страху він підвивав і приказував:

— Пири-ри-риви-вид! Ва-ва-ва! Пи-ри-йшов пири-ри-риви-вид! Рятуйте! Ва-ва-ва!

І ось уже на ліжку замість короля височіла гора ковдр і подушок.

«Ох, як я його налякала! — почала потерпати дівчинка. — Ще задихнеться там під подушками!»

І вона знову покликала:

— Ваша недоречність! Вилазьте! Я зовсім не привид!

Недороль не відповідав.

— Вилазьте, ваша недоречність, вам же там нічим дихати!

Знов мовчання. Аля розсердилася.

— Ваша недоречність, якщо ви зараз же не вилізете, я піду собі!

Купа заворушилася, і почувся голос:

— Як-кщо ти не пири-ри-риви-вид, то доторкнися до моєї руки! — І з-під подушок виткнулася тремтяча королівська рука.

Аля легенько потисла її.

Тоді з-під ковдр вигулькнув спочатку ковпак, а потім і голова Недороля.

— Ді-ді-дійсно, начебто не пири-ри-вид! — сказав рін. — То хто ж ти?

— Звичайна дівчинка!

— Звичайних дівчаток не буває! Тобто не буває в моєму королівстві!

Нарешті Недороль виліз і сів, відсапуючись.

— Ох-х-х-х, як ти мене налякала! — І він приклав до серця руку. — Я думав, що воно от-от вискочить! Мене вже давно так ніхто не лякав!

— Чому?

— Бо вже багато-багато років сюди ніхто не заходить!

— Чому?

— Чому, чому! — розсердився Недороль. Потім підкликав Алю пальцем, нахилився над нею й прошепотів: — Я їх боюся!

Оглянувся довкола й ще тихіше додав:

— Усіх боюся, але найбільше, — Недороль зблід, наче крейда, — найбільше я боюся свого Першого Недорадника!

1. Слова *от такий компот* любить повторювати

А Недоладько
Б Недоштанько
В Недопопелюшка
Г Недороль Десятий

2. Повне ім'я Алі

А Галя
Б Алла
В Аліна
Г Аліса

3. Установіть відповідність.

Герой	Репліка
1 Аля	**А** *Недо-роби! Недо-пиши! Недо-почни! Недо-лиши! І недо-їж! І недо-ший! І в Недо-ладію мерщій!*
2 Недоладько	**Б** *Як у грудях серце не мертве, а живе, то вирівняти можна усе, що ще криве!*
3 Недороль Десятий	**В** *Хоч би привид завітав до мене в гості. Ми посиділи б, пограли з ним у кості!*
4 Недочеревик	**Г** *Згадаєш мої слова, любонько! Сьогодні неодмінно буде дощ, і ми всі добряче вимокнемо!*
	Д *Так ось чому мені стало так радісно! Виходить, це дуже приємно — розпочату справу доводити до кінця.*

4. Хто живе в країні Недоладії? Розтлумачте походження її назви.
5. Скільки справ не довела до кінця Аля, після чого потрапила до Недоладії? Якою була остання, не доведена до кінця справа?
6. Чи можна сказати, що Аля відкладала на завтра те, що можна було зробити сьогодні? Обґрунтуйте свою думку.
7. Охарактеризуйте Недоладька. Чи винен він у тому, що йому да́но таке ім'я? Чому?
8. Кого боїться Недороль Десятий? Як це його характеризує?
9. Чи маєте ви спільні риси з Алею? Назвіть їх? Що б ви їй порадили перед читанням наступних розділів?
10. Які ознаки казки має цей твір? Чи подібний він до народної казки?

11. Прочитайте розділ десятий за ролями.
12. Випишіть у робочий зошит імена всіх героїв із перших десяти розділів казки. Запишіть біля них по три прикметники, які найкраще характеризують особливості кожного персонажа.

1. Знайдіть і випишіть у робочий зошит портрети Алі, Недоладька й Недопопелюшки.
2. Прочитайте казку «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії» по розділ дев'ятнадцятий включно.
3. Намалюйте країну Недоладію *(за бажанням)*.

Розділ одинадцятий,
у якому Аля дізнається про Державну Таємницю

— А ти знаєш, чому я боюся свого Першого Недорадника? Бо він зазіхає на мою корону! — плаксиво сказав Недороль Десятий. — Мене рятує тільки те, що в нього немає голови. Але як тільки він роздобуде голову... — Недороль засмучено похитав головою.

— Як це — немає голови?! — жахнулась Аля.

— Немає — і все! Його намалювала якась дівчинка спочатку з головою. Потім та голова їй чомусь не сподобалася, і вона стерла її гумкою. А іншу так і не намалювала. От він і лишився без голови!

І раптом Недороль похопився, вирячив очі, підняв палець вгору і зашепотів:

— Але про це ніхто не знає! І ти про це нікому не кажи, бо... бо... бо...

Недороль затнувся. Він не знав, яку причину вигадати, щоб змусити Алю мовчати.

— Бо це Державна Таємниця! — нарешті придумав він. — Знаєш, що буває за розголошення Державної Таємниці? — Не-

дороль рукою показав, ніби відпилює собі голову. І прохальним голосом запитав:

— Ти нікому не скажеш?

Алі стало шкода маленького чоловічка. Вона запевнила його:

— Ні, ні, не бійтеся, ваша недоречність! Нікому!

Діставши таку обіцянку, Недороль полегшено зітхнув. Але, видно, раз почавши відкривати державні таємниці, він не міг уже зупинитися, бо по-змовницьки підморгнув Алі й поманив її за собою. Він узяв свічку, усунув ноги в стоптані пантофлі й рушив до дверей. Двері вели до Тронної Зали.

Біля трону Недороль підняв свічку над головою і освітив заглиблення в стіні — нішу. У ній стояли залізні лицарські лати.

— Бачиш цей шолом? — спитав Недороль. — Кожен ранок Перший Недорадник приходить сюди й прилаштовує шолом собі на плечі, замість голови, а ввечері ставить його назад.

Аля піднялася навшпиньки й зігнутим пальцем обережно постукала по шолому. Усередині загуло, наче в порожній бочці.

— Але ж там порожньо! — здивувалася дівчинка.

— Ет! — роздратовано сказав Недороль. — Кого цікавлять такі дрібниці — повна в тебе голова чи порожня! Однак те, що Недорадник безголовий, мене рятує. Сама подумай — не може ж він одягти корону на цю залізну каструлю! Що-що, а голова в короля повинна бути в порядку. Принаймні зовні... — Він зітхнув:

— Скільки голів він уже переміряв! Це щастя, що жодна йому не підійшла!

— Як — переміряв?

— Звісно як. Накаже відрубати кому-небудь голову, а потім приміряє її, чи не підійде вона йому.

— А ви мовчите й дозволяєте йому робити такі жахливі речі?! — обурено вигукнула Аля.

— Отож і видно, що нічогісінько ти не тямиш у королівських справах! — розсердився Недороль.

Розділ дванадцятий,
у якому Аля дізнається, з чого побудовано Недоладію

Недороль розповів Алі, що вся його гвардія в руках Першого Недорадника, тому він нічого не може вдіяти. Далі дівчинка дізналася від короля, що дорогу з Недоладії додому знає лише Недочеревик, у якого немає душі і який створив із непотребу цю величезну країну.

Розділ тринадцятий,
у якому Аля впізнає Першого Недорадника

Аля сиділа поруч із Недоролем і лускала горішки. А він тим часом показував їй своє багатство, сховане в ліжку. Чого там тільки не було! І діапроектор, який працював від свічки й показував діафільми, починаючи з кінця, і шахи та кості, у які Недороль грав сам із собою. І флейта, і банджо, і навіть стара «катеринка». І ще багато всякої всячини, якою Недороль рятувався від самотності.

«Бідолашний Недороль, йому таки самотньо», — подумала Аля, дивлячись на ці скарби.

Коли зійшло півсонця, Недороль Десятий почав збиратися на роботу. Зітхаючи, він натяг мантію і з-під ковдри витяг половинку корони. У короні було зроблено дірочку, крізь яку протягувався мотузок.

«Ага! Він прив'язує корону цим мотузком, щоб вона не падала!» — здогадалася Аля.

— Допоможи мені, — попросив Недороль.

Аля міцно стягла мотузку в нього під підборіддям і гарненько зав'язала бантиком.

— Отак буде добре! — утішено пробурмотів Недороль.

Він був задоволений, що корона так міцно сидить на голові, хоч мотузок його трохи тиснув.

Аля розправила королівську мантію й відступила на крок, милуючись своєю роботою.

— От ви й готові, ваша недоречність! А я вже, мабуть, піду.

З обличчя Недороля вмить збігла усмішка. Він скривився, немов збирався заплакати.

— То ти мене покидаєш? — прошепотів він. — А я думав, що ти назавжди залишишся в моєму замку!

— Ні, ваша недоречність! На жаль, я не можу. Мені неодмінно треба дізнатися, як вибратися з вашої країни.

— Зачекай, зачекай! — раптом захвилювався Недороль. — Ти без допомоги не виберешся із замку. Тебе схоплять гвардійці й відведуть до Першого Недорадника. А він накаже відрубати тобі голову! А скоріше за все ти наскочиш на нього сама. Він цілісінькими днями вештається по замку й винюхує, кого б іще стратити!

Алі не хотілося виказувати Недопопелюшку, і тому вона мовчала.

Раптом Недороль вигукнув: «Еврика!», схопив Алю за руку й потяг до дверей Тронної Зали. І тут же простягся на підлозі. Аля кинулася його піднімати.

— Ваша недоречність, а що означає «еврика»?

— Це означає: який же я осел, що раніше не додумався до цього! Але не відволікай мене дурницями й слухай уважно. Кожного ранку, — схвильовано зашепотів він, — Перший Недорадник приходить сюди по шолом. Ось-ось він повинен з'явитися. Поки він одягатиме його, ти побіжиш по галереї. У кінці її є маленькі дверцята до мого саду. А там у кущах бузку є хвіртка. Через неї ти вийдеш у місто. Ось ключ. — І Недороль поклав дівчинці в руку маленького ключика. — Тільки обіцяй: якщо взнаєш дорогу з мого королівства, розкажеш і мені. Тс-с-с! Я чую кроки! Це він!

Аля так багато наслухалася про Першого Недорадника, що їй дуже закортіло його побачити. Вона зазирнула в шпарку між одвірком і дверима — і мало не скрикнула від подиву!

До Тронної Зали зайшов чоловічок, якого вона колись не домалювала у своєму альбомі! Тоді вона стерла йому обличчя гумкою, бо воно здалося їй жорстоким і злим. А інше так і не намалювала, бо їй саме страшенно обридло малювати. Аля закинула і альбом, і олівці в найдальшу шухляду й відтоді більше не брала їх до рук.

Розділ чотирнадцятий,
у якому Алі допомагає Недоштанько

Аля вибралася із замку й зустріла Недоладька. Він провів дівчинку за місто до пустиря, на якому жив Недочеревик. Його будинок був без вікон і без дверей. Незважаючи на це, Аля все ж таки вирішила сама проникнути до цього зачарованого будинку.

Розділ п'ятнадцятий,
у якому Аля проникає до зачарованого будиночка

Недоладько привів Алю на пустир. На ньому височіли купи сміття.

— Я чекатиму тебе тут, — сказав Недоладько, — аж поки ти не повернешся. Хай навіть мине сто років!

— Ну-ну, заспокойся! Так довго, думаю, тобі не доведеться чекати! — І Аля попростувала до будиночка з червоної цегли, що самотньо височів серед пустиря.

Дівчинка двічі обійшла його, але не знайшла навіть дірочки, крізь яку можна було б хоч зазирнути всередину. У розпачі вона присіла на камінь під стіною.

— От якби тут були ось такі малесенькі дверцята. Тільки-тільки щоб я могла в них пролізти, — сказала Аля й легенько провела пальцем по стіні.

І раптом там, де вона провела пальцем, з'явилися дверцята. Саме такі, які вона уявляла. Аля натисла ручку. Двері відчинилися.

Перед нею був довгий коридор з високими вікнами. Аля визирнула в найближче з них і побачила чудовий сад і велетенську клумбу.

Та милуватися не було коли. Дівчинка рушила коридором. З обох його боків було багато дверей. Кожного разу, узявшись за ручку дверей, Аля переконувалася, що всі вони замкнені. Тоді дівчинка звернула в один із бокових коридорів, потім у другий, третій, а кінця їм не було видно.

Аля час від часу виглядала у вікна, які їй траплялися і з лівого, і з правого боку. І завжди за вікном був той самий куточок саду з клумбою.

Вона вже геть знесилилася й сіла на стілець, що невідомо звідки взявся в коридорі.

«Дивно, — подумала вона, — я добре пам'ятаю, що тут не було жодного стільця!» Раптом у неї в голові сяйнула здогадка. Вона швиденько встала — і стілець зник! Тоді знову захотіла сісти — і стілець з'явився.

— Цікаво, чи всі бажання тут виконуються? — голосно промовила Аля. Їй одразу ж захотілося морозива. Так захотілося, що вона аж очі заплющила. А коли розплющила, побачила в своїй руці порцію пломбіру на паличці.

Аля рушила далі, смакуючи недоладянським морозивом, проминула декілька дверей і враз зупинилася.

— Ой, а якщо я захочу перенестися додому?! — вигукнула вона. — Оце було б чудово!

Дівчинка вже було відкрила рота, але перед очима раптом постав стурбований Недоладько. Вона згадала його слова й уявила, як він чекатиме її на пустирі десять, двадцять і всі сто років.

— Ні, ні, — схвильовано скрикнула Аля, бо злякалася, що її бажання буде негайно виконане. — Ні, ні! Я тільки хочу дізнатися, як можна вибратися з Недоладії. — І полегшено

зітхнула, коли почула в себе за спиною легенький шурхіт. Оглянувшись, дівчинка побачила клаптик паперу, на якому було написано: «Інструкцію по перенесенню див. у чарівній книзі».

— Що ж, буду шукати чарівну книгу, — мовила Аля й поспішила далі.

Тут вона завважила, що береться вже за четверте морозиво. «Ну, ще одне — і все!» — дала вона собі слово.

Незабаром Аля побачила ще одні двері. Натисла на ручку — теж замкнені.

— От якби мені ключ, — проказала вона, і враз щось дзенькнуло.

Аля побачила під ногами ключ, підняла його й спробувала відімкнути двері. Замок тихенько клацнув.

За дверима було темно. Аля обережно ступила через поріг, і тут двері самі зачинилися за нею.

— Я пропала! — похолола дівчинка. — Це пастка!

Очі поступово звикали до темряви. За кілька кроків вона побачила над самісінькою підлогою маленькі напівкруглі віконця, що скидалися на розрізані навпіл кружальця лимона.

Аля присіла навпочіпки й заглянула в найближче віконце. Там, унизу, була невеличка затишна кімнатка. Віконця, що були в Алі під ногами, виходили в кімнатку під самою стелею.

У каміні палахкотіли дрова. Посередині кімнати, на столі, лежала велетенська розкрита книга.

А на стільці за столом... Аля навіть не повірила власним очам! На стільці сидів той самий чоловічок, якого вона вперше побачила вдома. Тільки тепер він був не малесенький, а на зріст майже такий, як вона. На голові в нього червонів ковпачок. А на лівій нозі не було черевика.

І тепер Аля знала, що звати його — карлик Недочеревик.

Розділ шістнадцятий,
у якому Аля читає чарівну книгу «Справаномер»

Книга була величезна. Щоб перегорнути сторінку, Недочеревику щоразу доводилося підніматися зі стільця. Нарешті він знайшов, очевидно, те, що шукав, бо витяг із кишені окуляри й почав уважно читати. Потім щось записав на папірець, радісно потер руки і аж підскочив від задоволення.

Далі він закрив книгу й присунувся ближче до вогню. Простяг над ним руки й щось тихо замугикав собі під ніс. Він співав голосніше й голосніше. Аля нарешті почала розбирати слова:

Балакають про душу!
А я сказати мушу,
що не знайомий з панею цією!
То щось у ній тримають,
то щось у ній ховають,
ба навіть як співають —
то з душею!
А хто її бачив?
Тримав у руках,
чи нюхав,
чи пробував з'їсти?
Із чого вона?
З бур'янів?
З комарів?
А може, з лопуцька
чи з тіста?
Яка вона?
Чорна, руда чи ряба?
А може,
в якусь пересмужку?
Можливо, давно вже вона не душа,
а вже перекинулась в душку?

От і виходить, бачте, що душа
не коштує і мідного гроша!
Бо я за те й
копієчки не дам,
чого побачити
не можу сам,
або подержати у жмені,
або покласти до кишені!

Тут Недочеревик замовк і глянув на годинник на каміні, що як дві краплі води був схожий на годинник з вежі королівського замку.

Тільки в цього годинника була і хвилинна стрілка. Годинник показував за одну хвилину дванадцяту.

Карлик заметушився й почав нишпорити по кишенях. З однієї витяг свого лівого черевика, узув його, тупнув ногою і... зник.

Аля кинулася до дверей, але вони були замкнені. Вона згадала, що залишила ключ у замку по той бік дверей.

— Швидше, швидше, ключ! — вигукнула дівчинка. І слухала, чи не дзеленькне об підлогу. Але ні! У цій кімнаті бажання не виконувались. Аля зрозуміла, що її замкнено.

Шукаючи порятунку, дівчинка згадала, що в кишені в неї лежить ключ від хвіртки з королівського саду. Вона на всяк випадок спробувала відчинити ним двері. Яка радість — замок легко відімкнувся!

Але як же тепер дістатися до маленької кімнатки? Аля відімкнула вже декілька дверей, однак усі вони вели в ту кімнату, з якої вона щойно вийшла.

З розпачу дівчинка ледь не заплакала. Адже карлик міг повернутися будь-якої миті. А вона так і не встигне прочитати чарівну книгу.

«А якщо спробувати знову...» — подумала Аля, підбігла до стіни й швиденько провела по ній пальцем. З'явилися дверцята. Дівчинка прочинила їх і нарешті опинилася в карликовій кімнаті... Вона підійшла до столу й на обкладинці книги вголос прочитала:

— Спра-ва но-мер.

«Що за Справаномер такий?» — подивувалась Аля, але треба було поспішати, і вона розгорнула книгу.

Інструкції до зачарування і розчарування

було написано на першій сторінці. Аля перегорнула її і радісно скрикнула. Перед очима була

Інструкція № 12
Як перенестися з країни Недоладії

Рівно о 12-й годині, коли хвилинна стрілка затулить годинну, стати перед годинником королівського замку, доробити все, що є в тебе недоробленого, і проказати закляття:

І до-роби! І не лиши!
І до-пиши! І до-їдай!
І роз-почни! І до-пивай!

І з Недо-ладії
ТІКАЙ!

Щоб краще запам'яталось, Аля подумки повторила закляття, потім перегорнула сторінку. Далі йшли адреси. Серед них дівчинка прочитала й свою: «вулиця Будівельників, 127, квартира 121». Вона пробіглась очима до кінця списку, до чистої сторінки, на якій раптом почала з'являтися нова адреса — наче хтось невидимою ручкою швидко виводив літеру за літерою. І тут Аля все зрозуміла. «Цей Справаномер, — подумала вона, — і є отією чарівною книгою, куди записуються всі адреси недороблених справ. І тоді карлик взуває черевика, мчить туди й любісінько забирає недороблене в Недоладію! Усе ясно! Щоб перенестися з Недоладії, він узуває черевика, а щоб повернутися — знімає!»

Отож, щоб повернутися додому, їй треба стати на площі перед годинником, заплести другу кіску і, коли проб'є рівно дванадцята, промовити закляття. Аля швиденько перевірила, чи не загубилася стрічка. Ні, вона лежала собі в кишеньці.

Заспокоївшись, Аля гортала книгу далі. «Невже я нічого не дізнаюся про себе?» — засмутилася вона. Але коли перегорнула останню сторінку, зрозуміла, що знайшла те, що шукала. На ній рукою Недочеревика було написано: «Список людей, які не доробляють свої справи і яких я відібрав для перенесення до Недоладії».

Аля звернула увагу, що в списку проти кожного прізвища стояли цифри: дев'яносто вісім, сімдесят шість, п'ятдесят чотири. Біля Алиного імені, що значилось у списку під номером один, була цифра сто і слово «перенесена».

Унизу дівчинка помітила написану дрібненькими літерами примітку: «До Недоладії переноситься лише той, хто не доробив рівно сто справ».

Під номером другим у списку стояло прізвище її сусіда Сашка Тишка і цифра дев'яносто дев'ять. Отже, йому лишилося не доробити тільки одну справу, і він опиниться в країні Недоладії.

«Ні, не буде цього! — вирішила Аля. — Хай-но я виберуся звідси, я всіх їх попереджу».

Вона похапцем вирвала листок і заховала в кишеньку. А тепер — швидше до Недоладька, поки не повернувся карлик!

Аля пальцем намалювала на стіні двері й вийшла в коридор. Потім зробила те ж саме в коридорі й опинилася на пустирі. Двері за нею одразу ж зникли, але тепер вона знала таємницю будиночка.

А до неї, усміхаючись на весь рот, від чого його фізіономія здавалася ще недоладнішою, поспішав Недоладько.

Розділ сімнадцятий,
у якому Аля пробує ще раз довести справу до кінця

Вийшовши із зачарованого будиночка, Аля зустріла Недоладька, а також Недоштанька та його друзів. Серед них була дивна чотирикутна бабуся, у якої голова була обв'язана хусткою, кінці якої були зав'язані вузликом і стирчали, як заячі вуха. Вузлик скріплювався гвинтиком. Стара була дуже застудженою. Аля дізналася, що якось один тато попросив свого сина закрутити гвинтика на защіпці старої віконної кватирки. Проте хлопчикові треба було бігти на футбол, і він не докрутив гвинтика й гайнув у двір. Тому через протяг у бабусі Недокватирки постійний нежить, кашель, бронхіт і радикуліт. Аля з великими труднощами, та все ж таки закрутила гвинтика на Недокватирці — і та миттєво видужала. Після цього всі вирушили до недотелю, де Аля всім розповіла, що саме вона не домалювала Першого Недорадника. При цьому вона додала, що знає, як позбавити їхню країну від нього: треба було полагодити хвилинну стрілку на годиннику королівського замку. Виявилося, що Недокватирка знала годинникаря, якого звали Недождень. Він жив у маленькій комірчині на тій самій вежі з годинником. Було вирішено таємно пробратися до замку й умовити годинникаря полагодити годинника.

Розділ вісімнадцятий,
у якому Аля потрапляє до рук Першого Недорадника

Аля з Недоладьком знову подалися до королівського замку. Двері їм відчинила заплакана Недопопелюшка.

— Що сталося? — стурбувалася Аля.

— Перший Недорадник наказав відрубати голову Головному Недокухарю нібито за те, що королю на обід він подав круті яйця. Але ж це неправда, яйця були недоварені, рідкі, я сама перевіряла, — схлипуючи, розповідала Недопопелюшка. — Недокухар був такий добрий! Він завжди пригощав мене ласощами з королівського столу! — І Недопопелюшка залилася слізьми.

— Цить, не плач! — заспокоїв її Недоладько. — Скоро цьому настане кінець.

Недопопелюшка кулачком витерла мокрі щоки і з надією подивилася на свого приятеля. А Недоладько, нашвидку розповівши їй останні новини, запитав:

— Може, ти знаєш, де живе годинникар?

— Звичайно, знаю! Адже я щодня ношу йому обід! Я знаю до нього найкоротшу дорогу! Ходімо!

Недоладька вони залишили на кухні, наказавши йому видати себе за нового Головного Недокухаря, якщо причепляться гвардійці.

Недопопелюшка вела Алю незліченними залами старого замку. Вони дуже поспішали. І все-таки перед одними дверима їм довелося зупинитися. У кімнаті, через яку треба було переходити, хтось був. Навшпиньках підкралися вони до дверей і побачили Першого Недорадника. Він складав до високої шафи сувої королівських наказів і наспівував пісеньку:

Порожня голова — не диво.
І з нею можна жить щасливо.
Думки до неї не приходять
і мрії з розуму не зводять.
На плечах дуже легко
щодня її носить.
А головне — вона ніколи
ні від чого
не болить!
Ні від горя, ні від радості,
ні від щастя, ні від заздрості.
Ні від співчуття,
ні від каяття,
ні взагалі від цього
складного, незручного,
від цього неспокійного життя!

Тут Недорадник повернув голову, і Аля з жахом побачила, що забороло в шоломі підняте, а з шолома визирає обличчя. Точнісінько таке, яке вона на своєму малюнку стерла гумкою, — хиже і зле. Аля схопила Недопопелюшку за руку і схвильовано прошепотіла:

— Дивися, дивися, у нього те обличчя, яке я стерла гумкою!

— Яке обличчя? — здивувалася Недопопелюшка.

— Там, у шоломі!

— Та шолом же порожній! У ньому нічого немає!

«Виходить, Недопопелюшка не бачить його обличчя! — зрозуміла Аля. — І ніхто не бачить! Тільки я!»

У Алі по спині забігали мурашки — чи то від страху, чи то від морозива. Не треба було стільки їсти! Мабуть, починався нежить, бо дівчинка так голосно чхнула, що в порожній залі аж загуло.

Недорадник підстрибнув до дверей, розчахнув їх і схопив Алю за руку.

Розділ дев'ятнадцятий, у якому Недороль Десятий підписує наказ про Алину страту

Перший Недорадник наказав двом гвардійцям провести Алю до Тронної Зали до Недороля Десятого, щоб підписати наказ. У чудернацькі лати були вбрані ці гвардійці. В одного замість шолома на голові стирчала стара зелена каструля без дна, ручками донизу. За щит йому правила кришка від виварки, а за спис — пласка залізяка. З одного боку вона закінчувалася гостряком, а з іншого — кружальцем із чотирикутною діркою посередині. Та залізяка щось нагадувала Алі. Але що? У другого гвардійця до грудей була припасована дерев'яна дощечка, на якій куховарки кришать цибулю, а замість списа він тримав держак від граблів з прив'язаною на кінці виделкою.

Коли Недороль побачив Недорадника й Алю, він затремтів, подумавши, що дівчинка розповіла йому все з нічної розмови. І в цей момент з його голови злетіла корона. До неї кинувся Недорадник, проте Аля його випередила й, схопивши корону, віддала її власникові. На Алине здивування король підписав наказ, згідно з яким її було засуджено до страти (відрубати дівчинці голову наступного дня рівно о дванадцятій). Недорадник наказав гвардійцям відвести Алю в підземелля й пильнувати її.

1. Першою доведеною справою до кінця стало те, що Аля

А домалювала голову Першому Недораднику
Б вишила рушничок червоними півниками
В домалювала вухо Недоладькові
Г пришила бабці крильце

2. Мотлох і не доведені до кінця справи стягує до Недоладії

А Перший Недорадник
Б Недороль Десятий
В Недочеревик
Г Недоштанько

3. Установіть відповідність.

Герой	Вчинок
1 Недопопелюшка	А намагається провести Алю до годинникаря
2 Перший Недорадник	Б підписує наказ про страту Алі
3 Недороль Десятий	В закручує гвинтика на защіпці кватирки
4 Недочеревик	Г записує адреси недороблених справ
	Д наказує гвардійцям відвести Алю в підземелля

4. Про яку Державну Таємницю Недороль розповів Алі? Чи можна цю таємницю вважати вагомою, вартою формулювання «державна»? Як це характеризує Недороля Десятого?

5. Чому Аля не спробувала перенестися додому, коли була в зачарованому будиночку? Як це її характеризує?

6. Що ви відчували в той момент, коли Аля потрапила до зачарованого будиночка? За допомогою чого автору вдалося створити атмосферу страху, таємничості й небезпеки?

7. Що кумедне ви побачили в описі Недокватирки? Чому вона постійно була застудженою? Прокоментуйте вчинок Алі з викруткою.

8. Охарактеризуйте Недопопелюшку. Чому вона, ризикуючи своїм життям, так віддано намагається допомогти Алі?

9. Хто сміливіший — дорослий Недороль чи маленька Аля? Підкріпіть свою думку вчинками героїв.

10. Чи можна вважати злодієм Недочеревика, який намагався покарати дітей, що не доводили справ до кінця? Обґрунтуйте свою думку.

11. Якби вам довелося озвучувати фільм про пригоди Алі в Недоладії, то яким би був музичний супровід до шістнадцятого й вісімнадцятого розділів казки? Скажіть про гучність, темп, настрій музики, паузи, музичні інструменти.

12. Чи погоджуєтеся ви з такими словами Недороля, сказаними про Недочеревика: «*Бути без душі — це навіть гірше, ніж бути без голови*»? Обґрунтуйте свою позицію.

1. Прочитайте казку «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії» до кінця.
2. Підготуйтеся переказати один із розділів казки, попередньо розподіливши їх між собою в класі.
3. Намалюйте героя казки, якого ви побачили під час читання, не таким, як його зобразила художниця на ілюстраціях у підручниках *(за бажанням)*.

Розділ двадцятий,
у якому Аля опиняється в підземеллі

А куди ж поділася Недопопелюшка? Невже вона злякалася й покинула дівчинку в біді?

Звичайно, ні!

Коли Перший Недорадник схопив Алю за руку, Недопопелюшка кинулася на допомогу. Та в цю мить її саму хтось боляче шарпнув за рукав, затулив долонею рота й потяг за двері. Звісно, це був Недоладько! Він не залишився на кухні, а назирці пішов за ними, щоб допомогти, якщо буде треба.

— Тс-с-с! — приклав Недоладько пальця до губ і пояснив: — Ти нічим їй зараз не допоможеш. Гвардійці одразу ж схоплять і тебе. А разом ми щось придумаємо. От такий компот!

Він визирнув з-за дверей. У кімнаті вже нікого не було.

— Ходімо, — сказав Недоладько, — треба рятувати Алю.

Тим часом гвардійці відвели Алю до підземелля. Залізні ґрати перегороджували його на дві нерівні частини. У меншій сиділи засуджені. У більшій тримав своє знаряддя кат. Аля з жахом розглядала те знаряддя.

Тут були різні сокири — маленькі, більші й дуже великі; з короткими і з довгими ручками, із вузькими і з широкими лезами, прямими й загнутими з боків. І кожна сокира стирчала у своїй пласі. Плахи теж були різні — широкі й вузькі, низенькі й високі.

На гачку висіло вбрання ката — червоний ковпак з вирізами для очей.

Гвардійці замкнули за Алею залізні дверцята й мовчки всілися на краєчок широченної плахи, що стояла найближче до ґрат.

Дівчинка присіла на оберемок соломи, що правив за ліжко.

«Як дивно! — думала вона. — Той чоловічок, якому я колись не домалювала голову, тепер наказав відрубати голову мені!»

Її сумні думки перервали чиїсь кроки. То прийшов кат. Аля одразу впізнала його. Він мав величезні загрубілі руки й маленькі хитрі очиці.

Побачивши його, гвардійці, наче по команді, піднялися й відійшли в найдальший куток підземелля.

Кат наблизився до ґрат. Улесливо кривлячись і огидно хихикаючи, звернувся до Алі:

— Чого ти сидиш там у кутку? Хи-хи. Підійди ближче. Я — королівський кат. Хи-хи. Я прийшов, щоб приміряти сокиру до твоєї шиї! Хи-хи! Щоб завтра не гаяти часу. Щоб швиденько — раз-раз і готово! Хи-хи. Треба, щоб усе йшло як по маслу. Я люблю свою роботу. А в того, хто любить свою роботу, усе завжди проходить гладенько! Хи-хи! Краще підготуватися заздалегідь. Хи-хи. Щоб не було ніяких несподіванок.

Він був такий бридкий, що Алю аж пересмикнуло.

Побачивши, що дівчинка дивиться на нього з відразою, кат знову захихотів.

— Хи-хи-хи! Не дивися на мене так, не дивися! Знаєш, хто я? Я — друга людина в королівстві після Першого Недорадника! Мене всі бояться! Хи-хи! А ще, не забувай, я єдина людина в королівстві, якій дозволено доводити свою справу до кінця! Хи-хи-хи-хи!

Та раптом він перестав хихотіти й жалібно сказав:

— А я не такий уже й поганий! Я добрий! Ти думаєш, мені тебе не шкода? Ще й як! Але що вдієш — така робота! — І він знову захихотів: — Я бачу, ти не хочеш підійти ближче. Нічого, нічого, не вставай! Ти, напевно, втомилася. Я вже й так бачу, що тобі найкраще підійде ось ця любонька! — І він узяв до рук невеличку сокиру з коротким держаком.

Кат провів пальцем по її лезу. Стурбовано пробурмотів: «Треба трохи підгострити!» Витяг із кишені точило, присів на плаху й заходився гострити сокиру, наспівуючи:

Всі чомусь мене обходять стороною.
І ніхто не привітається зі мною.
І ніхто мені руки не подає —
всі не люблять ремесло моє!
І чому,
чому такий я нещасливий?!
Я страшенно ж,
я страшенно жалісливий!
І коли когось я страчу —
усередині я плачу!
Ну чому,
чому такий я жалісливий!

Нагостривши сокиру, він змахнув із ковпака невидиму порошинку й попрямував до дверей.

На порозі кат обернувся до Алі й сказав:

— Я пішов! Хи-хи! До скорої зустрічі завтра вранці! Спи спокійно! Хи-хи-хи-хи!

Розділ двадцять перший, у якому Аля, якби вона не спала, могла б почути дивну розмову

Стомлена Аля заснула, а гвардійці почали розмову. Одного звали Недобородa (у нього було лише півбороди), а другого — Недовус (у цього був лише лівий вус). Вони почали обурюватися, що Перший Недорадник уже почав дітей хапати, їм стало шкода дівчинки. Вони, ніби змовившись, встали й підійшли до залізних дверцят, Недобородa вставив ключ у замо́к — і тут почулися кроки. Гвардійці з переляку залишили ключ у дверцятах, кинулися назад і повсідалися.

Розділ двадцять другий, у якому в підземеллі з'являється Недороль Десятий

Крадучись, сходами спустився Недороль Десятий. Він розбудив Алю, щоб подякувати за те, що вона врятувала його корону, і щоб попрощатися. Аля здивувалася, бо думала, що король прийшов її врятувати. Недороль сказав, що боїться опинитися на її місці й покинув підземелля, незважаючи на те, що під час їхньої розмови Недовус і Недобородa сказали, що вони не видадуть Недороля, якщо він випустить Алю на волю.

Розділ двадцять третій, у якому Недопопелюшка приходить Алі на допомогу

І знову двері до підземелля тихенько зарипіли й прочинилися, пропускаючи Недопопелюшку. Гвардійці, побачивши її, разом відвернулися від дверей і втупилися в протилежну стіну.

Недопопелюшка навшпиньках підійшла до ґрат і покликала Алю.

— Це ти?! — радісно підстрибнула дівчинка.

— Тс-с-с! — Недопопелюшка приклала палець до губ.

Гвардійці завовтузилися, і один із них сказав:

— Я щось нічого не чую, Недобородо! А ти?

— Я теж! І навіть не бачу! — відповів другий.

Недопопелюшка полегшено зітхнула й схвильовано сказала:

— Не падай духом! Ми тебе виручимо! Ніч довга, усі в за́мку вже поснули, а Недоладько пішов у місто по допомогу.

— Слухай уважно, Недопопелюшко! — відповіла їй Аля. — Перш за все треба сховати голову Першого Недорадника.

— Як це — сховати?

— Дуже просто. Треба пробратися до Тронної Зали. Там за троном є ніша. У ній стоять лицарські лати. Шолом від них Недорадник кожного ранку прилаштовує собі на плечі замість голови. А ввечері знімає й ставить на місце. Зараз ніч. Отже, шолом можна переховати в інше місце.

— А для чого його ховати? — усе ще не розуміла Недопопелюшка.

— Ну як ти не розумієш! Без голови Недорадник не зможе наказати катові, щоб той відрубав мені голову. — Аля перевела подих. — А якщо ви звільните мене до ранку, — продовжила вона, — то ще невідомо, чи встигне годинникар полагодити годинника до дванадцятої години. Недорадник накаже гвардійцям схопити його і теж відрубати голову.

— Тепер я все зрозуміла! — вигукнула Недопопелюшка. — А зараз треба дізнатися, у кого ключ від твоєї в'язниці.

По цих словах гвардійці знову забряжчали своїм залізяччям, і один з них сказав:

— Здається, ти залишив ключ у замку́, Недобородо?

— Еге ж, у замку́, — відповів другий.

— І дверцята можна відімкнути?

— Звичайно, якщо повернути ключа ліворуч!

— І можна випустити дівчинку з в'язниці?

— Звичайно, якщо хтось захоче це зробити!

І вони знову замовкли, утупившись у стіну.

Недопопелюшка підбігла до дверцят і радісно ойкнула, бо в замку́ справді стирчав ключ.

Вона відімкнула двері, схопила Алю за руку, і вони побігли до виходу з підземелля.

Тут у тиші щось знову забряжчало, і почувся голос одного з гвардійців:

— Ти чув що-небудь, Недобородо?

— Ні, уяви собі, анічогісінько! І навіть зовсім нічого не бачив! — відповів йому другий.

І з його голосу було чути, що він усміхається.

Розділ двадцять четвертий,
у якому виявляється, що полагодити годинник неможливо

Цієї ж ночі Аля й Недопопелюшка крадькома пробралися до Тронної Зали й заховали шолом під подушку Недороля, який у цей момент міцно й солодко спав. Потім вони попрямували нагору до комірчини, де жив годинникар Недождень. Недопопелюшка його розбудила й попросила полагодити годинника. Той схопився за голову, сказавши, що це неможливо, адже буквально вчора хтось поцупив хвилинну стрілку, яку він так довго беріг, адже завжди відчував, що вона йому обов'язково знадобиться.

Розділ двадцять п'ятий,
у якому всі вирушають на пошуки стрілки

Це справді була прикра новина. Адже без стрілки годі й думати полагодити годинника. А без годинника Алі нічого й мріяти про повернення додому. Усі зажурено мовчали.

Та ось Аля підвела голову. В її очах засвітилася надія.

— А яка вона, ця хвилинна стрілка? — спитала дівчинка. Вона згадала дивний спис одного з гвардійців, які охороняли її в підземеллі.

— Це довга пласка залізяка, з одного кінця загострена. На другому кінці в неї дірочка, у яку просувається чотирикутна вісь, — пояснив Недождень.

— Здається, я пригадую, де бачила її! — І Аля розповіла про спис.

— Швидше туди! Це, напевно, стрілка! — нетямився від радощів годинникар.

Вони вийшли з комірчини. Уже сходило сонце. Починався новий день.

Поминувши кілька кімнат, усі помітили, що в за́мку діється щось незвичайне. Назустріч їм бігли гвардійці. На превелике здивування, вони зовсім не звертали на Алю уваги. Навпаки, здавалося, що гвардійці самі від когось тікають. Вони на бігу скидали із себе лати й шпурляли зброю. Придворні, з перекошеними від жаху обличчями, тягли якісь вузли та валізи. Усі вони бігли із за́мку й зникали в кривих вуличках міста.

Дедалі більше дивуючись, Аля з друзями почала спускатися до підземелля. Тут вони наштовхнулися на ката. Він прожогом промчав повз них і зник за поворотом галереї.

А в підземеллі на них чекала ще дивовижніша картина! Усе катове начиння було поперевертане й розкидане, наче тут промчав

ураган. Двоє знайомих нам гвардійців спокійнісінько чатували біля в'язниці. А за ґратами з кутка в куток, наче розлючений тигр, бігав Перший Недорадник без голови! Час від часу він кидався на ґрати і тряс їх, ніби намагаючись зламати.

Аля і Недопопелюшка завмерли від несподіванки й дивилися на цю вражаючу картину. А Недождень тим часом, щось радісно вигукуючи, підбіг до одного з гвардійців і почав виривати в нього з рук списа.

Солдат не чекав такого наглого нападу й тому відчайдушно боронився. Його товариш кинувся йому на допомогу. Невідомо, чим би все скінчилося, якби Аля не підбігла до них.

— Недобородо, Недовусе, це ж ми! Невже ви нас не впізнали?

Недовус одразу ж відпустив годинникаря.

Усе ще неприязно поглядаючи на Недожденя, Недобородa, відсапуючись, пробурмотів:

— А чого він, оце саме, кидається, наче тигр!

За хвилину все з'ясувалося. Аля розповіла гвардійцям, навіщо їм знадобився цей дивний спис.

Недобородa сам простяг його годинникареві зі словами: «Візьми, друже!»

— Та й взагалі, — сказав Недовус, — я бачу, що настав час скидати із себе це залізяччя.

А Перший Недорадник оскаженіло тряс ґрати в'язниці.

Розділ двадцять шостий, у якому ми дізнаємося, чому Перший Недорадник опинився за ґратами

Справді, як же Перший Недорадник опинився за ґратами?

Уранці він, як завжди, пішов до Тронної Зали, щоб одягти шолом. Обнишпорив усю нішу, та шолома не знайшов. Оскаженівши, Перший Недорадник став бігати по замку і з кулаками кидатися на всіх, хто траплявся йому під руки. Переляканий начальник гвардійців утік із замку. Залишившись без командира, солдати покидали зброю й теж подалися навтіки.

Безголовий Недорадник спустився в підземелля. Він порозкидав усе катове причандалля, намацав найбільшу сокиру й кинувся до в'язниці. Мабуть, вирішив сам відрубати Алі голову.

Та за ним, сховавшись за високу плаху, спостерігали Недобородa та Недовус. Коли Перший Недорадник ускочив за ґрати,

вони швиденько зачинили за ним залізні двері. Тепер він був не страшний нікому!

Саме у цей час у підземелля спустився кат. Однак замість Алі за ґратами плигав Недорадник без голови.

За своє життя кат немало бачив голів без тулубів і тулубів без голів. Але щоб тулуб без голови отак вистрибував і вимахував руками — таке він побачив уперше в житті! Він вирішив, що його ремеслу настав кінець. Бо навіщо тоді відрубувати голову, якщо тулуб і без неї, наче несамовитий, гасає по в'язниці?

Кат теж дременув із замку.

А Недороль Десятий визирнув зі спальні й побачив навкруги страшний переполох. Він зарився в ліжко, наче в копицю сіна, і тремтів там від страху так, що все ліжко ходило ходором.

Його довго не могли знайти, аж поки хтось здогадався зазирнути в ліжко. І звідти витягли зеленого від переляку маленького чоловічка, у якому ледве можна було впізнати Недороля Десятого.

Розділ двадцять сьомий,
у якому Аля не впізнає деяких давніх друзів

Годинникар зі стрілкою спокійно повернувся на вежу. Не гаючи часу, він прив'язався мотузкою до товстої балки й заліз на циферблат велетенського годинника. Аля і Недопопелюшка подавали майстру інструменти.

Коли Аля визирнула з вежі, у неї закрутилося в голові — так тут було високо. Якби ненароком мотузка обірвалася, Недождень неминуче б розбився. Але він, здавалося, зовсім забув про небезпеку і з насолодою працював.

Цифри на циферблаті радісно усміхалися йому, наче давньому знайомому. І знімали капелюхи, коли майстер постукував по них дзвінким молоточком: дзень-ззень, дзень-ззень!

На циферблаті відчинялися віконечка, і звідти нетерпляче визирали хвилини й секунди. Їм так уже хотілося скоріше на волю! А поважні години сварили їх, щоб не заважали майстру працювати.

І так радісно було в годинникаря на серці, що він заспівав! А години, хвилини й секунди йому підспівували! А цифри танцювали, наче старовинний королівський балет.

Ну хто відгадає,
чому так буває?
Годинник не всім
час один відбиває.
Комусь — поспішає,
комусь — відстає,
а декому — навіть назавжди стає!

Йому відповіли години:

Бо кожна година —
неначе людина.
Вона циферблатом
крокує невпинно.
І дехто годині
іти помагає,
а дехто годину
безжально вбиває!

Пісню підхопили хвилини:

А кому приємно,
щоб його вбивали?
А кому приємно,
щоб його втрачали?
А кому приємно,
щоб його губили?
Кожному приємно,
щоб його любили!

Не витримали і заспівали секунди:

А дехто години вбиває.
А дехто хвилини втрачає!
А дехто секунди губить,
Бо дехто свій час не любить.

І знову заспівав годинникар:

А коли щодня і щогодини
не втрачаєш ти ані хвилини —
стане другом диво-циферблат,
і в ділах у тебе буде лад.

А далі всі підхопили хором:

Бо кожна година —
неначе людина.

Вона циферблатом
крокує невпинно.
Тому ти годині
іти помагай,
тому ти ніколи
її не вбивай!

І ось уперше за багато років годинник почав вибивати час. З гарними мелодійними передзвонами відбивав він дев'яту годину ранку. Аля і Недопопелюшка слухали його й дивилися з бійниці вежі на місто. Воно лежало перед ними, наче на долоні.

Раптом до них долинув невиразний гомін. Аля побачила, що до площі суне натовп. Вів натовп Недоладько.

Недопопелюшка потягла Алю вниз, радісно вигукуючи:

— Це Недоладько, Недоладько прийшов!

Недоладько дуже зрадів, коли побачив дівчаток живими та здоровими.

— А ми прийшли визволяти тебе, — звернувся він до Алі.

Аля обернулася і впізнала багатьох знайомих недоладян. Потім знову перевела погляд на Недоладька й раптом ляснула себе по лобі.

— Стій тут, нікуди не ходи! — гукнула вона йому й зникла в за́мку.

Дівчинка побігла на кухню, знайшла в каміні кілька холодних вуглинок, міцно затисла їх у кулаці й поспішила назад.

— Стань отут, Недоладьку, — хвилюючись, попросила Аля. — Зніми, будь ласка, капелюха й повернися обличчям до сонця. — Вона поставила Недоладька впритул до кам'яного муру, перевела подих і взяла вуглинку. Намалювала йому друге вухо, підправила ніс і продовжила коротку ліву ногу.

Але нічого не змінилося. Що ж вона забула? Так, ямочку! Тремтячою рукою дівчинка торкнулася середини Недоладькового підборіддя...

І сталося диво! Вухо стало справжнім, перекривлена постать вирівнялася, нога подовшала...

Перед Алею стояв стрункий гарний хлопець. Недоладька важко було б упізнати, якби не ті ж щирі очі та добра й лагідна усмішка.

Аля сяяла від задоволення.

Хтось торкнувся її руки, і дівчинка побачила Недовуса, який стояв поруч і благально дивився на неї. Аля зрозуміла все без слів

і швиденько домалювала йому правого вуса. Він одразу ж перетворився на справжній.

Ось коли Алі довелося попрацювати!

Недоладяни тісно обступили її. Знадобилася не тільки Алина голка з ниткою, але й викрутка, і вуглинки та ще багато різних інструментів, які позносили недоладяни.

Сонце підбилося височенько, та Аля все ще доробляла — малювала, зашивала, докручувала, прибивала.

А коли нарешті спинилася перепочити, побачила, що навкруги кипить робота. Недоладяни вже самі допомагали одне одному. На площі стояв гамір: там щось прибивали, там пиляли, там клепали. І всюди сяяли усмішки! Усмішки, яких раніше так не вистачало в цій країні!

Нарешті Аля згадала про годинник. Його стрілки показували за п'ятнадцять хвилин дванадцяту. Вона побігла шукати Недоладька. Він саме щось пиляв разом із Недоштаньком, у якого штани вже мали обидві холоші.

— Ну от, — сказала їм Аля, — тепер я спокійно можу повертатися додому. Адже я навчилася доробляти все, що починаю! Ходімо швидше до годинника, бо в нас обмаль часу! Кличте з нами всіх, хто хоче покинути цю недоладну країну.

Та Недоладько, опустивши голову, чомусь знічено переминався з ноги на ногу.

Розділ двадцять восьмий, у якому Аля дістає подарунок

Недоладько не поспішав до годинника. Він зізнався, що не хоче покидати зі своїми друзями Недоладії. Адже Аля повернеться додому, домалює Недорадника, і він назавжди зникне з їхньої країни. А короля вони влаштують на роботу, якої той забажає. Потім вони дороблять усе, що ще не доробили, і заживуть на славу. Адже це їхня батьківщина! Недочеревик буде приносити недороблені справи, а вони їх гуртом дороблятимуть.

Потім один із недоладян, весь вишитий півнями, вийшов із натовпу. Аля збагнула, що це її недовишитий рушничок до бабусиного дня народження. Дівчинка почервоніла, а потім їй було подаровано пакунок, у якому лежав новий, вишитий червоними півнями рушничок. Аля подякувала й попрощалася зі словами: *«Не забувайте мене, а я вас ніколи не забуду»*.

Розділ двадцять дев'ятий,
у якому Аля домальовує Першого Недорадника

Аля глянула на годинника. Стрілки показували за одну хвилину дванадцяту. Аля витягла з кишені стрічку і швиденько заплела косу. Годинник почав відбивати дванадцяту.

І до-роби!
І до-пиши!
І роз-почни!
І не лиши!
І до-їдай!
І до-пивай!
І з Недо-ладії
ТІКАЙ! —

проказала дівчинка. І враз їй здалося, що вона знову впала зі стільця, бо сиділа на підлозі у своїй кімнаті. Усе було, як і раніше. Лише біля неї лежав пакуночок із рушничком.

«Неначе в ракеті!» — подумала Аля. Підвелася з підлоги й знайшла в книжковій шафі старий альбом з недомальованим чоловічком. Дівчинка взяла олівець і почала домальовувати йому голову.

У кімнаті було тихо. Тільки олівець шурхотів по альбомному листку. І Аля мимоволі почала наспівувати пісеньку, яка склалася сама собою:

Бувають ще на світі
справжнісінькі дива:
під гумкою зникає
у когось голова!
Комусь не вистачає то серця,
то руки, з'являються на світі
недо-
  чере-
        вики.
Бувають чудеса
справжнісінькі на світі!
Виходить, ти і я
за все-усе в одвіті?
Що тут недоробив —
отам вилазить боком!

Буває, що добро
з одним виходить оком!
А чесність — без руки,
а правда — без ноги!
Буває, що і з друзів
виходять вороги!
От і виходить — перше
гарненько поміркуй,
а потім вже —
не допиши,
не дороби,
не докажи
або не домалюй!

Аля дуже старалася. Однак обличчя в чоловічка знову, як і першого разу, вийшло хиже і зле. Та перемальовувати Алі було ніколи — на неї чекала важлива справа: з кишеньки виглядав ріжок довгого списку шелеп-недотеп.

А в цей час у Недоладії Недовус і Недобородa, які все ще вартували Першого Недорадника, побачили, як той швидко-швидко закрутився на одному місці, наче дзиґа, і... зник, наче його й не було!

А тепер швидше поздоровити бабусю! Аля взяла рушничка і враз зупинилася. Але як же вона подарує його бабусі, коли не сама вишивала цих гарних червоних півнів?! «Та якби я не навчила їх доробляти, цього рушничка взагалі б не було! — подумала Аля. — Виходить, у ньому є й часточка моєї праці! Отже, так і скажу бабусі — це від мене і від моїх друзів!»

І дівчинка рішуче прочинила двері до бабусиної кімнати.

Розділ тридцятий,
останній, і хоч він дуже короткий, його не можна вважати недоробленим, бо такі вони і є, ці останні розділи, які ще звуться *епілогами*

Карлик Недочеревик і досі тиняється по білому світу і збирає в Недоладію недороблені справи. А недоладяни негайно їх доробляють.

І невідомо, хто кого переможе, бо ще багато тут у нас недороблених справ.

Недороль Десятий влаштувався працювати нічним сторожем. Він цілі ночі грає сам із собою в кості. Кат працює гострильником. Краще за нього ніхто не може нагострити кухонного ножа чи ножиці.

А Перший Недорадник висить у Алі над письмовим столом, пришпилений до стіни. Він злісно дивиться на Алю. Адже це через неї він так і не став королем.

Однак Аля аніскілечки його не боїться. Та й ніколи їй звертати на нього увагу. Бо в кишеньці в неї ще величенький список з адресами, на які вона неодмінно мусить завітати.

А до тебе вона ще не приходила?

Повість

Художні твори бувають різних видів за формою, змістом, обсягом. В одних діє два-три герої, а в інших — багато. Зважаючи на такі особливості, літературні твори поділяються на ***жанри*** (або ***різновиди***). Багато жанрів ви вже знаєте, серед них: казки, міфи, легенди, народні перекази, байки, вірші, оповідання. А ось новий для вас жанр — *повість*. Повісті властиві такі ознаки:

- прозова мова;
- великий обсяг;
- декілька або багато героїв;
- розповідь про події.

Отже, ***повість*** — це великий розповідний прозовий твір, у якому широко змальовано життя одного або кількох героїв протягом тривалого або важливого за подіями часу.

Художній твір «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії» за жанром — повість, адже ця книжка велика за обсягом (з ілюстраціями і без скорочень 120 сторінок!), вона написана прозовою мовою (хоча в деякі розділи автор ввела пісеньки, а вони написані віршованою мовою), у ній діє багато героїв, а різні важливі події відбуваються впродовж короткого проміжку часу. Крім того, ця повість *казкова*, адже в ній діють вигадані герої (Недороль Десятий, Недоштанько, Недопопелюшка та ін.), відбуваються чарівні події (перенесення дівчинки Алі з реального життя в країну Недоладію; проникнення Алі в зачарований будиночок через намальовані пальцем на стіні двері та ін.).

Повісті бувають *казковими, історичними, соціально-побутовими* та іншими. Найближчий до повісті жанр — ***оповідання***. Воно, на відміну від повісті, значно менше за обсягом, події в ньому відбуваються протягом короткого часу, та й героїв у цьому жанрі, як правило, — один або два. Більший від повісті за обсягом — ***роман***, але з цим жанром за шкільною програмою ви вперше ознайомитеся в 9 класі; це буде роман Пантелеймона Куліша «Чорна рада».

1. Хвилинну стрілку від годинника замкової вежі не за призначенням використовував

А Недочеревик
Б Перший Недорадник
В Недобородa
Г Недовус

2. У кінці повісті нічним сторожем влаштувався працювати

А Перший Недорадник
Б Недороль Десятий
В Недочеревик
Г кат

3. Установіть відповідність.

Герой	Пісня
1 Аля 2 кат 3 Недочеревик 4 Недороль Десятий	**А** *Всі чомусь мене обходять стороною.* *І ніхто не привітається зі мною.* *І ніхто мені руки не подає —* *всі не люблять ремесло моє!* **Б** *Що тут не доробив —* *отам вилазить боком!* *Буває що добро* *з одним виходить оком!* **В** *А дехто години вбиває.* *А дехто хвилини втрачає!* *А дехто секунди губить,* *Бо дехто свій час не любить.* **Г** *Порожня голова — не диво.* *І з нею можна жить щасливо.* *Думки до неї не приходять* *і мрії з розуму не зводять.*

Герой	Пісня
	Д *От і виходить, бачте, що душа не коштує і мідного гроша! Бо я за те й копієчки не дам, чого побачити не можу сам!*

4. Які особливості має повість як літературний жанр?
5. Із скількох розділів складається повість «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії»? За яким принципом автор поділила повість на розділи?
6. Як діалоги допомагають розкрити характер героїв? Підкріпіть свою думку конкретними прикладами з тексту повісті.
7. Що таке *відповідальність*? Хто з героїв повісті від початку й до кінця відповідальний, а хто таким стає з часом?
8. У яких кольорах ви побачили країну Недоладію? Чи змінювалися барви впродовж усього твору?
9. Як відомо, у казках добро перемагає зло. Яке зло переможене в історії про Алю?
10. Які людські якості виховує повість Г. Малик «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії»?

11. Яка з ілюстрацій до повісті вам найбільше сподобалася? Чим саме? Які риси зовнішності героїв передають прикметні особливості їхнього характеру, внутрішні якості?
12. У зверненні до читачів повісті «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії» Г. Малик сказала, що «ВСЕ-ВСЕ на світі залежить від нас з вами. І ми з вами залежимо один від одного». Чи згодні ви з тим, що все залежить від нас? Висловіть свої міркування, посилаючись на приклади з повісті.

1. Напишіть продовження пригод Алі та її нових друзів *(1 с.)*.
2. Підготуйтеся до інсценізації одного з розділів повісті.
3. Напишіть листа одному з героїв казкової повісті з порадами, як стати кращим *(за бажанням)*.

Радимо прочитати

Г. Малик. «Подорож Алі до країни сяк-таків» і «Третя подорож Алі».

Загадки

Одним з улюблених жанрів усної народної творчості як у дітей, так і в дорослих є загадки. ***Загадки*** — це короткі й дотепні описи людей, тварин, предметів, подій, явищ, які треба розпізнати й відгадати. Щоб знайти відгадку, потрібно вміти зіставляти життєві явища на основі їх близькості чи подібності за певними ознаками, рисами, характеристиками. Звідси й назва *загадка*, що походить від слова *гадка*, тобто *думка* (*гадати* й *думати* — синоніми).

Цей жанр фольклору виник дуже давно, ще в добу, коли створювалися міфи. Тоді вірили в магію слова: наприклад, за певних умов не можна було називати імена божеств чи духів, щоб вони не з'явилися, почувши своє ім'я. Для цього використовували не ім'я, а опис, скажімо, Той, що пускає стріли (Перун), Той що живе в лісі (Дух лісу). Навіть сьогодні дехто каже не чорт, а Той, кого не згадують опівночі. Цікаво, що мисливці на полюванні не називали звірів своїми іменами, а вживали вигадані назви, щоб у такий спосіб приховати свої наміри, увести в оману духів і приспати пильність звірів.

Загадки, з одного боку, розважають, а з іншого — тренують розум і розвивають спостережливість. Ви, напевно, не раз помічали, що одні люди дуже швидко знаходять відгадку, а інші довго думають і можуть взагалі не знайти відповіді. Тому загадка — це ще й своєрідний тест, який визначає, наскільки людина кмітлива, уважна, якою мірою в неї розвинена творча уява.

Загадки поділяються на кілька видів.

Загадки			
про людей	про природу	про рослини	про тварин

Загадки про людей найчастіше стосуються віку, частин тіла, побуту, діяльності чи знаряддя праці.

Уранці ходить на чотирьох, удень — на двох,
а увечері на трьох.
Віконниці то зачиняються, то відчиняються.
Не людина, а говорить і співає.
Хто в руки не візьме — по голові його б'є.

У *загадках про природу* треба впізнати якесь явище (сніг, дощ чи завірюху), небесні світила (сонце, місяць, зорі), частину доби (день, ніч, вечір чи ранок).

Руками махнув — дерево зігнув.
Тисяча овець, а між ними один баранець.
Прийшла баба, сама чорна, і в чорний жупан
заховала тарілочку в сивий туман.

Діти найбільше люблять *загадки про тварин*, у них описуються особливості їхньої зовнішності або поведінки.

Шерсть м'якенька, а кігті гостренькі.
Без дерева, без сокири, а хату будує.
Хто двічі родився, у школі не вчився, а години знає?

Загадки про рослини описують їхній вигляд, склад, властивості.

Стоїть хлопчик під пеньком, накрив голову брильком.
Без вікон, без дверей повна хата людей.
Хто без болю і печалі приводить у сльози?

Як бачите, здебільшого за основу загадки взято опис зовнішнього вигляду тварини, рослини чи предмета або опис дій, властивостей. Описується, як правило, одна чи дві ознаки, але найяскравіші, найприкметніші. Прочитайте загадку.

Біле, як сорочка, а пухнасте, як квочка.
Крил не має, а гарно літає.
Що це за птиця, що сонця боїться?

У цій загадці йдеться про щось біле й пухке, воно літає і боїться сонця, тобто світла або тепла, спеки. Що може літати білого кольору й розтопитися чи розтанути? Звичайно ж, сніг.

Є багато загадок, у яких використано протиставлення, наприклад, загадка про мороз: «Без рук, без олівця, а малює без кінця». А ще багато загадок побудовано на запитаннях: «Де є річка без води?» або «Від чого гуска пливе?»

Загадки можуть бути створені як прозовою, так і віршованою мовою. Ці народні перли часто використовують у казках: здебільшого їх загадують королі або багатії, а відгадати має проста людина. Недавно ви таку казку читали, згадайте її.

Іноді загадки мають відповідь-жарт, наприклад: «Скільки у великий казан бараболь улізе?» Тут можливі дві відповіді: 1) повен; 2) жодної, бо бараболя не лазить.

Окрім фольклорних загадок, бувають і авторські, тобто створені письменниками, але про них ви дізнаєтеся в одному з наступних розділів.

Українські народні загадки

Природа

1. Крутиться, вертиться, нікого не боїться, ходить весь вік, а не чоловік.
2. Місяць бачив — не добачив, а Сонце вкрало — і не сказало.
3. 365 чайок, 52 орли, 12 голубів одне яйце знесли.
4. Ой за лісом, за перелісом золота діжа горить.
5. Червоне коромисло через річку повисло.
6. Що у воді родиться, а води боїться?
7. Без рук, без ніг, а ворота відчиняє.
8. Надворі горою, а в хаті — водою.
9. Яке каміння на дні моря?
10. Що сходить без насіння?

Рослини

11. Стоїть, коливається, своєю головою величається, а як торкнеш, то кусається.
12. Стоять коні на припоні, не їдять і не п'ють, а все товщі стають.
13. Біла-біла у лісі стояла: «Моє тіло рубають, мою кров п'ють».
14. Стоїть Ганна, гарно вбрана; хто розбере, той плакати буде.
15. Сидить красна дівиця в темній темниці, а коси на вулиці.
16. Стоїть стріла серед двора, а в тій стрілі — сімсот і дві.
17. Сидить баба на грядках, вся закутана в хустках.
18. На літо вбирається, а на зиму одежі цурається.
19. Стоїть стріла, а круг неї волоса.
20. Без рук, без ніг, а на тин лізе.

Тварини

21. Коло бабусі сидить у кожусі, проти печі гріється, без водички миється.
22. Ішов дощ, летіли горобці... На яке дерево вони сіли?
23. Крила є, а не літає, ніг нема, а не доженеш.
24. Купалася, купалася, а сухою зосталася.
25. Чи може страус назвати себе птицею?
26. Куди ходить — за собою хату носить.
27. Ніс, як у свинки, та колючі щетинки.
28. По дорозі стрибає, а у воді плаває.
29. Від чого в качки червоні ноги?
30. Двічі родиться, а раз вмирає.

Людина

31. Живе п'ять братів, один від одного більший.
32. Не їсть, не п'є, а ходить і молоточком б'є.
33. Не гавкає, не кусає, а до хати не пускає.
34. Два брати — куди один, туди і другий.
35. Весь світ одягає, а сама одягу не має.
36. Мовчить, а багатьох людей навчить.
37. Ні вуж, ні гадюка, а смачна штука.
38. Маленький погрібець повен овець.
39. Мамина дочка, а мені не сестра.
40. Що стоїть посеред Києва?

До речі...

Усі ці загадки фольклорист Гнат Танцюра записав у селі Зятківцях, що на Вінниччині, від баби Явдохи Зуїхи. Вона знала понад тисячу народних пісень, півтори сотні казок і більше шестисот загадок! Якось один чоловік запитав у неї, чи не знає вона продовження однієї пісні, на що Явдоха лукаво усміхнулася:

— Кому ж знати, як не мені? Я все життя провела в піснях і біді. До мене, сину, за піснями, до мене. Я тобі їх стільки проспіваю, що й на трьох волових шкурах не запишеш.

Явдоха Зуїха прославилася знанням усної народної творчості на всю Україну. Вивчайте і ви фольклор!

1. Прочитайте загадку.

У загадці *У нас була така корова, що їла солому й дрова* йдеться про
А людину
Б тварину
В рослину
Г природу

2. Розгадування загадок допомогло перемогти зло в казці

А «Про правду і кривду»
Б «Летючий корабель»
В «Мудра дівчина»
Г «Лис Микита»

3. Установіть відповідність.

	Загадка		Відгадка
1	Летить — виє, сяде — риє.	**А**	літак
2	Без рук, без ніг, а на дерево пнеться.	**Б**	жук
3	Ревнув віл на сто сіл, на тисячу городів.	**В**	грім
4	Літом спить, зимою їсть, тіло тепле, а крові немає.	**Г**	хміль
		Д	піч

4. Коли виникли перші загадки? Якими вони були?
5. Які ознаки має загадка як жанр усної народної творчості?
6. На які види поділяються загадки?
7. Якими бувають загадки за будовою?
8. Наведіть приклад загадки, що має відповідь-жарт.
9. Чому в загадках більшість слів не треба сприймати буквально?
10. Поміркуйте, чому загадки мають бути дуже стислими.

11. Придумайте три загадки, відгадками до яких будуть предмети з кабінету, де проходить урок. Запишіть їх у робочий зошит і загадайте своїм однокласникам.
12. Прочитайте вислів дослідника фольклору М. Дмитренка: «Є скарби в морі, під землею, у шкатулці, скрині (золото, срібло, діаманти, персні, перли), а є скарби душі, розуму й серця: пісні, загадки, казки, прислів'я та приказки». Чому жанри фольклору вчений назвав скарбами? Запишіть свої міркування *(4–5 речень)* у робочий зошит.

1. Запишіть від старших людей кілька загадок.
2. Вивчіть напам'ять десять загадок.
3. Придумайте загадки про предмети шкільного вжитку або про овочі й фрукти *(за бажанням)*.

Прислів'я та приказки

Народ скаже, як зав'яже, — саме так характеризують приказки й прислів'я через їхню точність і дотепність. Достатньо вжити приказку (кілька слів) — і зміст її якнайтонше (а іноді з гумором) передасть основну думку, оцінку подіям чи вчинкам людей. Щоб переконатися в цьому, порівняйте два тексти.

— Галю, яка в тебе сусідка?

— Узагалі-то, вона непогана людина, але я стала помічати, що вона не дуже щедра. Я їй і пироги, коли дітям спечу, і яблук (цього року стільки вродило!). А як я колись попросила в неї солі, то сказала, що в самої мало.

— Галю, яка в тебе сусідка?

— Не питай: як «на», то чує, а як «дай», то глуха!

Приказки й прислів'я, як і загадки, належать до *найменших жанрів* усної народної творчості. Це стійкі фрази, що в стислій і точній формі висловлюють думку про певні життєві явища, людські риси та вчинки. Як же розрізнити, де прислів'я, а де приказка? Іноді це важко зробити, проте здебільшого вони мають свої відмінні ознаки. Які ж? ***Прислів'я*** — довершений за змістом вислів про риси та вчинки людей з повчальним характером. Приказка — це образний вислів, що влучно характеризує людину, але на відміну від прислів'я висловлює думку неповно. Прислів'я здебільшого мають дві граматичні основи, тобто вони є складним, інтонаційно завершеним реченням. А приказки коротші, вони переважно бувають частиною речення.

Щоб краще збагнути відмінність між приказками й прислів'ями, порівняймо їх.

Приказка	Прислів'я
Береженого Бог береже.	Береженого Бог береже, а козака шабля стереже.
Баба з воза.	Баба з воза — кобилі легше.
Кров людська не водиця.	Кров людська не водиця — проливати не годиться.
Старість не радість.	Старість не радість, похорон не весілля.
Бачили очі, що вибирали.	Бачили очі, що вибирали, — їжте, хоч повилазьте.

Не всі приказки є частиною прислів'їв, як у наведених вище прикладах. У прислів'ях є висновок з першої частини, а в приказках є лише натяк на нього, його треба додумати. Порівняйте: «Які батьки, така й дитина» (прислів'я) і «Як собаці п'ята нога» (приказка). У першій фразі є висновок, а в другій треба його додумати: раз собаці достатньо чотирьох лап, то навіщо їй п'ята, тобто вона зайва.

Приказки й прислів'я не вживаються в прямому значенні, їх не треба сприймати буквально, бо їх справжній зміст прихований.

Прислів'я й приказки відображають мудрість попередніх поколінь нашого народу, його погляди на світ, людину, її характер і поведінку. Як і загадки, вони поділяються на групи за змістом: дружба, сусідство, дозвілля, згода й сварки, майнові й грошові відносини, біда, правда й неправда, бідні й багаті, рідний край, вірування, природа, господарська діяльність людини.

Люди, які знають багато приказок і прислів'їв і вживають їх у своєму мовленні, — надзвичайно цікаві співрозмовники, тож, почувши дотепний вислів, намагайтеся запам'ятати його.

До речі...

Найбільшу тематичну групу становлять приказки та прислів'я про господарську діяльність людини, їх майже сім тисяч. До них належать прислів'я та приказки про працю в полі й саду, речі побуту, про тварин, птахів і звірів, транспорт, ремесла і професії, про їжу і народні прикмети.

1

Чужі гроші не гріють.
Грошей багато, а щастя мало.
Останню сорочку зніме та оддасть.
Ліпше людям давати, ніж самому просити.
Пусто в голові той має, хто гроші на дармо пускає.

2

Чим більше насолити сусідові, як не язиком?
Не заглядай до сусіда, може, з того бути біда.
Добре, як сусід близький і перелаз низький.
Близький сусід кращий від далекого брата.
Нема більшої біди, над лихі сусіди.

3

Хто під зиму зорав, той на весну золото буде мати.
Не той урожай, що на полі, а той, що в коморі.
Як жнуть укупі, то не болить у пупі.
Посій у погоду — більше приплоду.
Яка пшениця, така й паляниця.

4

У хорошій компанії розуму наберешся, у поганій і свій загубиш.
Скажи мені, хто твій друг, то я скажу, хто ти такий.
Дружба міцніша від кам'яних стін.
Друзі пізнаються в біді.

6

Де стопа орди перейшла, там вже трава не росла.
Рідна земля — мати, а чужа — мачуха.
Життя собаче, зате слава козача.
З рідної сторони і ворона мила.
Козак з бідою, як риба з водою.

5

Голодному їжа, холодному тепло, а ситому музика.
Дотанцювалися, що без хліба осталися.
Він усе під чужу дудку танцює.
Хоч три дні не їсти, аби з печі не злізти.

6

Щодень Бога хвалить і щодень людей дурить.
Гріх не сховаєш у міх, не затопчеш в болото.
Бог тобі поможе, як будеш робити, небоже.
Святий та божий, на чорта похожий.
Береженого Бог береже.

7

Чисте небо не боїться ні блискавки, ні грому.
Люди дякують дощеві, а подорожній лає.
З неба зорі хвата́, а під носом не бачить.
Хто землі дає, тому земля утроє віддає.
Тиха вода береги рве.

9

З добрими людьми завжди згоди можна дійти.
Ліпше переконувати словами, як кулаками.
Де два б'ються, третій не мішайся.
Він тебе каменем, ти його хлібом.
Після бійки кулаками не махають.
Дружні сороки орла заклюють.

10

Бідний піт ллє, а багатий його кров п'є.
Багатому дурню і багатство не в поміч.
Багач шукає апетиту, а бідний — хліба.
Кожні ворота для бідного заперті.

11

Не тішся людською бідою, бо твоя тебе не мине.
Плачем горя не зміниш і в сльозах не втопиш.
Зійшлися сім бід на один обід.
Біда мучить, біда й научить.
У біді пізнавай приятеля.

12

Не всю правду треба людям знать, треба щось і собі сховать.
Кажи завжди правду, то не будеш нічого придумувати.
Кожний правду знає, та не однаково її розуміє.
Правда і в огні не горить, і у воді не тоне.
Мала правда велику брехню переможе.

До речі...

Серед прислів'їв про господарську діяльність людини особливо цінними є ті, у яких ідеться про народні прикмети. Вони здавна були життєвим орієнтиром для мудрих людей. Людина прокидалася, дивилася на небо, дерева, на воду в річці — і робила висновок, яким буде день, за яку роботу краще братися. Пізній вечір і ніч теж сповіщали людині багато важливої інформації. Ось кілька таких перлів.
Багато зірок — на погоду, нема зірок — буде дощ.
Ластівки літають низько — буде дощ.
Сніжна зима — багатий рік.
Багряні зорі — на вітер.

1. Приказкою є вислів

А Подув гарячий вітер — чекайте дощу.
Б Хочеш їсти калачі, не сиди на печі.
В Моя хата скраю — я нічого не знаю.
Г Від вересня вогонь і в полі, і в хаті.

2. Прислів'ям є вислів

А Гнатися за двома зайцями.
Б Риба не плине проти бистрої води.
В На кожну гадюку держи кріпко руку.
Г Уранці чути грім — увечері буде дощ.

3. Установіть відповідність.

Приказка	Синонім
1 Вилами по воді писано.	А несмілий
2 Сидить, як засватаний.	Б щасливий
3 У чорта на куличках.	В невідомо
4 Коса найшла на камінь.	Г посваритися
	Д далеко

4. Які спільні і які відмінні ознаки мають приказки та прислів'я?
5. На які тематичні групи поділяються приказки та прислів'я?
6. Доведіть, що вислів *Поженешся за двома зайцями — жодного не здоженеш* не приказка, а прислів'я.
7. Поміркуйте, чому серед висловів про народні прикмети переважають саме прислів'я, а не приказки.
8. Чому, на вашу думку, найбільше приказок і прислів'їв саме про господарську діяльність людини? Висловіть свої міркування.
9. Чому прислів'я та приказки називають «золотими зернами народної мудрості»?
10. Що дає людині знання приказок і прислів'їв? Чи втратили вони значення в наші дні?

11. Доберіть кожній групі прислів'їв і приказок назву й запишіть ці назви в робочий зошит разом із номером групи.
12. З якими з наведених вище приказок чи прислів'їв ви можете погодитися, а з якими — ні? Чому?

1. Випишіть у робочий зошит з казки «Мудра дівчина» прислів'я і приказки, розтлумачте їхнє значення.
2. Вивчіть напам'ять десять приказок і десять прислів'їв.
3. Складіть діалог *(8–10 реплік)*, використавши дотепні приказки і прислів'я. Інсценізуйте його з однокласниками *(за бажанням)*.

ЛЕОНІД ГЛІБОВ
(1827–1893)

Леонід Іванович Глібов — відомий український поет і байкар. Сподіваємося, вам цікаво дізнатися, якими були в дитинстві люди, що стали відомими, уславилися у віках? Леоніда Глібова називали пестливим ім'ям Льолик, він змалку любив доглядати за квітами. Зверніть увагу: був маленьким хлопчиком, а переймався не іграми й пустощами, як більшість у цьому віці, а дбав про красу — значить, умів бачити красу. Його називали королем квітів, а знайомі й родичі, вітаючись, казали йому: «Здоров був, Льолику, квітчастий королику!» А ще Льолик мав доступ до багатої бібліотеки пана, у якого працював його батько, тому для малого хлопчика був відкритий світ книжки. Мабуть, для вас, сучасних школярів, це не така вже й перевага — мати доступ до книжок? Дозвольте з вами не погодитися, адже в той час не було інших джерел інформації, які ми маємо сьогодні, — телебачення, радіо, мережа Інтернет. Усіма названими джерелами інформації в той час була книжка.

Леонід Глібов прославився як автор пісні «Журба», що стала народною. Запам'ятайте її початок, адже ви не раз її почуєте в майбутньому:

Стоїть гора високая,
Попід горою гай,
Зелений гай, густесенький,
Неначе справді рай.

Митець написав багато творів для дітей, серед них — байки, вірші й віршовані загадки. Свої твори для дітей він підписував псевдонімом Дідусь Кенир (цим прізвиськом називали батька Л. Глібова, який колись купив співучу пташку канарку). Дитячі твори письменник друкував у львівському журналі «Дзвінок», кожний номер якого діти чекали з нетерпінням.

* * *

Химерний, маленький,
Бокастий, товстенький
Коханчик удавсь;

У тісто прибрався,
Чимсь смачним напхався,
В окропі купавсь.
На смак уродився,
Ще й маслом умився,
В макітрі скакав...
Недовго нажився,
У дірку скотився,
Круть-верть — та й пропав.
Хотів був догнати —
Шкода шкандибати:
Лови не лови!
А як його звати —
Лінуюсь сказати,
А нуте лиш ви!

«То ж, діду коханий,
Вареник гречаний!» —
Кричить дітвора.
Чому не вгадати!
Не бігать шукати
Такого добра.

Пам'ятник варенику
в м. Черкасах

Пам'ятник галушці
в м. Полтаві

Акровірш

Леонід Глібов був майстром у створенні акровіршів. Що це за жанр? ***Акровірш*** — віршований твір, у якому початкові літери кожного рядка утворюють якесь слово або фразу.

У Л. Глібова утворене слово чи фраза є відгадкою до загадки.

ХТО РОЗМОВЛЯЄ?

«Ой я бідна удовиця, —
Стала хникать жалібниця, —
Он калина, — їй не так!
Кажуть, пісні їй складають,
А про мене забувають,
І ніхто ніде ніяк!..»

«Стій лиш! Слава не брехуха, —
Обізвалась джеркотуха, —
Розбирає, що і як!
От я славі догодила,
Кашку діточкам варила,
А тобі не вдасться так».

До речі...

Осока́ — багаторічна рослина, що росте у вологій місцевості (на болоті чи біля річки). Ця рослина непоказна, Л. Глібов в одному зі своїх творів порівняв її з бур'яном.

ЩО ЗА ПТИЦЯ?

Між людьми, як пташка, в'ється,
У людей і їсть, і п'є;
Ходить старець, просить, гнеться,
А у неї всюди є.

ХТО СЕСТРА І БРАТ?

«Глянь на мене, вітрику, чи гарно прибралась?
Рано до схід сонечка росою вмивалась,
Є у мене листячко, пахучії квіти,
Чому ж мені, вітрику, ой чом не радіти?
Краще в полі нашому над мене немає,
Аж до моря славонька про мене літає,
Із моєї сипанки[1] смачна страва буде,
Поливку і маслечко дадуть добрі люди!»
«Рівна, сестро милая, нам доля з тобою, —
Обізвався братичок десь за бороною. —
Скрізь по людях склалася і про мене слава,
Он і в полі, вітрику, кипить моя страва».

ХТО ВОНА?

Лиха зима сховається,
А сонечко прогляне,
Сніжок води злякається,
Тихенько тануть стане, —

[1] *Си́панка* — дерев'яна тара для зберігання зерна.

І здалеку бистресенько
Вона до нас прибуде,
Кому-кому любесенько,
А діткам більше буде.

Порівняння

У художніх творах, особливо в загадках, часто використовується прийом порівняння. ***Порівняння*** — художній вислів, у якому один предмет чи явище зіставляється з іншим, чимось схожим на нього.

Наприклад: Біле, **як сорочка**, а пухнасте, **як квочка**,
Крил не має, а гарно літає.
Що це за птиця, що сонця боїться?

У першому рядку вже відомої вам загадки використано два порівняння — *як сорочка* і *як квочка*. За кольором сніг подібний на сорочку, яка здавна в українців була білою, за формою і на дотик — на квочку, яка має круглу форму і ніжна, м'яка, пухнаста.

У фольклорі поширені порівняння: *дівчина, як зоря; парубок, як явір*. Найчастіше порівняння вводяться словами *як, наче, ніби, мов, немовби*. Будьте уважними, іноді ці сполучники пропускають, наприклад: *Книги — морська глибина* (І. Франко). Тут мається на увазі, що *книги, як морська глибина*.

Бувають і заперечні порівняння, у них використовується заперечна частка *не*, наприклад:

То ж не маки червоненькі —
То козаки молоденькі *(Нар. пісня)*.

Рідше порівнянням виступає іменник у формі орудного відмінка: *дивитися вовком (дивитися, як вовк)*.

1. Братом і сестрою в акровірші «Хто сестра і брат?» названі

А осока й сорока
Б галушка й вареник
В гречка і просо
Г пташка й муха

2. Порівняння використано в рядку (з вірша Л. Глібова «Квіткове весілля»)

А *Щоб долю звеселити, заходились наші квіти весілля гулять.*
Б *Посередині в таночку, у зеленому віночку, танцює Будяк.*
В *Наче справжнії музики, грають Півні та Індики, деренчить Гусак.*
Г *Нехай гляне Редька в дірку, переверне долю гірку догори хвостом.*

3. Установіть відповідність.

Уривок	Назва твору
1 *Чимсь смачним напхався, В окропі купавсь...*	А «Химерний, маленький...»
2 *От я славі догодила, Кашку діточкам варила...*	Б «Хто розмовляє?»
3 *Між людей, як пташка, в'ється, У людей і їсть, і п'є...*	В «Що за птиця?»
4 *Сніжок води злякається, Тихенько тануть стане...*	Г «Хто сестра і брат?»
	Д «Хто вона?»

4. Чим акровірш відрізняється від звичайного вірша?
5. Який акровірш Л. Глібова вам найбільше сподобався? Чим саме?
6. Що таке *порівняння*? Якими бувають порівняння?
7. Знайдіть в акровірші «Що за птиця?» порівняння. Якими рисами муха близька до птаха?
8. Як ви розумієте слова: «*...а у неї всюди є*» в акровірші «Що за птиця?»
9. Чи варто осоці порівнювати себе з калиною в акровірші «Хто розмовляє»? Чому?
10. Чи смачно Л. Глібов описав вареник у загадці «Химерний, маленький...»? Які ще національні страви ви знаєте?

11. Випишіть з акровірша «Хто сестра і брат?» пестливі слова. Яку роль вони відіграють у цьому творі?
12. Складіть три загадки, використавши порівняння. Запропонуйте відгадати їх своїм однокласникам.

1. Підготуйтеся до виразного читання за ролями акровіршів Л. Глібова «Хто розмовляє?» і «Хто сестра і брат?».
2. Прочитайте літописну оповідь «Три брати — Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь». Випишіть незрозумілі слова в робочий зошит.

ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ НАШОГО НАРОДУ

ЛІТОПИСНІ ОПОВІДАННЯ

Україна має велику і славну історію, у якій є як світлі сторінки, так і сумні. Упродовж віків нашим предкам доводилося боронити землю від багатьох нападників, захищати себе і свої святині. Були епохи, коли наша держава занепадала, а були й часи, коли міцнішала, піднімалася, будувала міста й храми, до неї з повагою ставилася вся Європа. Досить згадати княжу й козацьку добу! Усім королям і князям Європи за честь було поріднитися з київським князем Ярославом Мудрим. А слава козацька... Вона гриміла на весь світ!

Звідки ми, їхні нащадки, що живемо у XXI ст., знаємо про події минулого? Звичайно ж, наша історія закарбована в усній народній творчості, але фольклорні твори не завжди можна вважати джерелом достовірної інформації. Адже ми знаємо, що в народних піснях, переказах, думах є багато народної фантазії та перебільшення.

Світло на нашу минувшину проливають перші книги, вік яких — тисяча років! Серед небагатьох книг княжої доби, що ді-

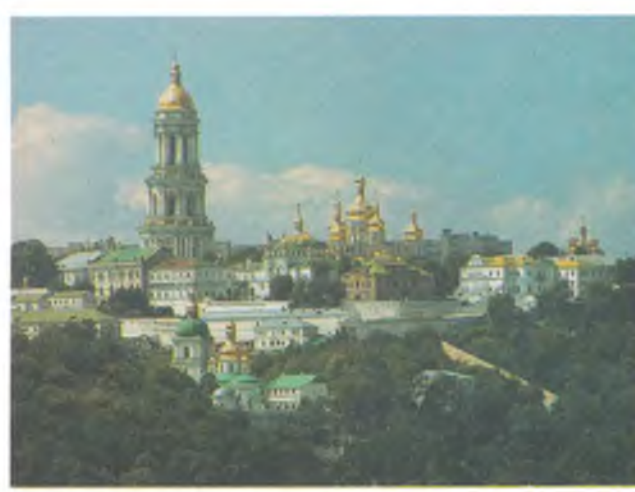

Києво-Печерська лавра

йшли до наших днів, є «Повість минулих літ». Це — найдавніший літопис, який є в нас не в оригіналі, а в списку наступних поколінь (тобто це копія, списана з оригіналу). Що таке літопис? ***Літопис*** — це найдавніший вид літератури, що являє собою розташовані в часовій послідовності коротенькі замітки й докладні оповідання про історичні події. Літописи одночасно є як історичними документами, так і художніми творами. Адже в них записані факти й події минулих часів (як у підручнику з історії), і в той же час у них багато легенд, переказів і навіть байок і казок, що написані емоційно й образно із застосуванням художніх засобів (а це вже різні жанри художніх творів).

Нестор Літописець. *Скульптор М. Антокольський*

Хто ж автор «Повісті минулих літ»? Найбільше до створення цього літопису долучився славетний Нестор Літописець — чернець Києво-Печерського монастиря. Він жив у другій половині XI — на початку XII ст. Нестор потрапив до монастиря в сімнадцятирічному віці, щоб поринути в улюблене книжне навчання. Тоді Києво-Печерський монастир був найбільшим релігійним і культурним центром Київської Русі. Нестор походив із багатої сім'ї, був освіченою людиною, знав іноземні мови. Він двадцять років працював над створенням «Повісті минулих літ».

У цьому літописі ведеться розповідь про історію України від найдавніших часів (про заснування Києва) до сучасних Несторові подій, тобто до 1110 р. У цій книзі йдеться про те, що Київ заснував апостол Андрій, який сказав своїм учням: «Бачите ви гори ці? Так от, на цих горах возсіяє благодать Божа, і буде город великий, і церков багато воздвигне Бог». У літописі подано докладні відомості про полян, древлян, сіверян та інші племена, про їхні звичаї і мову. У ньому йдеться про укладання Святославом миру з греками, про хрещення Русі Володимиром Великим, про перемогу Ярослава над печенігами та багато інших подій. *Головна думка* «Повісті минулих літ» — захоплення героїчним минулим. Також цей літопис позначений глибоким сумом із приводу княжих сварок і лиха, заподіяного ордою.

До речі...

Мощі Нестора Літописця й донині зберігаються в Києво-Печерській лаврі поруч із тілами інших святих. До того ж біля нього лежать мощі відомого билинного героя Іллі Муромця, який теж, як і Нестор Літописець, був ченцем Києво-Печерського монастиря.

ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ

(Уривки)

Три брати — Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь

Поляни жили окремо й володіли своїми родами. І до того вони жили родами, кожен на своїх місцях. І були три брати: одному ім'я Кий, другому — Щек, а третьому — Хорив, а сестра в них була Либідь. Сидів Кий на горі, де тепер узвіз Боричів. А Щек сидів на горі, яка зветься нині Щекавицею. А Хорив на третій горі, від нього вона прозвалася Хоревицею. І збудували вони місто в ім'я старшого брата свого й нарекли його Київ. Був круг міста ліс та бір великий, і ловився там всякий звір, і були мужі мудрі й тямущі, а називалися вони полянами, від них поляни й донині в Києві.

Дехто, не знаючи, каже, що Кий був перевізником коло Києва, мовляв, був перевіз з того боку Дніпра; тим-то й говорили: «На перевіз на Київ». Але якби Кий був перевізником, то не ходив би він до Царгорода. А Кий князював у своєму роду і ходив

Пам'ятний знак на честь засновників Києва — братів Кия, Щека, Хорива і сестри їхньої Либеді.
Скульптор В. Бородай. м. Київ. 1982 р.

до царя грецького, і той цар, переказують, зустрічав його з великою шанобою та почестями. Коли ж він повертався, то прийшов на Дунай, возлюбив одне місце, і поставив там невеликий городок, і хотів було сісти в ньому своїм родом, та не дали йому навколишні племена; так і донині називають придунайці те городище — Києвець. Кий же, повернувшись у своє місто Київ, тут і помер. І брати його, Щек і Хорив, і сестра їхня Либідь тут же померли.

Після смерті братів рід їхній став князювати у полян, а в древлян було своє княжіння, а в дреговичів своє, а в словен у Новгороді своє. Інше князювання було на річці Полоті, де жили полочани. Від них пішли кривичі, які сидять у верхів'ї Волги, і у верхів'ї Двіни, і у верхів'ї Дніпра, їхнє місто — Смоленськ. Від них же походять і сіверяни. А на Білоозері сидить весь, на Ростовському морі — меря. А на річці Оці, де вона впадає у Волгу, — мурома, яка говорить своєю мовою, і черемиси, які говорять своєю мовою, і мордва, яка говорить своєю мовою. Ось хто тільки говорить на Русі: поляни, древляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани, які сиділи по Бугу, а потім прозвалися волинянами. А от інші народи, які платять данину Русі: чудь, меря, весь, мурома, черемиси, мордва, перм, печора, ям, литва, корс, — усі вони говорять своїми мовами й живуть у краях північних. Радимичі ж і в'ятичі — від роду ляхів. Було ж бо два брати у ляхів — один Радим, а другий В'ятко. Брати прийшли й сіли: Радим — на Сожі, від нього прозвалися радимичі, а В'ятко сів із родом своїм на Оці, від нього прозвалися в'ятичі. І жили в мирі поляни, і древляни, і сіверяни, і радимичі, і в'ятичі, і хорвати. Дуліби жили понад Бугом, де зараз волиняни, а уличі й тіверці сиділи на Дністрі, у близькому сусідстві з Дунаєм, і була їх велика сила, слов'янських племен, від Дністра до самого моря, і міста їхні стоять до сьогодні. За те й назвали їх греки «Велика Скіф», або «Велика Скуф».

Усі ці племена мали свої звичаї і закони своїх батьків, кожен — свій норов і побут. Поляни мали звичай батьків своїх лагідний і тихий; шанобу і сором великий мали перед своїми невістками та сестрами, матерями й батьками своїми. І був у них шлюбний звичай: зять не ходив брати молоду, а приводили її звечора, за день до того, а завтра приносили за нею придане. А древляни викрадали собі жінок коло води. А радимичі, в'ятичі та сіверяни мали спільний звичай: жили в лісі, яко і всякий звір, шлюбів не мали й ставали на ігрища між селами. Сходились

на ті ігрища, на пісні й танці і тут умикали, тобто викрадали, собі жінок, перед тим змовившись з ними. А коли хто вмирав, творили тризну над ним, а тоді вирубували велику колоду і клали на ту колоду мертвяка й спалювали. А після того, зібравши кістки, укладали в малу посудину й ставили на стовпах при дорозі. Так роблять і зараз в'ятичі та кривичі.

Святослав укладає мир з греками і повертається до Києва. Смерть Святослава

Направив Святослав послів до грецького царя, кажучи так:

— Хочу мати з тобою твердий мир і любов.

Цар же, почувши те, зрадів і послав йому дарів більше, як до того. Святослав узяв дари і став думати з дружиною своєю: «Якщо не укладемо миру з царем і довідається цар, що нас мало, то прийдуть греки й обложать нас у стінах міста. А руська земля далеко, печеніги з нами у війні, і хто нам допоможе? Укладемо ж мир з царем: вони ж бо присяглися платити нам данину — того і досить нам. Якщо ж перестануть нам платити данину, то знову з Русі, зібравши велике військо, підемо на Царгород».

Люба була дружині ця промова Святослава, і послали кращих мужів до грецького царя. Наступного дня, ранком, цар покликав їх і сказав:

— Хай говорять посли руські.

І звелів писареві записувати на хартію все, що передав Святослав. І почали посли говорити, а писар записувати. І було сказано так:

— Я, Святослав, князь руський, як клявся, так і підтверджую договором цим свою клятву: хочу разом з усіма боярами і підданими мені руськими та іншими мати мир і правдиву любов з великим царем грецьким і з усіма людьми, і ніколи не буду замишляти на країну вашу, і не буду збирати війська ні на землю грецьку, ні на корсунську, ні на болгарську. І якщо хто інший замислить супроти країни вашої, то я йому буду ворогом і буду воювати з ним, як уже клявся я грецьким царям. А зо мною бояри і вся Русь, та збережемо правдивий мир! Якщо ж ми не дотримаємося чогось із сказаного, то хай буду я і ті, хто зо мною і піді мною, хай будемо прокляті від бога, у якого віруємо, — Перуна і Волоса, бога худоби, і хай будемо жовті, як золото, і своїми мечами посічені будемо. Не сумнівайтесь у правді того, що ми сказали вам нині,

і записали на хартії цій, і скріпили своїми печатками.

Уклавши мир з греками, Святослав замислив повернутися в Київ, бо він побачив, що в нього мало дружини. І сказав собі: «Коли б хто не спокусився вбити дружину мою і мене якими-небудь хитрощами». Адже багато воїнів було вбито в боях.

І він промовив:

— Піду на Русь, приведу ще дружину.

Зібрався Святослав і поплив на човнах до порогів. І сказав йому воєвода батька його Свенальд:

— Обійди, князю, пороги на конях, бо стоять коло порогів печеніги.

Та не послухав його Святослав і поплив далі човнами. А переяславці послали до печенігів сказати:

— Ось іде мимо вас на Русь Святослав з невеликою дружиною, забравши в греків багато добра й полонених без ліку.

Г. Якутович.
Ілюстрація до літопису «Повість минулих літ».
1989 р.

Почувши про те, печеніги заступили пороги. І вийшов Святослав до порогів, і не можна було їх пройти, бо вже почало нести кригу. Зупинився Святослав зимувати в Білобережжі, та не стало в них харчів, і був голод великий, — платили по півгривни за конячу голову. Тут перезимував Святослав.

У літо 972-го, коли настала весна, поплив Святослав через пороги. І напав на нього Куря, князь печенізький. Убили Святослава, узяли його й зробили чашу з черепа, обкувавши його, і пили з черепа печеніги.

Свенальд же врятувався й повернувся до Києва. А всіх літ князювання Святослава було двадцять вісім.

Володимир вибирає віру

У літо 986-го прийшли з Волги болгари магометанської віри, кажучи:

— Ти, князю, мудрий і розумом тямущий, а закону не знаєш; повіруй у наш закон і поклонися Магометові.

Володимир спитав:

— Яка ж ваша віра?

— Віруємо Богу, а Магомет нас учить: не їсти свинини, не пити вина, зате після смерті, каже, можна жити в розкоші. Дасть Магомет кожному по сімдесят вродливих жінок, і вибере одну найвродливішу, і покладе на неї вроду всіх, та й буде йому жоною. І хто на цьому світі бідний, то буде й на тому, — і всяку іншу лжу говорили (...).

Володимир слухав їх, бо й сам любив жінок. Та ось що йому було нелюбо: не їсти свинини й заборона пити. І він сказав:

— Русі єсть веселіє пити, не можемо без того бути.

Потім прийшли іноземці з Рима й звернулися з такими словами:

— Ми прийшли від Папи Римського. Говорить тобі Папа так: "наша віра — світло; ми поклоняємося Богу, який сотворив небо і Землю, зорі й місяць, і всяке дихання живе. А ваші боги — то просто дерево".

Г. Якутович.
Ілюстрація до літопису «Повість минулих літ».
1989 р.

Володимир спитав їх:

— У чому ж заповіт ваш?

Вони відповіли:

— Поститися кріпко. Смиряти дух і тіло своє.

Володимир їм сказав:

— Ідіть, звідки прийшли, бо й батьки наші не прийняли цього.

Дізнавшись про те, прибули хозарські євреї і сказали Володимирові:

— Ми чули, що приходили болгари і німці, кожен навчаючи тебе своєї віри. Німці вірують у того, кого ми розп'яли, а ми віруємо в триєдиного Бога нашого Авраама, Ісаака та Іакова.

Володимир спитав:

— Де ваша земля?

Вони ж сказали:

— Розгнівався Бог на батьків наших і розсіяв нас по всіх країнах за наші гріхи, а землю нашу віддав християнам.

Володимир на це промовив:

— Як же інших учите, коли самі відкинуті Богом і розсіяні? Якби любив вас

Бог і закон ваш, то не були б ви розсіяні по чужих землях, чи ви і нам того хочете?

Потім прислали греки до Володимира свого філософа, і той звернувся до князя з такими словами:

— Ми, греки, віруємо в Бога нашого Ісуса Христа. Він ходив по землі, проповідував Царство Небесне, а його розп'яли на хресті. Та Ісус воскрес і сказав учням своїм, що повернеться з неба на землю і буде судити живих і мертвих, кожному воздасть по заслугах його: праведникам — Царство Небесне, рай і радість без кінця, безсмертя, а грішникам — муки в пеклі й кипіння в смолі. Така буде кара тим, хто не вірить Богові нашому Ісусові Христові: будуть горіти в огні, хто не хреститься.

Пам'ятник Володимиру. *Скульптори В. Демут-Малиновський, П. Клодт (1853). м. Київ*

І, закінчивши слово своє, філософ показав Володимиру запинало, на якому було намальовано судилище Господнє і тих стовплених грішників, які бредуть у пекельний вогонь, і праведників, тих, які у веселощах духу вступають до раю.

Володимир же, зітхнувши, сказав:

— Добре тим, хто праворуч, — у раю, горе тим, хто ліворуч, — у пеклі.

Філософ промовив:

— Якщо хочеш з праведниками стати праворуч, хрестись.

Володимиру запала в серце думка ця, однак він сказав:

— Почекаю ще трохи, — бо хотів розвідати більше про всі віри.

І вручив Володимир грецькому філософові багаті дари й відпустив його з великою честю.

Розгром Ярославом печенігів. Початок великого будівництва в Києві. Похвала книгам

Коли Ярослав перебував у Новгороді, прийшла до нього звістка, що печеніги взяли в облогу Київ. Ярослав же зібрав багато воїнів, варягів і слов'ян, прийшов до Києва й прорвався в місто своє. А було печенігів безліч. Ярослав виступив із Києва, приготувався

до бою: варягів поставив посередині, а на правому крилі — киян, а на лівому крилі — новгородців. І став перед містом. Печеніги пішли на Приступ і зчепилися на тій горі, де стоїть зараз собор Святої Софії: було тут поле чисте тоді. І почалася жорстока січа, ледве до вечора здолав лютих ворогів Ярослав. І кинулися печеніги на всі боки тікати, і не знали, куди бігти; одні, тікаючи, тонули в Сетомлі, а інші — в інших ріках, а залишок їхній бігає десь до сьогоднішнього дня.

У літо 1037-го заклав Ярослав місто велике, біля того міста Золоті ворота. Заклав і церкву Святої Софії, митрополичу, потім церкву на Золотих воротах, а потім монастир Святого Георгія і Святої Ірини. І стала при ньому віра християнська плодитися й поширюватися, і ченці-чорноризці помножуватися, монастирі й храми будуватися і возвеличуватися. Любив Ярослав книги, читав їх часто і вдень і вночі. І зібрав скорописців багато, і перекладали вони з грецького на слов'янське письмо. Написали вони книг велику силу, ними повчаються віруючі люди й тішаться плодами глибокої мудрості. Начебто один хтось зорав землю, а другий посіяв, а інші жнуть і споживають багату поживу, — так і тут: батько всього цього Володимир, він землю зорав і розпушив її, тобто просвітив християнством. А син же його Ярослав засіяв книжними словами, а ми тепер пожинаємо, приємлемо серцем книжну науку.

Велика-бо користь від навчання книжного. Книги — мов ріки, які напоюють собою весь світ; це джерело мудрості, у книгах — бездонна глибина; ми ними втішаємося в печалі, вони — узда для тіла й душі. У книгах — світило мудрості, а про мудрість сказано: люблячих мене — люблю, а хто дошукується мене — знайде благодать. І якщо старанно пошукати в книгах мудрості, то знайдеш велику втіху і користь для своєї душі. Бо той, хто часто читає книги, той веде бесіду з Богом і наймудрішими мужами.

Ярослав же, як ми вже сказали, любив книги, багато їх написав і поклав їх у церкві Святої Софії, яку сам збудував. Оздобив її золотом, сріблом і посудинами церковними, і возносять у ній врочисті співи в призначену годину.

І в інших містах і селах він ставив церкви, призначаючи туди попів і даючи їм від багатств своїх плату, наказуючи їх учити людей. Радувався Ярослав, бачачи велику силу церков і людей християнських, а ворог нарікав і ремствував, переможений новими людьми християнськими.

1. Святу Софію в Києві збудував князь

А Кий
Б Святослав
В Володимир
Г Ярослав

2. Коли печеніги взяли в облогу Київ, князь Ярослав перебував у

А Царгороді
Б Новгороді
В Переяславі
Г Корсуні

3. Установіть відповідність.

Князь	Подія
1 Кий	**А** спалив древлян
2 Святослав	**Б** уклав з греками мир
3 Володимир	**В** охрестив Київську Русь
4 Ярослав	**Г** дбав про книжне мистецтво
	Д став одним із засновників Києва

4. Чому «Повість минулих літ» вважається і історичним документом, і художнім твором?
5. Які докази використав автор літопису «Повість минулих літ», щоб заперечити думку, ніби Кий був перевізником на Дніпрі?
6. Яким богам вірили Святослав і його дружина? На яку хитрість пішов Святослав, аби не потрапити в полон до греків?
7. Яка віра найбільше припала до душі князеві Володимиру? Через що він відхилив інші віри?
8. Які заслуги перед своїм народом мав Ярослав Мудрий?
9. Яка головна думка «Повісті минулих літ»?
10. Яка літописна оповідь вам сподобалася найбільше? Чим саме?

11. Опишіть Нестора Літописця за скульптурою М. Антокольського.
12. Усно проаналізуйте риси характеру одного з київських князів, посилаючись на текст літопису, переказаного В. Близнецем.

1. Прочитайте віршовану оповідь О. Олеся «Ярослав Мудрий».
2. Знайдіть у мережі Інтернет зображення Києва X–XI ст. і роздрукуйте їх або створіть мультимедійну презентацію. Підготуйте для однокласників невелику екскурсію старовинним містом *(за бажанням)*.

ОЛЕКСАНДР ОЛЕСЬ
(1878–1944)

Олександр Олесь (справжнє ім'я Олександр Іванович Кандиба) відомий у літературі передусім як тонкий лірик. Він належить до тих людей, яким довго чекати слави не довелося, адже на другий день після виходу у світ його першої збірки віршів «З журбою радість обнялась» він прокинувся знаменитим.

Поезія О. Олеся одразу припала до душі читачам, недарма Леся Українка заявила, що він її випередив і тепер писати їй ліричні вірші не варто.

З поезією О. Олеся ви ознайомитеся в 10 класі, а в 5 класі вивчатимете віршовану оповідь «Ярослав Мудрий[1]» із книжки «Княжа Україна». Її сюжет постав на основі літописних даних, тож, читаючи її, ви поринете в сиву давнину. Сподіваємося, вам буде цікаво перенестися, ніби машиною часу, на тисячу років назад і познайомитися з князем, якого народ нарік Мудрим. А ще ви прочитаєте казку О. Олеся «Микита Кожум'яка», що написана для постановки на сцені. Вона створена на основі сюжету однойменної народної казки.

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ

(Із книжки «Княжа Україна»)

(Скорочено)

Після ката Святополка,
Що замучив трьох братів,
Брат четвертий на престолі,
Ярослав розумний, сів.

Святополком окаянним
Все зруйноване було.
Бідувало бідне місто,
Бідувало і село.

І усю свою увагу
Ярослав звернув на лад.
І небавом[2] Україна
Зацвіла, як пишний сад.

І небавом знову люде
Багатіти почали,
І Дніпром човни чужинців
Знову в Київ поплили.

---

[1] *Ярослáв Мýдрий* — син київського князя Володимира (978–1054).
[2] *Небáвом* — незабаром.

Греки, німці, італійці,
Чехи, угри — всі ішли,
Купували, продавали
І у Києві жили.

Так живий, шумливий Київ
Царгородом другим став.
Як про друга, як про сина
Дбав про його Ярослав.

Оточив його валами,
Ровом, мурами обвів.
Укріпив його, оздобив
І препишний двір завів.

До палат ішли невпинно
Чужоземні посланці,
Князь сидів на пишнім троні
З грізним берлом[1] у руці.

І, допущені до князя,
Низько кланялись посли,
І до ніг дари складали,
Що з чужини принесли.

В час бенкету на бандурах,
Гуслях, різних сопілках
Грали весело музики;
Вина пінились в чарках.

Співаки пісні співали,
Скоморохи[2], штукарі,
Розважаючи чужинців,
Метушились у дворі.

Після ситого обіду
Всі виходили з палат
Подивитись на верблюдів,
На муштрованих звірят.

І в Європі честю мали
Королі, князі, царі
Поріднитись з Ярославом,
Побувати у дворі.

Але мудрість Ярослава
Вся була в його ділах,
У державнім будівництві,
Владі, устрою, в судах.

Щоб не нищити народу
І народного майна,
Не хотів він воювати,
Не тягла його війна.

Він прогнав лише поляків
І, щоб ворог тихшим став,
Він твердиню понад Сяном[3] —
Ярославль свій збудував.

Та ходив на печенігів
І черкесів під Кавказ,
Що на нашу Україну
Нападали раз у раз.

Та з Редедею касозьким
Ярославів брат Мстислав
Бивсь хоробро в поєдинку
І Редедю подолав.

---

[1] *Бе́рло* — палиця, оздоблена коштовним камінням, знак влади.
[2] *Скоморо́хи* — мандрівні актори в Київській Русі.
[3] *Сян* — річка в Східних Карпатах.

Наш співець Боян[1] великий,
Найславніший із співців,
Сплів йому вінок безсмертний
Із пісень безсмертних слів.

Пролетіли дні короткі...
Перед смертю Ярослав
Всіх своїх синів покликав
І з любов'ю проказав:

«Вас я, діти, покидаю,
Йду я в ліпшу сторону,
Але, діти, пам'ятайте
Мою заповідь одну:

Пам'ятник Ярославу Мудрому.
Скульптор І. Кавалерідзе.
м. Київ. 1997 р.

Не сваріться, жийте в згоді:
Тільки мир збере усе,
А незгода, наче вітер,
Все по полю рознесе.

Як не будете всі разом
Йти до спільної мети,
Ви, державу зруйнувавши,
Подастеся у світи.

Ви розгубите ту землю,
Що придбали вам батьки,
І тинятиметесь всюди,
Як вигнанці й жебраки».

Та недовго пам'ятали
Діти мудрий заповіт,
А нащадки Ярослава
Осміяли на весь світ...

До речі...

Князя Ярослава в народі прозвали *Мудрим* за його любов до знань і розсудливе управління державою. Князь створив першу бібліотеку в Київській Русі (про це згадується в «Повісті минулих літ»), але її і досі не знайдено. А ще він поширював справу свого батька — князя Володимира Великого, який охрестив Київську Русь. На честь перемоги над печенігами Ярослав збудував у Києві Софійський собор — одну з найбільших святинь християнства. Саме в період князювання Ярослава Мудрого Київ став одним із найбільших і найкрасивіших міст Європи.

Софійський собор.
м. Київ

[1] *Боя́н* — співець, гусляр, давньоруський княжий поет.

1. Ярослав Мудрий прогнав

А чехів
Б поляків
В греків
Г німців

2. Мстислав у поєдинку подолав

А Бояна
Б Редедю
В Ярослава
Г Святополка

3. Святополка в оповіді «Ярослав Мудрий» названо

А твердинею
Б чужинцем
В співцем
Г катом

4. У якому столітті відбуваються події в оповіді «Ярослав Мудрий»? Що ви знаєте про цей період в історії України?
5. Як змінився Київ за князювання Ярослава Мудрого?
6. Чому Ярослав Мудрий не хотів воювати? Як це його характеризує?
7. Що заповів своїм синам Ярослав Мудрий?
8. Чому, на вашу думку, королі й князі з усієї Європи мали за честь поріднитися з Ярославом?
9. За що поважали Ярослава кияни й іноземці?
10. Чого навчає оповідь О. Олеся «Ярослав Мудрий»?

11. Поділіть текст оповіді «Ярослав Мудрий» на чотири частини. Доберіть до кожної з них заголовок і запишіть у зошит.
12. Висловіть свої міркування щодо виконання нащадками заповіту Ярослава Мудрого. Чи близькі слова із заповіту сучасним українцям?

1. Прочитайте казку О. Олеся «Микита Кожум'яка». Випишіть у робочий зошит незрозумілі слова.
2. Знайдіть у мережі Інтернет чи в енциклопедії інформацію про виникнення театру *(за бажанням)*.

МИКИТА КОЖУМ'ЯКА

Казка в чотирьох картинах

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Микита Кожум'яка.	Гонець.
Батько, він же Дід.	Воєводи.
Князь.	Сини.
Княгиня.	Парубок.
Князівна.	Старий дід.
Джура.	Діти.
Дівчина.	Дівчинка.
Посланець.	Юрба.

КАРТИНА ПЕРША

Палати Князя.

Дівчина

Сумний наш Князь, сумний наш Князь,
Лягли йому на чоло хмари,
Неначе ждуть нас знов удари,
Неначе знов орда знялась...

Княгиня

Ах, я так серцем не боліла,
Коли орда в степах кипіла,
І він з мечем і на коні
Літав орлом між ворогами,
А кров червоними квітками
Цвіла на дикім бур'яні.
Тепер же я горю в огні, —
Невже віддати мушу Змію
Дочку мою, красу, надію,
Сама згубити її мушу?
Ах, краще б взяв мою він душу...

Дівчина

Лишіть! Послухайте мене:
Ще, може, лихо і мине.

Ще, може, найдеться в державі
Юнак хоробрий, молодий,
Що й сам повернеться у славі
І вславить трон ваш золотий.
Хай Змій віки уже лютує, —
Всьому на світі край свій є...
Княгине! Серце моє чує,
Що Змія лицар той уб'є!

Княгиня

Покинь свої химерні мрії
І в очі правді подивись:
Прийшла черга — і смерть надії,
І не змагайся, і корись...
От так колись черга настане,
І згину я, і згинеш ти...

Дівчина

Чому ж увесь народ не встане
Страшного ката розп'ясти?!
Хай має він залізні руки,
Хай має безліч він голів,
Нехай страшні народні муки, —
А ще страшніш народний гнів.

Княгиня

Мовчи... Бо й стіни мають вуха!..
І що, коли нас Змій підслухав, —
Удвох загинем в одну мить!

Дівчина

Ах, в серці кров моя кипить!
Коли б Князівну врятувати,
Я б не боялась самострати...

Княгиня

У тебе серце золоте...
Мовчи!.. Здається, хтось іде...

Дівчина, угледівши на порозі Князя, *виходить*.

Князь

Недобрі знов у тебе очі...
Чому?! Від сліз? Не спала ночі?
Тому моя й журба подвійна...

Княгиня

Ні, Князю мій! Ні, я спокійна.

Князь

Спокійна... ти... А де ж вона?

Княгиня

Сидить в задумі край вікна
І в простір дивиться кудись...
А очі слізьми налились...

Князь

Невже країна вся байдужа?..
Невже у нас немає мужа,
Палкого серцем, молодого,
Який би зваживсь на двобій,
Невже не знайдеться нікого
В державі нашій молодій?!

Входить Джура[1].

Князь

Що сталось, Джуро? Чийсь гонець?

Джура

Атож! Від Змія посланець.

Князь (до Княгині)

Іди собі в свої покої.

[1] *Джу́ра* — зброєносець.

Княгиня

Ах, не минути долі злої...

(Виходить).

Князь

Хм! Посланець?!.
Від Змія... Клич!

Джура

Такий він чорний, як та ніч!..
Такий зубатий та окатий...

Князь

Дарма!.. Іди, зови в палати!

Посланець *(входить)*

Наш пан, великий володар
Землі й самого пекла цар,
Прислав мене тобі сказати,
Що мусиш ти Дочку віддати.
Лишає він тобі три дні...
Оце сказать звелів мені.
А що мені сказати Пану, —
Кажи, бо так я не одстану.

Князь

За три дні відповідь я дам...
Яку — твій Пан почує сам.

Посланець

Гляди! Накличеш ще біду...
Дивися сам... Так я піду.
(Виходить).

Князь

Щоб нарешті ката-гада
Наш позбавився народ,
Джуро, скликать воєвод!
Нині ввечері нарада!

Джура

Воєводи надворі
Ходять, радяться, міркують,
А у Змія на горі,
Кажуть, зранку бенкетують.
(Пішов).

Князь

...Відчуваючи зарані,
Що у них бенкет останній!

Княгиня *(входить)*

Що, пішов?

Князь

Пішов, здається.

Княгиня

Як у мене серце б'ється!
Що ж було тут, розкажи.

Князь

Та нічого... Залиши!
Мусить бути те, що буде...

Княгиня

Як горять у мене груди!..
Келих випитий до дна...
Вся отрута...

(Побачила князівну).
Ах, вона!

Князівна *(входить)*

Мамо, тату! Не журіться!..
Ви навколо подивіться:
Смерть зливається з життям,
Розцвіт тут, занепад там...

Хай я згину в пащі Змія,
Та в мені живе надія,
Що загине й він колись,
І потоки людських сліз
Згодом висохнуть росою...

Княгиня

Доню, донечко, з тобою
Хтось навік розлучить нас...
Чи ж коли настане час,
Що тебе угледжу знову
І голівоньку шовкову
Знов до серця притулю,
Чи, напоєна журбою,
Тільки сльози розіллю,
Сиву голову схилю?

Князь

Ні, до зброї, до двобою!
Зараз скличу воєвод
І, коли вони, безсилі,
Схилять голови похилі,
Підніму я весь народ —
Або більше я не Князь!
Джуро! Слухати наказ:
Всі столи єдвабом[1] вкрити,
Воєвод цю мить просити.

КАРТИНА ДРУГА

Велика світлиця в палатах Князя.
За столами сидять воєводи.

Князь

Воєводи, в горі, в тузі
Вас, мої і слуги, й друзі,
Скликав я на раду днесь[2]...

---

[1] *Єдвáб* — коштовна шовкова тканина.
[2] *Днесь* — сьогодні.

Я не сам, народ увесь
Просить вас пораду дати,
Як державу врятувати,
Як скрутити Змія злість,
Бо він всіх нас переїсть.
Ви згадайте, скільки кращих
Вояків пропало в пащі,
Скільки в розквіті дівчат
Йде щороку з наших хат.
За яку, скажіть, провину
Мусим ми платить данину?!
За що кров з нас смокче Змій?
Воєводи, на двобій!
Що черга Дочці, — байдуже,
Хай моя Княгиня тужить,
Все дарма... Але неволі
Мусим крикнути: «Доволі!»
Досить нам зубів і лап!
Хто не бореться, той раб!

Перший воєвода

Мусим ми скоритись долі —
Вітром гнеться й дуб у полі.

Другий воєвода

Гнулись ми, та досить гнутись —
Час до вітру обернутись!..

Третій воєвода

Правда! Час підставить груди:
Хай що буде, те і буде!
Мусить статися двобій.

Четвертий воєвода

Хай загине лютий Змій!

П'ятий воєвода

Мусить край настати Змію!

Князь

Бачу, слухаю, радію.
Але хто себе і зброю
Вкриє славою ясною?!

Тиша.

Другий воєвода

Що ж замовкли, люди добрі?!
Є ж у нас борці хоробрі!
Їхні руки з криці куті...
І, як звірі, в гніві люті.

Перший воєвода

Їхні руки, кажеш, з криці!..
Чув вже я... Лиши дурниці,
Досить тих борців хвалити!..
Краще — де вони, — вкажи ти;
Їх, на жаль, у нас немає...

Джура *(входить)*

Дід там... Справу пильну має,
Хоче Князю щось сказати.

Князь

Що ж, гаразд! Зови в палати.
Вибачайте, воєводи,
Що нараду перервав.

Третій воєвода

«В лихоліття всі до згоди», —
Батько мій колись казав.
Хай земля йому пером!

Дід *(входить)*

Б'ю я Князеві чолом,
Б'ю чолом і воєводам!
Чув я, Князю мій, що ти
Перестав спокійно спати,

Що до тебе йдуть свати,
Щоб Дочку твою узяти.

Перший воєвода

Тут не місце жартувати!

Дід

Я, панове, не жартую,
Не для жартів я прийшов:
Я до Князя в серці чую
І пошану, і любов.
Воєводи! Не годиться,
Щоб віддав Дочку наш Князь.
Треба з лютим Змієм биться,
Щоб не жер він більше нас.
Князю! Треба вбити гада!

Князь

Ось про це і йде нарада...
Але б хто на бій пішов?!

Дід

Змія б син мій поборов.

Князь

Що ж, він дужий?

Дід

Та не знаю,
А подужав би, гадаю.
Всі сини мої, панове,
Молоді, міцні, здорові,
А найменший — щось страшне!
Вже з трьох літ боров мене!
...Раз колись коня мій син
Перекинув через тин.
...А сердитий!.. Тільки слово —
І скипів, і вже готово!

Що підвернеться під руку,
Все потрощить, як макуху!
Скажеш: «Сину, час вставати!» —
І тікай, тікай із хати,
Бо, що трапиться на очі,
Те тобі й на спину скоче!
Сміх і сльози... Чулий, добрий,
І розумний, і хоробрий,
І всіх любить нас, либонь,
А зачепиш — як огонь!
Князю! В мене є надія,
Що подужає він Змія.

Князь

Ах, коли б він гада вбив,
Я б тебе озолотив!
Незабаром замість хати
Мав би ти, старий, палати,
Мав би коней і волів —
Все, що тільки б захотів...

Дід

Не прошу нічого в тебе,
Та мені його й не треба;
Я хотів лише тобі
Помогти в тяжкій журбі...

Князь

Ох, старий, тяжка година!
Що ж... Поклич до мене сина!

Дід

Щоб пішов він?! Та нізащо!
Не послухає, ледащо.
Він не встане із стільця.

Князь

Що ж — послати посланця?

Дід

Де там! Знаю я синів!
Шли дванадцять посланців,
Шли найкращих, молодих.
Не послухає — старих!
Як не вийде знов нічого,
Шли малих дітей до нього.
Наймиліш йому дитина...
Отакого маю сина!

Князь

Все зроблю, сивенький мій,
Тільки б завтра був двобій!
Я на все, старий, готовий!
Прощавай, іди здоровий.

Перший воєвода

Цей уб'є напевно гада!..

Князь

Що ж... Скінчилася нарада...
Дуже ви допомогли...
Але є ще в нас орли,
Та не тут, не в цій палаті,
А в мужицькій простій хаті!

Князь встає і виходить. Разом з ним встають і воєводи з ніяково похиленими головами.

КАРТИНА ТРЕТЯ

Подвір'я Кожум'яки. Сини при роботі.

Перший син *(співає)*

«На горі мак цвіте,
А волошка в житі.
Любить дівчину юнак
Над усе на світі.
Одружився б з нею він,
Взяв її додому,
Та далеко до зорі
Місяцю ясному».

Другий син

Гарна пісня, що й казати...
І чому на світі так:
Любить дівчину юнак,
Та не може її взяти?

Третій син

Вибирати треба рівну,
Незважаючи на смак...
Ось Микита наш, дивак,
Покохав собі Князівну.

Четвертий син

Тихше!.. Може він почути,
І тоді нещастю бути:
Вхопить шкуру та як трісне —
Дух твій вийде, ані писне!

Третій син

Коли шкурою вже лясне, —
На добраніч, сонце красне!

Четвертий син

А ви чули чутку дивну?
Кажуть люди, що Князівну
Завтра Змію віддають...
У палатах сльози ллють!..

Другий син

Що робить? Прийшла черга
Невблаганна, грізна, люта...
Ех, коли б оця рука
Та була з заліза кута!

Четвертий син

Таку руку має він,
Наш найменший брат, Микита.
Не з заліза — з криці лита!
Переміг би він один...

Перший син

Гей, Микито, чуєш ти,
Що Тарас про тебе каже?
Може б, ти схотів піти?..
Переможеш, Змій поляже.
Зважся, з силою зберись
І — на гада!

Микита

Одчепись...

Батько *(входить)*

Гарно, сину, дуги гнеш —
Це сьогодні уже п'яту?

(До другого)

І ти добре шкури мнеш...
Що ж! Нову збудуєм хату,
Купим пару ще волів
Та новий поставим хлів.
А Микита?! Цей відразу
По дванадцять шкур бере...

Другий син

З його сила так і пре:
Він поміг уже й Тарасу...

Четвертий син

Ех, цю б силу та на Змія!
Та чомусь плоха надія...

Входять дванадцять парубків.

Парубок *(до старого Кожум'яки)*

Князь великий нас послав
І чолом звелів нам бити
До твого синка Микити,
Щоб він відповідь нам дав.
Князь довідавсь, що твій син

Неймовірну силу має,
Що в державі він один
Ката-Змія подолає.
(До Микити)

Отже, Князь хотів би знати,
Чи ти підеш на двобій,
Бо Князівну нашу взяти
Післязавтра хоче Змій.
Що звелиш сказати Князю?
Не вагайсь, кажи відразу:
Будеш ти з тим гадом биться?..
Що ж мовчиш ти?..

Микита *(рве дванадцять шкур)*

Одчепіться!..
Геть! Не маю я охоти
Розмовлять під час роботи.

Батько *(до парубків)*

Кепсько... Ви мовчіть тепер...
Тихо йдіть собі додому,
Бо не спустить він нікому!
Бач, дванадцять шкур роздер.
Парубки з похиленими головами пішли.

Батько

Сину, сину! Що ж це буде?
Це ж були від Князя люди...
Негаразд, мій любий сину...

Микита

Слово ще — й робити кину.
Входять дванадцять дідів.

Старий дід

Князь послав нас до Микити
І звелів чолом нам бити!
(Вклоняються).

Довго Князь марнів від суму,
Все мовчав і думав думу,
І надумавсь він повстати
Проти Змія, проти ката,
І почав він добиватись —
Хто б міг з гадом потягатись.
І, повірите: півсвіту
Показало на Микиту.
Кажуть: другого немає,
Він і біса подолає.
Зглянься на Князя, край спаси!
Яку ж відповідь даси?

Микита

Ходять, лазять, заважають,
Від роботи одривають,
Хоч покинь та з двору йди...

Батько *(пошепки до дідів)*

Йдіть, бо близько до біди!

Микита

Знов набилось повний двір...
Через вас дванадцять шкір
Вже подер... Хіба не шкода?

Батько

Йдіть, бо станеться пригода!
Діди пішли.

Батько

Що це, сину?! Глум, пиха?

Микита

Не доводьте до гріха!

Батько

Я мовчу... Не хочеш битись, —
Будем Змієві коритись.

Перший син

Бачать: робить, — почекайте,
Не схотіли — ну, так майте.

Входять дванадцять дітей.

Дівчинка

Нас прислали до Микити,
Ми прийшли його просити.
Де ж він, той, що дуги гне?

Батько

Ось він, діти, шкури мне.

Дівчинка

Князь, Княгиня і Князівна
Низько б'ють тобі чолом.
Налети орлом на Змія,
Вбий його своїм крилом.
Коли кращу від Князівни
Найдеш квітку навесні,
І коли темніше неба
Її віченьки ясні,
Коли є корали в морі,
Червоніші уст її,
І коли від неї краще
Заспівають солов'ї, —
То не йди... Вона й не хоче.
Коли ж чуєш правду ти,
На двобій із лютим Змієм
Мусиш, лицарю, піти.
Все ти матимеш, що схочеш,
Зробить Князь для тебе все,
А вона тобі в дарунок
Власне серце принесе...

Микита

Скарбів, діти, я не хочу!
Що б робив я з скарбом тим?
Недосяжна зірка в небі,
Хоч вона і сяє всім.

Йдіть скажіть ясному Князю,
Що іду я на двобій,
Що поміряюсь я з гадом,
Хоч і дужий, кажуть, Змій.
Йдіть скажіть, що за хвилину
Я у Князя на дворі
Хочу спробувати силу,
А уранці — на горі.

Дівчинка

Низько б'єм чолом Микиті...
Ще не вмерла правда в світі,
Вогник віри не погас...

Гонець *(вбігає)*

Люди добрі! Лихо в нас!
Прилетів на крилах гад!
І Князівну вкрав з палат!

Усі наче закам'яніли.

КАРТИНА ЧЕТВЕРТА

Майдан за містом. Удалині, на горі, химерний замок Змія з різнокольоровими, освітленими огнями, вікнами. Ліворуч попід горою частина міста. Ледве починає розвиднятись. Юрба, яка щохвилини збільшується.

Перший голос

Ось тут, ось тут ставай:
Все видко звідси буде,
А ти не заступай:
Хай дивляться і люди.

Другий голос

Народу звідусіль
Іде сюди без ліку,
Ідуть із міст і сіл
Дивитись на потіху.

Третій голос

Хотілося б піти
До замку, аж на гору...

Четвертий голос

І смерть собі знайти,
Але вже певну й скору.

П'ятий голос

Та там тебе чорти
Умить на вила схоплять,
Розірвуть, як хорти,
Або в смолі утоплять.

Четвертий голос

А скільки їх прийшло
До Князя у палати!..
І Князю довелось
Дочку свою віддати.

Третій голос

Коли б це вдень було,
Ми б шлях їм показали,
А то вночі прийшли,
Коли всі міцно спали.

Другий голос

Та де там! Серед дня
На крилах Змій прилинув,
Князівну ухопив
І наче в прірву згинув.

Перша дівчина

Сьогодні Князь ішов,
Мовчав, сховавши муку,
Княгиня ж — як та ніч...
Її вели під руку.

Друга дівчина

Я бачила в дворі
Микиту Кожум'яку:
Усе сміється він —
Ні крихти переляку!

Третя дівчина

Залізну булаву
Всю ніч йому кували,
Нещасні ковалі
І стілечки не спали.

Перший голос

Здається, ось ідуть
Княгиня з Князем поруч...
Микита шапку зняв,
Пішов собі праворуч.

Друга дівчина

В палац, до замку йде!
Ой лишенько, ой горе!
Та що ж це буде з ним?
Та він же не поборе?!

Парубок *(з дерева)*

Погляньте: став, як дуб,
І стукає в ворота...
Змій виглянув з вікна
І сипле іскри з рота!!!

Другий голос

Князь! Князь! Шапки з голів...
Дорогу! Розступіться!

Третій голос

Княгиня також з ним
Іде на бій дивиться.

Князь

Добридень вам усім!
Усіх тут вас вітаю...
В страшний, тривожний час
Я шапку вам скидаю.

Дід

Б'ємо тобі чолом,
Б'ємо й твоїй Княгині!
Минало тебе зло,
Мине тебе і нині.
Я Змія знав здавен
І силу його знаю:
Микиту щоб побив, —
Я, Князю, не гадаю.
Хіба що Змій огнем
Микиті спалить очі,
Та хлопець він верткий
І набік в час відскочить.

Князь із Княгинею пішли наперед.

Голос *(з дерева)*

Ой, гляньте, гляньте: Змій!

Перша дівчина

Ой лишенько, дивіться!

Друга дівчина

Який страшний та злий!
І в сні таким не сниться.

Другий голос

Микита одступив...

Друга дівчина

Невже це з переляку?

Третій голос

Микита не здригне:
Я знаю Кожум'яку.

П'ятий голос

Посипав іскри Змій.
Горять, вгорі літають,
Мов снігом золотим
Вітри у полі грають.

Шостий голос

Схопились... ай, ай, ай!
Одскочили і стали...
Стоять і ждуть...

Сьомий голос

Ну що ж?
Хоч боки розім'яли!

Перший голос

Дивіться! Буде щось:
Микита наступає,
Тримає булаву,
Змій лапи потирає.
(Гук від удару).

Ага! Ото дістав!

Другий голос

Дісталось і Микиті!

Дід

Це, мабуть, перший бій
Такий на цілім світі.

Другий голос

Ай, як розгнівавсь Змій!
Пустив, дивіться, пару,

Мов курява знялась.
О, знову кинув жару!

(Чути гупання булави).

Голос *(з дерева)*

Не видко ані-ні!
Вся площа димом вкрита...
(Пауза)

Дивіться: Змій упав,
Спіткнувся і Микита.

Третій голос

Схопились знов! Ай-ай!

(Чути: бух, бух, бух).

Ну, тут вже буде край!

Другий голос

Погляньте: Змій звалився!
Це, мабуть, добре вшкварив!
Микита Змія взяв,
Ще раз об землю вдарив.
(Гупання).

Люди весь час ворушаться, деякі пробують вилізти на дерева, матері піднімають угору дітей.

Голос *(з дерева)*

Як мертвий, Змій лежить...
Лежить і не здригнеться...
Микита в боки взявсь,
Стоїть собі й сміється.

Крики

— Слава, слава, слава!
— Слава, слава Микиті!
— Хай живе Князь!
— Хай живе Микита!
— Слава, слава, слава!

Перший голос

Микита вже з палацу йде
І на руках виносить...

Крики

— Князівну, Князівну!
— Князівну несе!
— Хай живе Князь...

До речі...

Казка «Микита Кожум'яка» відома з часів Київської Русі. Вона згадується в «Повісті минулих літ». У давнину кожум'якою називали майстра, що обробляв шкіру.

Драматичний твір, його будова

У літературі ***драматичним*** називають художній твір, що призначений для постановки на сцені. За основу таких творів обов'язково взято *дію*, тобто на сцені відбувається дійство: актори розмовляють, співають, танцюють, закохуються, сваряться, як у реальному житті. Якщо виставу поставлено майстерно, то глядач іноді навіть забуває, що він у театрі, і стає ніби учасником дійства на сцені. Казка «Микита Кожум'яка» належить до драматичних творів, тому її називають *драмою-казкою.*

Будова драматичного твору своєрідна: увесь текст поділяється на *дії*, а ті, у свою чергу, — на *картини*. Ви, напевно, помітили, що драма-казка «Микита Кожум'яка» не має поділу на дії, бо вона невелика за обсягом, проте поділяється на чотири частини, які названо картинами. Навіщо ж це роблять? По-перше, гра на сцені вимагає дуже багато фізичних й емоційних зусиль, тому артисти потребують відпочинку. По-друге, дія у творі може відбуватися в різних місцях, і тоді доводиться змінювати декорації. Декорації — це предмети, якими облаштовують сцену: картонні або дерев'яні будинки чи кімнати, предмети побуту (стіл, стілець, ліжко, посуд), штучні кущі, дерева тощо. Щоб не робити цього перед глядачами, оголошують перерву, яку в театрі називають *антрактом*, і поки гості прогулюються красивими залами, на сцені за завісою встановлюють нові декорації. Згадайте: у першій картині драми-казки «Микита Кожум'яка» події відбуваються в палаті Князя, у другій переносяться у світлицю, у третій — у двір Кожум'яки, а в четвертій — на майдан за містом.

На початку драматичного твору подається список дійових осіб. Розлогих пейзажів, детальних портретів героїв у драматичних творах не буває, бо все це і так глядачеві видно на сцені. Письменник (драматург) уводить лише ремарки, але не для глядачів, а для режисера й артистів. ***Ремарки*** — це коротка інформація про декорації, пору року, зовнішність дійових осіб, їхні інтонації, жести і рухи. Ремарки записують або в дужках, або дрібнішим шрифтом.

Драма будується на розмовах дійових осіб, кожне висловлювання записують із нового рядка, а перед ним указують ім'я персонажа. Згадайте з уроків української мови, що розмову двох дійових осіб називають ***діалогом***. Якщо ж герой висловлює думки для себе або ж для глядачів, то його висловлювання називають ***монологом***.

Гіпербола

У літературних творах, щоб возвеличити чи прославити улюбленого героя, використовують гіперболу. ***Гіпербола*** — це художній прийом, який полягає в перебільшенні рис людини, предмета чи явища з метою надання зображуваному виняткової виразності. Гіпербола — улюблений засіб народної творчості, наприклад: *Щира праця гори верне* (приказка). Цей прийом використаний і в драмі-казці «Микита Кожум'яка». Справді, чи може людина відмахнутися від великого вогню й не загорітися, як це зробив Микита?

1. Микита послухав

А Батька
Б дванадцять парубків
В дванадцять дідів
Г дванадцять дітей

2. Установіть відповідність.

Термін	Визначення
1 драма	**А** думки дійової особи, висловлені для себе чи глядачів
2 декорації	**Б** художній твір, призначений для постановки на сцені
3 ремарки	**В** розмова двох дійових осіб
4 монолог	**Г** предмети, якими облаштовують сцену
	Д інформація про час і місце подій, зовнішність дійових осіб

3. Установіть відповідність.

Дійова особа	Слова
1 Микита 2 Батько 3 Князь 4 Дівчина	А *Нехай страшні народні муки, —* *А ще страшніш народний гнів.* Б *Мовчи... бо й стіни мають вуха!..* *І що, коли нас Змій підслухав, —* *Удвох загинем в одну мить!* В *Все зроблю, сивенький мій,* *Тільки б завтра був двобій!* Г *Я мовчу... Не хочеш битись, —* *Будем Змієві коритись.* Д *Ходять, лазять, заважають,* *Від роботи одривають,* *Хоч покинь та з двору йди...*

4. Які особливості будови драматичного твору?
5. Яку роль у драматичному творі відіграють ремарки? Прокоментуйте останню ремарку другої картини.
6. У театрі глядач побачить на сцені двобій між Микитою і Змієм. А з чого читач дізнається про деталі двобою?
7. Чому Микита послухав не дорослих, а дітей, і зголосився стати на двобій зі Змієм?
8. Знайдіть у драмі-казці гіперболу й прочитайте її.
9. Знайдіть у драмі-казці ремарки й випишіть їх у робочий зошит.
10. Чому читач, не дочитавши до кінця твір, упевнений, що Микита Кожум'яка переможе Змія?

11. Доберіть заголовок до кожної картини драми-казки О. Олеся «Микита Кожум'яка», запишіть їх у робочий зошит.
12. Хто з українців належить до найсильніших людей світу? Чим вони близькі до Микити Кожум'яки? Свої думки запишіть у робочий зошит.

1. Поділившись у класі на чотири групи, підготуйтеся до інсценізації драми-казки «Микита Кожум'яка» (кожна група має підготувати інсценізацію однієї картини).
2. Прочитайте оповідання С. Васильченка «У бур'янах».

РІДНА УКРАЇНА. СВІТ ПРИРОДИ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО
(1814–1861)

Тарас Григорович Шевченко — видатний український письменник. Його поетична творчість уплинула на хід історії України. Він народився кріпаком (іншими словами — рабом), але знайшов у собі сили піднятися з колін і повести за собою весь народ. За це Україна йому вдячна. З творами, у яких поет своїм палким словом закликав український народ до волі, ви ознайомитеся в 9 класі.

Тарас Шевченко — майстер у написанні віршів з українськими пейзажами. І не випадково, адже він ще й талановитий художник. Саме поезії про красу природи України й людини в ній ви згодом прочитаєте. А тепер уявіть, що ви перенеслися на двісті років назад на Черкащину — край, у якому народився Шевченко. Якими були перші кроки великого поета? Письменник С. Васильченко написав про це оповідання «У бур'янах». Прочитайте його.

Степан ВАСИЛЬЧЕНКО

ШИРОКИЙ ШЛЯХ

(Скорочено)

Частина перша

У бур'янах

I

Життя нашого поета таке дивне, що, слухаючи про нього, можна було б сказати, що це — легенда, коли б усе те діялося не перед нашими очима. Мені хотілось і почати повість про поета, як починаються казки.

За широкими морями, за лісами дрімучими ще й за горами кам'яними в ненашій далекій стороні був колись веселий край, розкішний, багатий, заворожений злими людьми, зневолений двома неволями. Одна неволя панська, друга — царська. І жили там рабами в тяжкій чужій роботі заворожені в неволю люди. Світ їм було зав'язано, говорити — заказано, ходили німі...

Року 1814, з 26 на 27 лютого старого стилю[1], темної ночі, перед світом у селі Моринцях на Звенигородщині, у хаті Григорія Шевченка, кріпака пана Енгельгардта, блиснув у вікні єдиний на все село вогник: народилася нова панові кріпацька душа, а Україні — її великий співець — Тарас Шевченко.

Про ці родини сестра поетова Катерина, що була тоді маленькою дівчинкою, вирісши, розповідала, кажуть, так.

Прокинулася вона серед ночі на полу й побачила в хаті таємничу картину. Над піччю, на комині, горів каганець. На печі стогнала мати. Щось квилило сердито й нетерпляче. Якась стара жінка стояла на припічку й полоскалася з чимось у ночовках, що стояли на печі. Батько сидів на прилавку й гомонів із бабою. І було чудно те, що, незважаючи на стогін матері й на той невідомий пронизливий деручий крик, розмова в батька з бабою була спокійна, навіть радісна.

Катерина схопилась і сіла.

— Що воно таке?

— Прокинулась? — одказала баба. — Буде тобі забавка — будеш мати, кого глядіти... — Пояснює: — Знайшли тобі в коноплях братика.

Обізвався батько:

— Уже кому-кому, а Катрі буде з ним роботи. Хоче не хоче — буде за няньку.

«Еге! — догадалася Катря. — Це ж у нас дитина знайшлася».

Батько був веселий, подавав бабі то те, то друге, жартував, допитувався, щоб долю народженому загадала. Баба завжди до цього — з охотою. Тепер чогось одмовчується... Яка вже буде — така й буде, ми не обміняємо. Аж ось заляскало щось палицею у двері, аж мати кинулась і застогнала: «Кожний день стукає, а ніяк не звикну». Калатає, аж в ушах лящить, кричить: «Григор — на тік молотить, Катря — до пані прясти (мати — теж Катря). Зараз, бо світає».

Панський десятник.

— Сьогодні в мене свято — сина Бог послав, не можу кинути породіллю з малими дітьми в хаті, — одгукується з хати Григор.

---

[1] *Старий стиль* — календар, яким користувалися за часів Т. Шевченка; відстає від сучасного календаря на 13 днів.

— Не моє діло, панові будеш казати. Ну, швидко, а то прогул писатиму.

Мати напружилась, перестала стогнати. Слабим голосом:

— Іди, Григоре, а то все одно не подарує; та ще й знову припише. Іди — я вже сама якось до вечора перебуду.

— Хоч би ж було поснідати чим. — Знову залящало в двері. — Зараз. — Кусок хліба зі столу — у кишеню, шапку на голову, з хати.

А той стукає, а той стукає...

Мати:

— Кат би тебе попостукав.

Мати почала якось болісно стогнати. Крізь стогін, помовчавши, проказала гірко:

— Бодай уже ті діти не плодились, що мають рости в неволі.

Баба розважала:

— Не можна так казати, дочко, — гріх. Може, доля якраз талан[1] твоїй дитині готує, — додає таємниче.

— Нам усім — один талан — і дідові, і батькові, і дитині — довічне панське ярмо, — закашляла.

— А ти не клич на дитину недолю та он послухай, що я тобі буду казати, — промовила баба таємниче. Далі почала розказувати: — У нас, у бабів, є така приміта, що коли перше, ніж зайти до породільниці в хату, та заглянути знадвору у вікно, то в хаті побачиш долю народженого. Коли я заглянула у ваше вікно, то аж обімліла. Скільки я бабую — не доводилося бачити такого. Не знаю, чи й казати.

Баба позирнула на дівчинку й замовкла. Мати до малої:

— А ти не дослухайся, Катре, спи! — Далі мати й стогнать перестала: — І що ж ви, бабусю, побачили?

Баба стишила голос.

-- А побачила я, — сидить за столом повно всякого панства, а поміж панством — мужик стоїть, вичитує щось із паперів. А вони на нього кулаками махають, а підійти бояться. Коли це, де не візьмись, щось таке, як цар у короні, та як не схопляться з тим мужиком за барки: той за груди, а той за шию... Я кажу, так і обімліла, і дивитися далі побоялась... Та бач, що виходить: виросте твій син неабияка людина — буде змагатися з панами та

[1] *Талáн* — доля, життєвий шлях.

царями... А за що — сама догадайся. Кажуть же, що народиться такий, що волю в панів одніме... Хто знає — може, це й він.

— Волю? Мій синочку! Рости ж та набирайся сили.

— Оце я тобі кажу, Катре, а ти щоб про це нікому ні слова, бо довідаються, борони Боже, пани — і вирости не дадуть — зі світу зживуть.

Далі до дівчинки:

— Чи ти чула, Катре, що я казала?

Мала Катря прикинулася, що спить.

II

Минає рік. Батько й мати на панщині. Катерина, сама ще недоросла, зв'язана з малим Тарасом, як ланцюгами: сповивала, колихала, пісень співала, запихала дитячий плач куклою[1], по кутку[2] носилася з ним, як із цяцькою. Проте сама нянька ще дитина — хочеться з подругами в баштана на шляху погуляти, побігати у ворона[3], у квача[4]. Посадить малого на вигоні, у ромашках, у ту ямку, що вирили хлопці, граючи в дуки[5], накаже, посварившись пучкою: «Сиди ж мені й не вилазь, поки не прийду». Вітром майнула до гурту, де аж куріла гульня, — про хлопця забула зразу. І сидить воно самесамісіньке, як одірваний од гілки листочок, спозирає синє небо, зграї на ньому галок... Сонце гріє, ромашки пахнуть, аж чхається — хороше, як у купелі. І маленьке замахає до сонця ручками, засміється, загуцає, мов до сонця летіти хоче на руці або само сонце його витягає з пахучих бур'янів.

Ф. Красицький. Селянська дівчина біля тину. *1898 р.*

---

[1] *Ку́кла* — загорнутий у ганчірку жований хліб, який використовували для заспокоювання дітей замість соски.

[2] *Куто́к* — частина села.

[3] *Во́рон* — гра, що відтворює напад ворона на курчат, яких захищає квочка.

[4] *Квач* — дитяча гра, у якій потрібно влучити м'ячем у того, хто тікає, або, догнавши його, торкнутися рукою.

[5] *Ду́ки* — відома в ті часи дитяча гра.

Катря, щира його нянька, теж за щирою гульнею на шляху згадала про малого тільки тоді, як з поля показалася череда. Одкрила широко очі, ляснула в долоні: «А де ж моя дитина?» Насилу пригадала. Вітром полетіла в ромашки до дуки: сидить. Уже й сліз йому немає — мовчить. Тільки очиці набрякли від сліз, і все личко вивожене в сльози. Тільки побачило над бур'янами голову Катрі — де ті й сльози взялись, — як ручаї. Зраділо! З плачем, з докором, із жалем викидає рученята до неї. Мов крилами перелетіло з осоружної дуки Катрі на руки.

— Моє маленьке! Скучив? — Катря жагуче, з пристрастю тулить його до себе, картаючи себе докорами й зарікаючись, що вона більше ніколи-ніколи не буде кидати дитину на улиці. Не в перший раз.

— Їстоньки хочеш? — Знаходить житнього хліба, жовану куклу, нашвидку піджовує її, пхає дитині в рот. Дитина зі звірячою жадобою починає ту осоружну куклу жувати, ссати, тіпати, щось мимрячи невиразне й погрожуючи комусь головою. Катря пильно, допитливо дивиться дитині в вічі — вона одна розуміє її мову.

— Ось сонечко зайде, пан пустить маму додому кулешику варити, Тарасика годувати. Ну, співай за мною, Тарасику, — починає сама наспівувати:

А вже сонечко за вербами,
Пусти нас, пане, хоч із ребрами.

А сонечко теж каже йому про маму, жартує з малим, захиляючись за верби. Грається з ним чисто так, як, буває, мама: одкриє очі — ку-ку! Знову закриє — нема...

Таке ж радісне, тепле, червоне.

III

Минає рік, і два, і п'ять років... Росте Тарас Шевченко. Тільки зіп'явся на ноги, почалося те дитяче бурлакування. Батьки — на панщині, брат десь пастушить, сестра на городі, а ти, Тарасе, куди хочеш — скрізь тобі шляхи одкриті: на леваду, до ставу, за село до млина, у той сад густий та темний, за сад на могилу... А бур'яни несходимі... Залізе — до вечора не вибереться... І мандрує мала людина по світу з ранку до вечора, дива всякі на ньому споглядає, розуму набирається.

Вийде з бур'янів на поле, як Кармелюк із лісу, дивиться, як сонце заходить, як легенька хмарка із золотими крайками

закриває його своїми червоними полами. І здається малому, що там — край світу. Там сонце спати лягає. Як мати вечорами у свято: скидає з шиї дороге намисто, у скриню ховає червону хустку, плахту.

А надворі й темніє...

Після першого жаркого квітневого дня плинув теплий, тихий вітер. Над хатою зійшла вечірня зоря, заграла золотом в яблуневому цвіті, тихим, рожевим, у білій на стіні глині. Уперше по весні білоголова Шевченкова родина розташувалася вечеряти під яблунею надворі. Чуби в усіх як убілений льон, очі, як квітки льону, — сині. Тільки мати чорнява, з карими очима. Невесела вечеря — морений батько свариться, мати заклопотана, зажурена, марна, їсть як не їсть. Дочка Катерина стоїть, спиною спершись на яблуню, задумана, заплакана, ложки в руки не брала. Заходить звичаєм погомоніти перед сном сусід і дивується:

— Це тільки вечеряєте? Що так пізно?

— Та нам такий оце клопіт, що й вечеря не в вечерю; хлопець десь дівся, — мати розповідає. — Зранку як пішло, то оце й досі немає: бігали і до ставка, і до греблі, усі бур'яни обшукали — як упав у воду.

— Догляділи! — сердито буркнув батько.

Катерина враз опустила вниз сині винуваті очі.

— Нічого, знайдеться, — розважив сусід, — може, заснув десь у бур'яні. Проспиться — прийде. — І починає звичайні свої балачки: про панські звичаї, про золоту грамоту. Слухають в'яло, без охоти, тільки поблизу що шелесне, усі так і кинуться: чи не хлопець? Пройшли останні за плугами плугатарі, гурти дівчат із серпами. Осів тихий, зоряний вечір.

— Ну й де б їй дітись, вражій дитині, — не слухаючи сусідових балачок, тихо з нудьгою казала мати. — Вечеряй, Катре, та підемо шукати знову.

Зарипіли десь вози, як у релі[1]. Багато, мов з ярмарку.

— Що воно?

Раптом коло самого села луною вдарила в усі кутки багатоголоса, урочиста, хвилююча пісня:

Вози риплять, а ярма бряжчать,
А воли ремигають,
А попереду отаман
У сопілочку грає.

[1] *Рéлі* (діалект.) — тут: гойдалка.

Усі забули на часину про хлопця, заворушились.

— Чумаки!

У селі бігли з дворів назустріч чумакам дівчата, діти, поважні діди з палицями. Тільки й чуть було:

— Чумаки! Чумаки!

Сусіди почали вгадувати — звідки, аж поки чумаки замовкли.

Аж ось Катря підняла вгору голову і крикнула радісно й сердито:

— А ось і наш волоцюга!

Усі повернулися в один бік. За перелазом біліла сорочка і блищали сині Тарасові очі. Без шапки, босий. Лице взялось смагою — темне, як головешка, а на тій головешці білий чуб, як льон.

Стоїть, не наважується йти до гурту.

Хмарні обличчя в усіх одразу просяяли.

— Де це ти був?

— Де тебе носило і досі?

— Де ти волочився?

Стоїть, мовчить. Оглядає свою хату — не впізнає, ніби після довгої кругосвітньої мандрівки.

— Де ж ти був оце — питаю? Чому не кажеш? — почав суворо батько.

Хлопець промовив стиха:

— Був у полі та заблудив.

— Бачили таке?

— Хто ж тебе привіз додому?

— Чумаки!

— Хто? — Усі стовпилися коло хлопця. Хлопець розповів: «Стрінувся з чумаками, питають: “Куди ідеш? Мандруєш?” Я кажу: “У Кирилівку”. А вони й кажуть: “Це ти йдеш у Моринці, а в Кирилівку треба назад. Сідай з нами, довеземо”. Та й посадили мене на віз. Дали мені батіг волів поганяти...»

— Бачили такого? Чумакувати надумав уже!

— І як воно згадало, що з Кирилівки?

— Я ж казав, що знайдеться, — обізвався сусід. — Такий лобатий не пропаде.

— Ну, почумакував, тепер бери ложку та сідай вечеряти, — сказав батько.

Хлопець тільки того й дожидав.

— Ну, чого ж тебе понесло в поле? Чого? — допитувалася мати.

Мовчить та сьорбає з ложки, аж луна йде. Мати кивнула на нього батькові:

— Як мотає? Наче три дні не їв.

Розмова між дорослими пожвавішала. По вечері мати послала дітям на горбку коло сіней. Полягали. Тарас у середину, з одного боку Катря, з другого — Микита. Мати сіла коло їх. Сусіди посідали на призьбі, запалили люльки, вернулися до своєї розмови. Тарас тим часом почав розповідати тихим таємничим голосом. Брат і сестра аж голови попідіймали. Крадькома прислухається мати. Далі, сміючись, до чоловіків:

— Ви послухайте, що цей волоцюга вигадує: старий того не придумає збрехати, як воно. Каже, що ходив він туди, де сонце заходить, бачив залізні стовпи, що підпирають небо, і ті ворота, куди сонце заходить на ніч, як корова в хлів. Розповідає, ніби справді сам теє бачив. Ой Тарасе, що з тебе буде?

— Усі на кутку кажуть, що з вашого Тараса, мабуть, щось добряще вийде, — промовив сусід.

— Що вийде? — жартом обізвався батько. — Розбіяка великий вийде — ось що! Ото чули про Кармелюка, а це другий буде такий.

— Це той, що в панів однімає та наділяє бідних?..

Починалася знову розмова про Кармелюка, що саме гримів у той час на Поділлі. У селі затихало. Чути було інколи дівочий сміх на улиці. Коло хати й над хатою гули хрущі. Діти спали.

Як той артист, що дожидав, поки все кругом нього стихне, на все село защебетав десь поблизу соловей.

1. Народження *такого, що волю в панів одніме* передбачив (передбачила)

А батько
Б сусід
В баба
Г мати

2. Малого Тараса довелося доглядати

А матері
Б бабі
В батькові
Г сестрі

3. Установіть відповідність.

Герой	Репліка
1 батько	**А** *Не моє діло, панові будеш казати. Ну, швидко, а то прогул писатиму.*
2 мати	**Б** *Нам усім — один талан: і дідові, і батькові, і дитині — довічне панське ярмо.*
3 сусід	**В** *Розбіяка великий вийде — ось що! Ото чули про Кармелюка, а це другий буде такий.*
4 баба	**Г** *Та бач, що виходить: виросте твій син неабияка людина — буде змагатись з панами та царями...*
	Д *Всі на кутку кажуть, що з вашого Тараса, мабуть, щось добряче вийде.*

4. Знайдіть на початку оповідання «У бур'янах» типовий для казки зачин і прочитайте його. Як ви вважаєте, чому з казкового зачину починає твір С. Васильченко?

5. Як ви розумієте слова *народилась нова панові кріпацька душа?*

6. Прочитайте фрагмент, у якому Тарасового батька кличуть на панщину. Як ця сцена характеризує тодішній устрій життя селян?

7. Чому Катря не завжди була уважною з малим Тарасом? Чи можна її в цьому звинувачувати?

8. Чи бачив Тарас насправді залізні стовпи, що підпирають небо? Що це було: багата фантазія, розповідь чумаків чи, може, сон?

9. Як відгукувалися в селі про Тараса? Чи став він другим Кармелюком?

10. Чи можна дитинство Тараса вважати щасливим? Обґрунтуйте свою думку.

11. Доберіть до кожної з трьох глав заголовок і запишіть їх у робочий зошит.

12. Прочитайте за ролями уривок від слів *Заходить звичаєм погомоніти перед сном сусід і дивується...* і до кінця твору. Чим близький цей уривок до драматичного твору?

1. Вивчіть напам'ять вірш Т. Шевченка «За сонцем хмаронька пливе...».

2. Намалюйте ілюстрацію до оповідання С. Васильченка «У бур'янах», зобразивши стовпи, що підпирають небо, і ворота, куди сонце заходить на ніч *(за бажанням)*.

Ліричний твір

Твори художньої літератури поділяють на три види: епічні, ліричні й драматичні. *Епічні твори* здебільшого написані прозовою мовою, у них відбуваються події, літературні герої розкриваються через вчинки. Скажімо, оповідання С. Васильченка «У бур'янах» епічне, як і народні перекази, казки, які ви читали в 5 класі. Нагадаємо, що *драматичні твори* призначені для постановки на сцені, у них розписані репліки для акторів, подані ремарки. Нещодавно ви читали драматичний твір, а саме казку О. Олеся «Микита Кожум'яка». Третій вид — ліричні твори. Які ж вони мають особливості?

Ліричні твори переважно пишуть віршованою мовою, у них не розгортаються події, а виражаються думки, почуття, переживання людини в певних обставинах, під впливом певних подій. Отже, у ліричних творах немає сюжету, а є лише емоції, переживання, якими виражається радість, захоплення або сум, гнів. Прикладом ліричного твору є вірш Т. Шевченка «За сонцем хмаронька пливе...».

До речі...

Слово *лірика* походить з грецької мови, у якій воно означає «струнний музичний інструмент», під акомпанемент якого в Стародавній Греції виконували вірші й пісні.

* * *

За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поли розстилає
І сонце спатоньки зове
У синє море: покриває
Рожевою пеленою,
Мов мати дитину.
Очам любо. Годиночку,
Малую годину
Ніби серце одпочине,
З Богом заговорить...
А туман, неначе ворог,
Закриває море
І хмароньку рожевую,
І тьму за собою

Розстилає туман сивий,
І тьмою німою
Оповиє тобі душу,
Й не знаєш, де дітись,
І ждеш його, того світу,
Мов матері діти.

К. Крижицький.
Вечір.
1905 р.

Засоби образної мови

Емоційності й барвистості ліричним творам додають засоби образної мови, які називають *тропами*. ***Тропи*** — слова або вислови, що вживаються в переносному, образному значенні. До тропів (або засобів образної мови) належать *гіпербола, порівняння, метафора, епітет, персоніфікація*. Поняття *гіпербола* й *порівняння* вам уже знайомі, а про метафору й епітет ви дізнаєтеся на одному з наступних уроків. А що ж таке *персоніфікація*?

Персоніфікація — образний вислів, у якому ознаки людини переносяться на неживий предмет чи явище (одним словом, олюднення), наприклад: *танцюють сніжинки, спить камінь*. Ритмічне й спокійне опускання сніжинок нагадує танець людини, тож не випадково митець у художньому творі вдається до персоніфікації *сніжники танцюють*, він ніби оживляє, олюднює сніжинку. Або мовчазність і нерухомість каменя нагадує повний спокій людини під час сну, тому він і наділений людською властивістю спати. Вірш Т. Шевченка «За сонцем хмаронька пливе...» побудований на персоніфікації. Майже всі дієслова-присудки в ньому персоніфіковані: *хмаронька пливе, сонце зове, серце одпочине* й *заговорить* та ін. Персоніфікація виникає на основі подібності, асоціацій, вона оживлює поезію, емоційно наснажує її.

* * *

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.

Сім'я вечеря коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх;
Сама заснула коло їх.
Затихло все, тільки дівчата
Та соловейко не затих.

До речі...

Вірш Т. Шевченка «Садок вишневий коло хати...» унікальний тим, що в ньому майже немає художніх засобів. Однак таке буває рідко: треба мати неймовірний талант, щоб простими словами передати красу весняного вечора й гармонію людини в природі.

1. Установіть відповідність.

Троп	Визначення
1 порівняння	А перенесення ознак людини на неживий предмет чи явище, олюднення
2 персоніфікація	Б велике перебільшення рис людини, предмета чи явища з метою надання зображуваному виняткової виразності
3 гіпербола	В уживання двох слів із протилежним значенням для підсилення емоційності
	Г зіставлення одного предмета чи явища з іншим, чимось подібним до нього

2. Персоніфікацію вжито в рядку

А *Співають ідучи дівчата, а матері вечерять ждуть...*
Б *І сонце спатоньки зове у синє море...*
В *Поклала мати коло хати маленьких діточок своїх...*
Г *І ждеш його, того світу, мов матері діти.*

3. Порівняння вжито в рядку

А *За сонцем хмаронька пливе, червоні поли розстилає...*
Б *Затихло все, тільки дівчата та соловейко не затих.*
В *Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть...*
Г *А туман, неначе ворог, закриває море...*

4. Чим ліричні твори відрізняються від епічних і драматичних?
5. Що таке *тропи*? Яку роль вони відіграють у художніх творах?
6. Як ви розумієте другий рядок вірша «За сонцем хмаронька пливе...»?
7. Яким настроєм — веселим чи сумним — сповнений вірш «За сонцем хмаронька пливе...»? Чому ви так уважаєте?
8. Вірш «Садок вишневий коло хати...» чітко поділений на три частини (три строфи). Чи треба змінювати інтонацію, читаючи їх? Чому?
9. З чого видно, що у вірші «Садок вишневий коло хати...» зображено весну (квітень або травень)?
10. Вірш «Садок вишневий коло хати...» написаний у неволі, коли Т. Шевченко навесні в холодній і сірій камері північного Петербурга очікував вирок. Що, на вашу думку, могло спонукати поета написати такий ніжний і світлий вірш?

11. Знайдіть у вірші «За сонцем хмаронька пливе...» усі порівняння й випишіть їх у робочий зошит.
12. Уважно роздивіться картину К. Крижицького «Вечір». Скажіть, чим вона близька до вірша «За сонцем хмаронька пливе...» і чим відмінна.

1. Вивчіть напам'ять вірш Т. Шевченка «Садок вишневий коло хати...».
2. Перепишіть вірш «Садок вишневий коло хати...» у робочий зошит. Визначте рими й підкресліть їх однією та двома рисками.
3. У мережі Інтернет знайдіть картини й фотографії українських хат із вишневими садками навесні, які якнайкраще проілюструють вірш «Садок вишневий коло хати...». Підготуйте невелику мультимедійну презентацію за цими матеріалами *(за бажанням)*.

ПАВЛО ТИЧИНА
(1891–1967)

Павло Григорович Тичина — один із найвідоміших українських поетів. Він народився в селі Пісках, що на Чернігівщині, у родині священика, який був іще й учителем. Павло мав хист до музики, співу й малювання. Усі ці таланти не могли не позначитися на поетичній творчості вже дорослого Тичини, особливо на його першій збірці віршів «Соняшні кларнети».

Павло навчався в Чернігівській духовній семінарії, але священиком, як батько, не став: його приваблювала творчість. Михайло Коцюбинський — один із перших, хто помітив талант юнака, — назвав його справжнім поетом. Тичина писав не тільки вірші, а був і перекладачем: досконало володів болгарською, вірменською, французькою й турецькою мовами.

Край, у якому народився поет, не міг не вплинути на його творчість, адже Чернігівщина — один із найчарівніших куточків України. Широкий степ, густі ліси, чарівна річка Десна — усе це Чернігівщина. Своє захоплення рідним краєм П. Тичина висловив у вірші «Не бував ти у наших краях!».

НЕ БУВАВ ТИ У НАШИХ КРАЯХ!

Не бував ти у наших краях!
Там же небо — блакитні простори...
Там степи, там могили, як гори.
А весняніі ночі в гаях!..

В. Кричевський.
Пейзаж.
50-і роки XX ст.

Ах, хіба ж ти, хіба ти це знаєш,
Коли сам весь тремтиш, весь смієшся, ридаєш,
Серце б'ється і б'ється в грудях...
Не бував ти у наших краях.

Не бував ти у наших краях,
Бо відтіль не таким би вернувся!
Чув про степ, що ген-ген простягнувся?
Єсть там люди — й зросли у степах, —
Що не люблять, не вміють ридати,
Що не можуть без пісні і нивки зорати!
Тебе ж завжди я бачу в сльозах... —
Не бував ти у наших краях.

ГАЇ ШУМЛЯТЬ

Гаї шумлять —
Я слухаю.
Хмарки біжать —
Милуюся.
Милуюся-дивуюся,
Чого душі моїй
так весело.

Гей, дзвін гуде —
Іздалеку.
Думки пряде —
Над нивами.
Над нивами-приливами,
Купаючи мене,
мов ластівку.

Я йду, іду —
Зворушений.
Когось все жду —
Співаючи.
Співаючи-кохаючи
Під тихий шепіт трав
голублячий.

Г. Чернявський.
Над рікою Снов.
1966 р.

Щось мріє гай —
Над річкою.
Ген неба край —
Як золото.
Мов золото — поколото,
Горить-тремтить ріка,
як музика.

* * *

Блакить мою душу обвіяла,
Душа моя сонця намріяла,
Душа причастилася кротості трав —
Добридень я світу сказав!

Струмок серед гаю як стрічечка,
На квітці метелик мов свічечка.
Хвилюють, маюють, квітують поля —
Добридень тобі, Україно моя!

Метафора. Епітет

І *метафора*, і *епітет* — засоби образної мови, їх ще називають *тропами*. Важко уявити художній твір без тропів.

Епітет — це художнє означення. У перекладі з грецької мови означає *прикладка*. Справді, епітет ніби прикладається до слова, надаючи зображуваному більшої емоційності, виразності й поетичності. Порівняйте два словосполучення: *золоті персні* та *золоті руки*. Епітет ужито в поєднанні з іменником *руки*. Золотими називають роботящі руки, ті, що творять дива. Тут прикметник *золоті* вжито в переносному значенні. А в першому словосполученні означення *золоті* вказує на матеріал, з якого виготовлено персні: *золоті персні, дерев'яні столи, білі шкарпетки*. Поміркуйте, у якому словосполученні вжито епітет: *світлий піджак* чи *світла душа*. Епітети не обов'язково вживаються в переносному значенні, як у попередніх прикладах. Якщо означення урочисте, піднесене, емоційне, то і в прямому значенні воно буде епітетом, наприклад: *рідний край, святі місця, блискуче проміння*. Якщо епітет часто вживається з конкретним іменником, то його називають *постійним*, таких епітетів найбільше у фольклорі: *ясний сокіл, буйний вітер, широкий шлях, сизий орел, червона калина*.

Метафора — це слово чи словосполучення, яке розкриває ознаки та властивості одного явища чи предмета через перенесення на них ознак іншого явища чи предмета: *засипаний піском часу* (дуже давній), *оповитий серпанком загадковості* (таємничий). У наведених метафорах використано одні предмети й явища для розуміння іншого поняття: пісок утворюється в морі протягом століть і навіть тисячоліть шляхом постійного тертя каменів, потім камінчиків, а потім уже й крупинок піску. Ось чому метафора *засипаний піском часу* означає дуже давній. Спробуйте поміркувати й так само розтлумачити метафору *оповитий серпанком загадковості*.

Різновидом метафори є ***персоніфікація***, яку ви вивчали на одному з попередніх уроків:

Тополі поволі
Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють з полем *(Т. Шевченко)*.

У цьому уривку тополі наділені людською властивістю — вони *розмовляють* з полем. Отже, це — персоніфікація, її можна назвати і *метафорою*.

1. Установіть відповідність.

	Назва вірша		Уривок
1	«Не бував ти у наших краях!»	А	*Струмок серед гаю як стрічечка, На квітці метелик мов свічечка...*
2	«Блакить мою душу обвіяла...»	Б	*Затихло все, тільки дівчата Та соловейко не затих.*
3	«Гаї шумлять»	В	*Там же небо — блакитні простори... Там степи, там могили, як гори.*
		Г	*Милуюся-дивуюся, Чого душі моїй так весело.*

2. Установіть відповідність.

	Троп		Приклад
1	епітет	А	*Там степи, там могили, як гори.*
2	порівняння	Б	*Хмарки біжать — милуюся.*
3	персоніфікація	В	*Співаючи-кохаючи під тихий шепіт трав голублячий.*
4	метафора	Г	*Тебе ж завжди я бачу в сльозах...*
		Д	*Блакить мою душу обвіяла...*

3. Постійний епітет ужито в словосполученні

А золоті руки
Б світла душа
В пишний сад
Г ясний сокіл

4. Який із прочитаних вами віршів П. Тичини найбільше сповнений патріотизму? Обґрунтуйте свій вибір.
5. Прокоментуйте рядок *Там степи, там могили, як гори* з вірша «Не бував ти у наших краях!».
6. Що значить у вірші «Не бував ти у наших краях!», що люди *не можуть без пісні і нивки зорати*?
7. Як ви розумієте слово *мають* з вірша «Блакить мою душу обвіяла...»?
8. Яким настроєм наповнена поезія «Блакить мою душу обвіяла...»?
9. Доведіть, що в поетичному рядку *Душа причастилася* ***кротості трав*** виділене словосполучення є метафорою.
10. Вірш П. Тичини «Гаї шумлять» має своєрідну будову. Поміркуйте, чого досягнув автор, поділивши строфи на короткі рядки, що складаються іноді з одного слова.

11. Поезію П. Тичини називають музикальною. Доведіть це, знайшовши в кожній строфі вірша «Гаї шумлять» слова, що позначають різні звуки. Запишіть текст у робочий зошит.
12. До виділених у тексті слів доберіть епітети з довідки.
Аж ось ринуло від сходу *проміння*, мов руки, простяглось до лісу, обняло його, засипало самоцвітами, *смугами* впало на *траву* на галяві, де гостро на тлі *світла* випинається *постать* сарни. У сю *хвилину* тихо розгортаються кущі — і на галяву виходить Хо.

Довідка: свіжо-зелений, блискучий, яскравий, величний, золотий, стрункий.

1. Вивчіть напам'ять один вірш П. Тичини *(на власний вибір)*.
2. Прочитайте оповідання Є. Гуцала «Лось».

Радимо прочитати

П. Тичина. Поезії.

ЄВГЕН ГУЦАЛО
(1937–1995)

Євген Пилипович Гуцало народився в селі Старому Животові на Вінниччині в учительській сім'ї: батько викладав українську мову й літературу, мама — хімію і біологію. Ось звідки в Євгена така любов і до мови, і до природи. Коли хлопчику було чотири роки, почалася війна, яка не могла не позначитися в майбутньому на творчості письменника.

Талант до слова в Євгена проявився рано. Якось треба було написати твір на вільну тему, і він залюбки це зробив. Проте коли тато прочитав його роботу, то присоромив сина перед усім класом, запитавши: «Звідки списав?»

Перші вірші й оповідання почав писати ще в школі, багато з них надсилав у різні журнали й газети, проте завжди приходила негативна відповідь. Хлопець не опускав рук, твердо вирішивши стати журналістом. Поїхав вступати до Київського університету, усі іспити склав на п'ятірки (тоді була п'ятибальна система оцінювання), а останній — на чотири. Цього виявилося замало, адже на одне місце тоді претендувало аж п'ятнадцять чоловік! Гуцало все одно не здавався — і через рік став студентом Ніжинського педінституту. Юнак далі писав, надсилав свої вірші вже знаним тоді поетам П. Тичині й М. Рильському, але ніякої відповіді не отримав... І все одно впертість, наполегливість і велике бажання перемогли — Євген Гуцало став відомим письменником, з-під пера якого вийшло понад сто книжок.

Друзі митця жартома розповідали, що коли Є. Гуцало ішов ранковими вулицями Києва, то в цей момент пташки переставали співати й сідали йому на плече — ось як природа відчувала справжнього майстра. Любов до всього живого — тема багатьох творів письменника.

ЗІРКА

Із коромислом по воду
аж до моря зірка ходить.
Коли зірка йде по воду —
весело сміється,

коли зірка йде з водою —
срібло з відер ллється.
Срібна зірка йде з водою,
срібні в зірки руки,
ллється чисте срібло з відер
на ліси та луки.
Ллється чисте срібло з відер
на маки й калину,
на заквітчану у місяць
срібну Україну.

ЧАРІВНИКИ

Ніч — велика чарівниця!
Зчарувала звіра, птицю,
зчарувала всіх людей —
не побачиш їх ніде.
Не побачиш вітра в полі,
ні тополю на роздоллі,
ні метелика, ні бджілку,
ні в цвіту вишневу гілку...
Ранок — все відчарував:
сині квіти поміж трав,
і метелика, і бджілку,
і в цвіту вишневу гілку,
і баского вітра в полі,
і тополю на роздоллі,
всіх людей,
і звіра,
й птицю!..
Ніч — велика чарівниця,
та ще більший чарівник
ранок — щирий трудівник,
що і сам трудитись звик,
що до праці всіх розбудить,
хай то птиці, звірі, люди...
Два оці чарівники
в світі цім живуть віки.

* * *

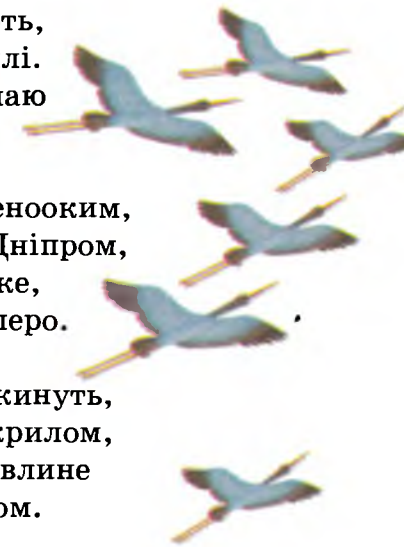

Журавлі високі пролітають,
ледве видно птахів із землі.
Журавлів я з вирію стрічаю
і прошу перо у журавлів.

Ставши над Дніпром зеленооким,
ставши над усміхненим Дніпром,
я прошу перо у них високе,
піднебесне в них прошу перо.

Хай з небес перо високе кинуть,
хай мене благословлять крилом,
щоб писалось слово журавлине
журавлиним з вирію пером.

Щоб воно до вирію літало,
журавлиний звідало політ,
та завжди із вирію вертало
до святої отчої землі...

1. Установіть відповідність.

Назва вірша	Уривок
1 «Зірка»	А *Ставши над Дніпром зеленооким,* *ставши над усміхненим Дніпром,* *я прошу перо у них високе,* *піднебесне в них прошу перо.*
2 «Чарівники»	Б *Ця річечка тече для клена і для мене,* *Її й тоді я бачу, коли сплю.* *Я річечку оцю в городі в нас під кленом,* *Як тата й маму і як мед, люблю.*
3 «Журавлі високі пролітають...»	В *Ллється чисте срібло з відер* *на маки й калину,* *на заквітчану у місяць* *срібну Україну.*
	Г *Ранок — все відчарував:* *сині квіти поміж трав,* *і метелика, і бджілку,* *і в цвіту вишневу гілку...*

2. Прочитайте уривок з вірша.

Коли зірка йде по воду —
весело сміється...

У ньому використано

А епітет
Б порівняння
В гіперболу
Г персоніфікацію

3. Щирим трудівником у вірші «Чарівники» названо

А ніч
Б ранок
В обід
Г вечір

4. Який вірш Є. Гуцала видався вам незвичайним? Чим саме?
5. Як ви розумієте рядок *Ллється чисте срібло з відер на маки й калину*?
6. Кого названо чарівниками в однойменному вірші Є. Гуцала?
7. Прочитайте вірш «Чарівники», чітко уявляючи зображену в ньому природу. Які кольори переважають у творі? З чим це пов'язано?
8. Доведіть, що і ніч, і ранок у вірші «Чарівники» персоніфіковані.
9. Як ви розумієте останні два рядки вірша Є. Гуцала «Журавлі високі пролітають...»?
10. Чи можна про всі три вірші Є. Гуцала сказати, що їхній автор любить природу? Обґрунтуйте свою відповідь.

11. Перо — символ письменника, а журавлі — символ України. Поміркуйте, чи тільки про пташине перо й журавлів ідеться у вірші «Журавлі високі пролітають...».
12. Перепишіть у робочий зошит вірш «Зірка» й підкресліть у ньому літери ***з*** і ***с***, які позначають близькі звуки. Прочитайте поезію, чітко вимовляючи звуки, які позначають ці літери. Якого музикального ефекту досягнув автор, накопичивши звуки [з] і [с]?

1. Підготуйтеся до виразного читання віршів Є. Гуцала.
2. Прочитайте оповідання Є. Гуцала «Лось».
3. Проілюструйте вірш Є. Гуцала «Зірка» *(за бажанням)*.

ЛОСЬ

Він прокинувся й нащулив вуха: у вогкому струмені вітру долинав сухий, різкуватий звук. Звук летів знизу, від річки. Лось звівся, тепер його постать чітко вимальовувалася в досвітніх

сутінках. Це був великий звір з широкими грудьми, які легко здималися од дихання. Його роги нагадували осінній низькорослий кущ, з якого обнесло листя.

Лось знав, що то тріщить стара гілляка на дубі, всохла, кощава; їй давно вже б треба впасти, а вона не падала, з дивною впертістю тримаючись за стовбур. Він те знав, однак це його не заспокоювало, і тривога в крові, спершу слабка й майже невловна, дедалі густішала, і від того шкура на грудях здригнулася раз, а потім ще. Струмінь вітру доносив запах річкової криги, у ньому жив дух примерзлого болота, долинало шарудіння прив'ялих стеблинок, які пускалися вскач по впалому листю, і порипування гілляки.

Лось був старий і бувалий самець, він уже звик до заповідника[1], у який потрапив із тайги, звик до людей і до того, що його підгодовують. Але те недуже тріщання пробудило в ньому неясний страх, який нагадав йому про життя в тайзі, про ті небезпеки, які там на нього чигали[2], і лось зрушив із свого лежбища[3], а потім і побіг. Чим далі біг, тим більшим сповнювався страхом, і хоча нічого вже не чув, крім приглушеного поцокування власних ратиць[4] об землю, ще довго не зупинявся. Кущі й дерева струшували на нього синюватий іній, ніздрі випускали в повітря дві тонкі стьожки пари, а позаду ще довго метушився гамір од його бігу. Лось поминув ялинник, потім байрак[5], і коли опинився серед примарно-млявого світла, яке випромінювали стовбури беріз, то зупинився і, задерши голову, намагався вловити той шум, який гаснув за ним. Угамувавшись, він лизнув язиком припорошену снігом землю, а потім неквапно попрямував до тієї поляни, на якій любив найчастіше бувати.

Поляна ця, подзьобана струхлявілими пеньками, викружилася край осичняка[6], трохи на згірку[7]. Ранньої весни вона перша вби-

---

[1] *Заповідник* — територія, що охороняється законом; там заборонено полювання.

[2] *Чигати* — очікувати чиєїсь появи, підстерігати кого-небудь.

[3] *Лежбище* — місце, де дикі тварини сплять, проводять найбільше часу.

[4] *Ратиці* — копита.

[5] *Байрак* — яр, долина, схили яких поросли лісом і чагарниками.

[6] *Осичняк* — осиковий гай.

[7] *Згірок* — невелика гора.

ралася квітами, і хутко[1] тут виганялася така висока трава, що в ній, прилігши, лось міг сховатися до половини. Тепер поляна була пустельна, як і все навколо; лось застиг нерухомо, утупившись круглими очима в стіну лісу попереду себе, — якраз туди, звідки завжди сходить сонце. Помалу лось заспокоювався. Так він стояв, а навкруги, розвидняючись, світліло, виразніше малювались осики, повітря між ними глибшало й прозорішало, і тиша з настороженої й сліпої ставала спокійною й осмисленою, у ній уже не було того страху, що донедавна. Лось сподівався побачити схід сонця, і коли під його променями забронзовіли верхівки, коли віття скупалося в його усміхові, то лось наче аж полегшав, ще більше поструннкішав, і в його очах появився отой золотавий сплеск, який надавав їм виразу одвічного розуміння життя природи та її таємниць. Ще трохи постоявши, він побачив блідо-рожевий диск, який спливав на пустелі зимового чистого неба, — і гойднув розлогими рогами так, наче вітав його.

Проте, коли йшов до річки, раптом йому знову вчулося жалібне поскрипування гілляки, і лось, який уже встиг забути про нього, знову захвилювався, знову насторожився, а в ногах прокинулося бажання бігти й тікати. Але він переборов себе й донизу спускався повільно, хіба що частіше й сторожкіше озирався довкола. Вітер, як і перше, дув із залужжя[2], він був просякнутий холодом і запахом сіна, що в стіжках стояло на правому березі. Стежечка була ледь протоптана — по ній почали ходити не так давно, — і лось принюхувався, чи не пройшов по ній перед ним вовк, або лис, або людина. Але помітив тільки вчорашні сліди ворони та ще осторонь — ямки од заячих ніг. Спустився на берег. На тому боці, ген під обрієм, примостилося село, а над ним посотались[3] угору сірими верболозами дими з коминів. На далекий горб пнуться санки однокінь[4], ось вони вихопилися на маківку[5] — та й спливли по той бік...

Коли лось ступив на лід, то під ним приглушено торохнуло, а далі, коли він ішов до ополонки, щоб напитися води, тільки сполохано поохкувало. Краї ополонки розсипчасто іскрились, а вода, затягнута тремкими скалками льоду, була схожа на

[1] *Хýтко* — швидко.
[2] *Залýжжя* — за луками.
[3] *Посотáтись* — тут: попливти.
[4] *Сáнки однокінь* — санки, запряжені одним конем.
[5] *Мáківка* — вершечок.

застигле блакитне шумовиння[1]. Угадувалася причаєна глибина річки, її течія, що не вгамовується й під кригою. Лось опустив голову, принюхуючись до ополонки, далі, з витягнутою шиєю, ступив ще трохи, ось-ось маючи доторкнутися губами до оскнілого[2] блакитного шумовиння, ніздрі його затремтіли в передчутті холодної води, — і цієї миті річка під ним затріщала. Він усіма чотирма ногами спробував одштовхнутись, але ратиці його були вже у воді, і лось вжахано[3] відчув, що дедалі глибше занурюється в льодяну кашу. Він ще раз конвульсивно[4] здригнувся всім тілом, укладаючи всю свою силу і весь свій відчай у той рух, але провалився ще глибше, і тепер крижані уламки билися об його спину. Він на мить принишк, готуючись до нового ривка, і коли його передні ноги злетіли на кригу, то здавалося, він уже вискочить і врятується, але крига тріснула під вагою великого тіла, і лось ще раз опинився по шию у воді. Він ревнув, кличучи на допомогу, і його очі все густіше набрякали кров'янистим смутком, аж горіли червоним розпачем. Ще раз спробував вирватись, але вдалося тільки однією ногою, — друга вдарилась об лід і стала майже неслухняна. Вода в ополонці закров'янилась, і червоне зразу ж стікало за течією, зникаючи під кригою.

Лось відчув, що так йому не вирватись. Подібне відчуття вже приходило до нього — саме тоді, коли восени, у чорному бору, що стогнав од вітру, його почала переслідувати вовча зграя. Вовки ось-ось мали вчепитися за нього, він уловлював подих смерті й утікав тільки тому, що не міг зупинитись. Тоді його врятували мисливці, вони якраз наїхали з міста і, нічого не вполювавши, сіли вечеряти. Вони почули погоню, посхоплювались і, пропустивши мимо себе загнаного лося, зняли безладну стрілянину по вовчій зграї... Річкова течія була на вид не така страшна, як вовки, вона мчала не так швидко, вона не обпалювала його своїм смертельним диханням, але течія була така ж сама невблаганна, і чим більшу він розбивав ополонку, тим швидше вона могла затягти його під лід. Лось, розуміючи це, намагався поводитись обачно, але нога боліла, тіло слабло, і сили поступово покидали його. Він збирався до свого вирішального кидка, і коли знову не пощастило, то лось на хвилю заспокоївся,

[1] *Шумови́ння* — піна.
[2] *Оскні́лий* — тут: примерзлий, подібний до скла.
[3] *Вжа́хано* — злякано.
[4] *Конвульси́вно* — поривчасто.

бо знав, що це не остання його спроба, що він пробуватиме безперервно, доти, доки дихатиме.

Два хлопчики вийшли з лісу на берег і спинились. Приїхали вони по хмиз, і їхня смирна конячина залишилася на узліссі, а вони вирішили подивитися на річку, чи тріщить на ній лід, чи скоро рушить. Обидва плечисті, обидва з широкими, лагідними лицями й схожі один на одного так, як маленький гриб-підберезник схожий на свого більшого сусіда. Вони охопили зором ріку, і їхні лиця ще більше пом'якшали од навколишнього простору, од тієї втікаючої далини, яка сягала аж за потойбережні горби. Вони й не зразу зауважили ополонку, бо вона була майже непомітна, якби лось знову не спробував вискочити на лід.

— Собака купається, — сказав менший брат.

Старший, мабуть, і не глянув би в той бік. Але зразу ж подумав: «Яка це собака могла залізти в ополонку, щоб купатись?»

— Де?.. А-а... — Він пильно примружився, і його зіркі очі помітили гіллясті роги. — То лось...

Вони ще не встигли й здогадатися, що там могло трапитись, а тому деякий час стояли на місці й обмірковували, як той лось міг попасти в воду. Та коли він заборсався, а потім надовго притих, підберезники втямили, що з ним сталося. Старший майнув до саней по сокиру, а молодший повільно пішов уперед, боячись сам підійти до лося перше, ніж наспіє[1] брат.

...Він уже зовсім знесилився й байдуже спостерігав, як наближаються діти. Усе нижче осідав у воду, і роги похилитувалися над крижаним місивом, як незвичайний кущик. Під тим кущиком червоний розпач трохи вгомонився, але він був тепер такий безмежний, що очі для нього були замалі, і той розпач струменів із них увсебіч. Спершу діти не знали, як до лося підступити, щоб і самим не провалитись. Але старший брат був розсудливий та відважний, і сокира в його руках не закуняла[2]. Він узявся рубати лід, прокладаючи хід до берега, а молодший тупцяв біля

[1] *Наспіти* — устигнути.
[2] *Закуняти* — задрімати.

нього і, не знаючи, чим допомогти, тільки зітхав та нетерпляче бив себе долонями по стегнах та по боках. Лось не боявся людей. Він стежив за їхньою роботою, і по його тілу час од часу пробігали дрижаки, ніби йому було дуже морозко або ж він знову хотів спробувати вискочити, але сили покинули його. Мабуть, спочатку він нічого не розумів у тій роботі, та коли канал ще більше наблизився до берега, його очі засвітилися тямою, і тепер він поводився смирно, уже не кидався, а тільки чекав.

Заскучавши сама, з лісу вийшла їхня гніда[1] конячина, тягнучи сани, і поволеньки потюпала до річки. Вона зупинилася віддалік і, помахуючи хвостом, спостерігала. Потім ще пройшла трохи вперед. Менший підберезник помахав кулаком і крикнув:

— Ти теж хочеш провалитись?!

Обидва брати й не думали про те, що весняна крига — зрадлива, що вона не зважить і на те, що вони рятівники.

Старший ще рубав, коли лось відчув під собою мілке і, уперто гойднувши головою, вискочив передніми ногами на лід, а потім уже й задніми. Він аж захитався, і, розкарячившись, ось-ось, здавалося, упаде. Обидва підберезники дивилися на нього з недовірою — ого, який великий, і тепер, коли він виліз, жодному з них не вірилося, що такий міг утопитись. Вони безпорадно усміхалися, їм хотілося підійти до нього ближче, але діти не наважувалися.

Лось обтрушував із себе воду й скалки льоду. Він зітхнув на повні груди, пирхнув — та й подивився на дітей. Його очі все ще були червоні від недавнього розпачу. А потім лось пішов. Карячкувато ставлячи ноги, ніби все ще побоюючись льоду, накульгуючи, він вийшов на берег, ще раз озирнувся на річку, захоплюючи своїм зором і залужжя в сріблистому серпанку[2], і дітей, які все ще зачаровано дивилися на нього, не вірячи, що допомогли цьому великому звірові, і легенько почвалав до лісу. Гніда конячина з нерозумінням дивилася йому вслід і стригла вухами[3].

Коли пролунав постріл, то лось деякий час ще продовжував бігти вперед, а потім спіткнувся, ніби натрапив на корч[4]. Діти й уваги не звернули спочатку на той постріл, але коли лось упав

---

[1] *Гніди́й* — чорно-коричневий.

[2] *Серпа́нок* — тут: туман.

[3] *Стри́гти ву́хами* — пересмикувати вухами.

[4] *Корч* — пеньок.

на сніг, вони зрозуміли, по кому то стріляли. Озиралися, намагаючись побачити мисливця, проте не запримітили і, набравши в груди гіркого повітря, чимдуху погнали туди, де лежав лось. Обидва думали, що не встигнуть вони добігти, як лось підведеться, знову неспішно почвалає до лісу, що не було ніякого пострілу, — проте лось не вставав.

Він лежав на боці, відкинувши ноги, і тепер здавався ще більшим. Просто не вірилося, що такого великого звіра можна звалити пострілом, як перед цим не вірилося, що він може потонути. На шкурі ще блищала річкова вода, до шерсті поприлипав сніг, а здухвина[1], ще розгарячіла од бігу, провалилась і навіть не парувала. Голова лежала так, наче він прислухається до землі, чи далеко ще весна, чи скоро прийде, а роги росли при самім снігу, ніби чудернацький кущик, який усе-таки сподівався зазеленіти, укрившись листям.

Вони й не помітили, як до них підійшов рідний дядько Шпичак. Кругленький, як підпалок[2], з підпалкуватим, добре випеченим обличчям, у розтоптаних, з довгими халявами чоботях, у яких він тонув мало не по пояс, дядько зупинився поряд з дітьми. Він, мабуть, також був здивований, що оцей могутній звір лежить на землі. Дядько тримав у руці рушницю, але з таким виглядом, ніби збирався від когось захищатись. На губах у нього запеклась біла смага — мабуть, од якогось раптового, скороминущого переживання.

— Га? — обізвався дядько. — Ну як?

Радість на його обличчі змагалася з настороженістю, і від того воно бралося то темними, то світлими спалахами.

Діти нічого не сказали — вони ніяк не могли відірвати очей од лося, який ще ні разу й не поворухнувся, хоча вони й чекали на це.

— У-ух, — видихнув Шпичак, обійшов навколо вбитого звіра й носаком[3] ткнув його між роги.

Але діти все ще не вірили, що лось мертвий, а тому уважно приглядалися, щоб не проґавити тієї миті, коли він ворухнеться, щоб звестися на ноги.

---

[1] *Здýхвина* — верхня частина живота великої рогатої худоби.
[2] *Підпáлок* — перепічка, невелика паляничка, що печеться на плиті.
[3] *Носáк* — носок чобота.

— Це із заповідника, — обізвався нарешті молодший підберезник.

— Заповідник далеко звідси, — відповів дядько. — Сюди із заповідника лосі не бігають.

— Це із заповідника, — знову повторив менший.

Дядько почав гніватись:

— А вам яке діло?

— Ми його з води врятували, — сказав старший брат і ненависним поглядом уп'явся в підпалкувате обличчя.

— О-о, він однаково був би втопився!.. І вже втопився був, так? Скажете, що втопився, а пощастило витягти неживого.

— Ми його врятували, — знову повторив старший брат, і його лице почорніло так, наче з нього ось-ось мала бризнути кров.

— Ану замовчіть мені, — ще дужче розгнівався дядько, — бо дістанеться вам од мене й од батька вашого! Будете розумні, то матимете й собі м'яса, не скривджу.

Менший підберезник одвернувся, приховуючи сльози. Старший брат узяв його за руку і, не кажучи більше ні слова, повів до саней.

— І роги вам віддам, — крикнув услід дядько.

Вони й не обернулися, тільки наддали ходи.

— Роги віддам! — ще гукнув дядько.

Коли брати вдарили по гнідій своїй конячині, то його наче щось тіпнуло. Він спочатку повільно ступив один крок, другий, — а потім побіг навздогінці.

— Роги віддам! — кричав, захлинаючись, ніби вони не чули.

Шпичак давно вистежував за тим лосем, — він його помітив одночасно з дітьми і, присівши у виямку, тільки посміювався, коли вони взялися визволяти його з ополонки. Він не вірив, що то їм вдасться, він думав, що лось таки знесилиться і його раніше чи пізніше затягне під лід. Але лось виявився дужий і життєлюбний, а діти — вперті й невідступні... Тепер треба було думати про те, щоб якось його заховати, замівши сліди, бо діти таки подалися в заповідник, щоб заявити охороні, — у цьому він не сумнівався. Але куди ти його подінеш? Не затягнеш назад до річки й не втопиш знову в ополонці — далеко, не зрушиш. Але якби він міг затягти й утопити — ні хвилі не вагався б. Тепер дивився на звіра і хотів вірити, що лось оживе.

Так, як ще недавно дітям, йому дуже кортіло[1], щоб лось підняв голову, звівся на свої стрункі міцні ноги й неквапно побіг до лісу, як він ще недавно біг, поки дороги йому не перетнула куля.

Проте лось і не ворухнувся. Він припав до землі, усім своїм великим тілом прислухаючись, чи далеко ще весна, а його роги стриміли над снігом диким розложистим кущиком, який також, мабуть, чекав на весну, щоб зазеленіти, хоча це йому вже не судилося ні тепер, ні в майбутньому.

Налетів вітерець, запорошив білим пилом, гойднув сухим бадиллям, але роги й не сколихнулися.

До речі...

Лось належить до родини оленевих, поширений у лісовій зоні Північної України. Довжина тіла лося досягає трьох метрів, висота — більше трьох. Ці тварини харчуються рослинами. Лосі добре бігають і плавають. Усього на Землі їх майже півтора мільйона.

Оповідання

Твір Є. Гуцала «Лось» за жанром — оповідання. Які ж ознаки воно має? Оповідання пишуть прозовою мовою, воно невелике за обсягом. У ньому розповідається про одну подію (трагічний випадок із лосем), яка відбулася за короткий проміжок часу (кілька годин). Героїв в оповіданні небагато (лось, двоє братів і дядько Шпичак).

Повість, на відміну від оповідання, більша за обсягом, у ній діє більше героїв. Ви вже читали повість Г. Малик «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії». Порівняйте ознаки повісті з оповіданням «Лось».

Отже, ***оповідання*** — це невеликий прозовий твір про якусь подію з життя одного чи кількох героїв протягом короткого проміжку часу.

1. Лось прислухався до землі, очікуючи

А зиму
Б весну
В літо
Г осінь

[1] *Кортіти* — хотіти чогось.

2. У реченні *На тому боці, ген під обрієм, примостилося село* використано

А епітет
Б порівняння
В гіперболу
Г метафору

3. Словами *очі все густіше набрякали кров'янистим смутком, аж горіли червоним розпачем* охарактеризовано

А дядька Шпичака
Б лося
В старшого брата
Г молодшого брата

4. Доведіть, що твір Є. Гуцала «Лось» за жанром — оповідання.
5. Прочитайте опис природи, який вам найбільше запам'ятався. Яку роль відіграють пейзажі в оповіданні?
6. Чому лось остерігався не тільки вовка, лиса, а й людини?
7. Розкажіть, як поводив себе лось у крижаному полоні. Що ви відчували, читаючи ці рядки?
8. Знайдіть і прочитайте портрет Шпичака. Які деталі опису зовнішності цього персонажа свідчать про негативне ставлення автора до нього?
9. Знайдіть і прочитайте рядки, які передають стривожений стан Шпичака. Яку роль у цих рядках виконують антоніми?
10. Чому хлопчики не осудили вголос вчинок Шпичака, ніяк не відреагували на його обіцянки? Як би ви повели себе в цій ситуації?

11. Придумайте своє завершення оповідання «Лось». Запишіть його в робочий зошит кількома реченнями.
12. Чи можна пробачити Шпичакові його вчинок? Висловіть свої міркування в класі під час дискусії.

1. Поділіть текст оповідання Є. Гуцала «Лось» на частини, дібравши до них заголовки. Запишіть їх у робочий зошит.
2. З'ясуйте, чи занесений лось до Червоної книги України. Знайдіть у мережі Інтернет або в спеціальній літературі цікаву інформацію про життя лосів у дикій природі *(за бажанням)*.

Радимо прочитати
Є. Гуцало. «Сім'я дикої качки».

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ

(1895–1964)

Максим Тадейович Рильський народився в м. Києві. Батько поета, Тадей Рильський, був ученим-етнографом, він досліджував культуру й побут українського народу. Мати Меланія була селянкою з Київщини. Цікаво, що писати й читати її, як і Максима, навчив Тадей. До речі, ім'я майбутньому поетові батько вибирав разом із своїми друзями — композитором Миколою Лисенком і професором історії й археології Володимиром Антоновичем. Назвали хлопчика на честь улюбленого народного героя Максима Залізняка.

Родина переїхала в село Романівку, що на Київщині. Саме тут і промайнуло дитинство Максима. Тадей Рильський навчав свого сина не тільки грамоти, а й любити природу. Цю любов Максим пронесе через усе життя, і вона позначиться на його творчості. Ви переконаєтеся в цьому, прочитавши вірші поета про красу природи та бережне ставлення до неї. Коли Максимові йшов восьмий рік, помер тато, тож усі турботи лягли на материні плечі. Її мудрими порадами М. Рильський керувався все життя: «Коли хочеш зробити зле, поміркуй як слід, а тоді не роби. Коли ж задумав добре, не вагайся. Ніколи не чини вдень такого, що заважало б спати вночі».

Опікали Максима і двоє старших братів, які брали його на риболовлю й полювання. Чим тільки в дитинстві він не захоплювався: проектував машини для літання, займався теслярством і столярством, вивчав садівництво. Але найбільшим захопленням хлопчика було читання, він перечитав усе з батькової бібліотеки, про що М. Лисенко сказав: «Славненьке хлопчисько, гостре й розумне». Максим навчався в Києві, його взяли одразу в третій клас гімназії. Жив у родині М. Лисенка.

Писати вірші М. Рильський почав рано. Перша збірка поезій «На білих островах» побачила світ, коли Максимові було лише п'ятнадцять років. Він відомий у літературі не тільки як лірик, а і як талановитий перекладач. Упродовж навчання в школі ви прочитаєте багато творів світової літератури, перекладених цим поетом.

До речі...

Максим Рильський любив працювати серед природи, тому й оселився в Києві під шатами Голосіївського лісу, він навіть написав поетичну збірку з промовистою назвою «Голосіївська осінь». Нині частина цього лісу має назву Голосіївський парк імені М. Рильського. Коли будете в Києві, обов'язково побувайте в цьому мальовничому й затишному куточку столиці.

ДОЩ

Благодатний, довгожданий,
Дивним сяйвом осія́нний,
Золотий вечірній гість
Впав бадьоро, свіжо, дзвінко
На закурені будинки
Зголоднілих передмість.
Відкривай гарячі груди,
Мати-земле! Дощ остудить,
Оживить і запліднить,—
І пшеницею, й ячменем,
Буйним повівом зеленим
Білі села звеселить.

* * *

Осінь-маляр із палітрою пишною
тихо в небі кружляє,
осипає красою розкішною.

Там розсипа вона роси сріблисті,
Там тумани́ розливає,
Ліс одягає у шати барвисті.

С. Шишко.
Осінь.
1967 р.

Ліс обливає кольорами дивними,
Ніжно сміється до вітру,
Грає цілунками з ним переливними.

Фарби рожеві, злотисті, червоні,
Срібно-блакитне повітря...
Ніжні осінні пісні тиходзвонні!

* * *

Люби природу не як символ
Душі своєї,
Люби природу не для себе,
Люби для неї.

Вона — не тільки тема вірша
Або картини, —
В ній є висоти незміримі
Й святі глибини.

У неї є душа могуча,
Порив є в неї,
Що більший над усі пориви
Душі твоєї.

Вона — це мати. Будь же сином,
А не естетом,
І станеш ти не папіряним, —
Живим поетом!

1. Установіть відповідність.

Назва вірша	Уривок
1 «Дощ»	**А** *Золотий вечірній гість Впав бадьоро, свіжо, дзвінко На закурені будинки...*
2 «Осінь-маляр із палітрою пишною...»	**Б** *Фарби рожеві, злотисті, червоні, Срібно-блакитне повітря... Ніжні осінні пісні тиходзвонні!*
3 «Люби природу не як символ...»	**В** *Душа причастилася кротості трав — Добридень я світу сказав!*
	Г *Вона — це мати. Будь же сином, А не естетом...*

2. Порівняння вжито в поетичному рядку

А *Фарби рожеві, злотисті, червоні, срібно-блакитне повітря...*
Б *Золотий вечірній гість впав бадьоро, свіжо, дзвінко...*
В *Люби природу не для себе, люби для неї.*
Г *Осінь-маляр із палітрою пишною...*

3. Прикметник, який придумав М. Рильський, ужито як епітет у словосполученні

А дивні кольори
Б переливні цілунки
В тиходзвонні пісні
Г золотий гість

4. Які ознаки має ліричний твір? Доведіть, що твір «Дощ» ліричний.
5. Чому дощ важливий у природі? Якими словами М. Рильський виражає своє захоплення цим явищем у вірші «Дощ»? Які з цих слів епітети?
6. Чим поезія «Осінь-маляр із палітрою пишною...» близька до образотворчого мистецтва?
7. Підкресліть дієслова, що є персоніфікаціями, у вірші «Осінь-маляр із палітрою пишною...».
8. Як ви розумієте слова: «*Люби природу не для себе, люби для неї*»?
9. Прокоментуйте останні два рядки вірша «*Люби природу не як символ...*».
10. З чого видно, що М. Рильський у своїх віршах захоплюється природою, її красою?

11. Яких кольорів не вистачає в ілюстрації до вірша «Осінь-маляр із палітрою пишною...»?
12. Напишіть невеликий роздум на тему «Чому природу треба берегти?» *(4–5 речень)*.

1. Вивчіть один вірш М. Рильського напам'ять *(на власний вибір)*.
2. Намалюйте ілюстрацію до вірша М. Рильського «Дощ» *(за бажанням)*.
3. Прочитайте оповідання Гр. Тютюнника «Дивак».

Радимо прочитати
М. Рильський. Поезії.

ГРИГІР ТЮТЮННИК
(1931–1980)

Григір Михайлович Тютюнник народився в селі Шилівці на Полтавщині. Його дитинство було дуже складним. Голодні 1930-і роки забрали діда, тоді Григір перестав ходити й говорити. Коли хлопчикові було шість років, заарештували його тата, більше він його й не бачив. Пізніше батька визнають невинним, але посмертно. Усе життя письменник згадував його з ніжністю: «Я тільки трішки пам'ятаю тата: вони були великі, і рука в них теж була велика. Вони часто клали ту руку мені на голову, і під нею було тепло й затишно, як під шапкою. Може, тому й зараз, коли я бачу на голові якогось хлопчика батьківську руку, мені теж хочеться стати маленьким». А потім були роки воєнного лиха...

Григір навчався в ремісничому училищі, куди пішов заради одежини й семисот грамів глевкого хліба на день. Саме цей хліб і допоміг йому з мамою вижити в голодні післявоєнні роки. Пізніше він навчався на філолога[1] в Харківському університеті.

Перші твори писав російською, потім перейшов на українську, у цьому допоміг його брат — відомий письменник Григорій Тютюнник. Значну частину своїх творів Григір Тютюнник написав про дітей і для дітей. У 7 класі ви здійсните подорож сторінками автобіографічної повісті «Климко», а зараз пропонуємо вам прочитати оповідання «Дивак» про маленького школяра, який умів тонко відчувати красу природи й бути особистістю.

ДИВАК

На початку зими ходити Олесеві до школи можна двома стежками: одна бором, друга — річкою. Сюди зручніше, та в зазимки лід на річці тоненький, так і зяє чорною прірвою. Тому кожного разу, коли Олесь виходить з дому, мати наказує йому:

— Гляди ж, сину, річкою не йди. Там ще лід молодий.

Олесь смирно стоїть біля порога, слухає. Він ще малий, головою ледь до клямки дістає. Очі в нього чорні, глибокі, як вода в

---

[1] *Філо́лог* — фахівець з мови й літератури.

затінку, дивляться широко, немов одразу хочуть збагнути увесь світ.

Олесь любить зиму. Йому подобається робити перші протопти в заметах, знімати снігові очіпки з кілків у тинах — вони стають тоді голі та сором'язливі, як стрижені допризовники.

Іще любить Олесь малювати на снігу всяку всячину. Присяде навпочіпки й водить пальцем сюди, туди. Дивись, хата виходить, з бовдура[1] дим валує, а на тину півень горланить, розчепіривши дзьоба ножицями. Олесь пхає закляклого пальця в рот і, гримаючи чобітком об чобіток, милується своїм творінням, аж доки хтось не гукне з двору:

— А чого ото ти, парубче, не йдеш до школи? Ось підожди, я матері скажу!

Олесь підскочить, як злякане пострілом звірятко, засміється тоненько: гі-гі, — і подасться в сосни.

У бору снігу мало. То там, то сям проглядає крізь порошу[2] трава з примерзлими до землі зеленими чубчиками, стримлять низенькі пеньки з жовтуватою, немов старий мед, смілкою на зрізах. Тихо навкруги й затишно. Тільки часом шелесне по гіллі вальок снігу, струшений вітром із верховіття. Десь неподалік чути: цюк-цюк-цюк, — дятел порається. Олесь нахиляється, крекче, пильно мружить око. Пальтечко в нього товсте, а сам тонкий; важко нахилятись: дух спирає, під очима набряка, тому кожен сучок птицею вздрівається.

Аж он під старою сосною латка шишок рябіє. Ба! Ще одна впала. Ось де він, дроворуб! Олесь стає навшпиньки й крадькома пнеться на косогір.

Зачувши людину, дятел перестав цюкати, повів гартованим дзьобом з боку в бік і націлив його на Олеся: чого тобі тутечки? Здригнувся, хльоснув крилом по корі й зник, залишивши у вузенькому дуплі шишку. Олесь хотів дістати її і покуштувать, та передумав — і притулився вухом до стовбура. Його ледве помітно розгойдувало, під корою щось жалібно скрипіло, а внизу під підошвами в Олеся ворушилося коріння — помирає сосна... Олесь нагріб чобітками снігу під окоренок, утрамбував його гарненько і, вирішивши, що тепер сосна не впаде, погицав через замети до школи.

---

[1] *Бо́вдур* — димар.

[2] *Поро́ша* — перший сніг.

Ще здалеку побачив міст з гатками по обидва боки. По той бік мосту, через вигін, червоніє крізь біле плетиво запорошених дерев цегляна школа. З бовдурів дим угору тополиними стовпами. Повітря пахне торф'яним духом і весняним випаром сирих вільхових дров. Ліворуч від мосту чорніють миї, виграючи на сонці блискучими хвильками, — там б'ють джерела; а праворуч, на мілині, де лід міцніший, гасає ватага школярів. Лід гнеться, цьворохкає од берега до берега, здуваючись попереду ватаги, мов ковдра на сіні. З проломин цівками цебенить вода і заливає плесо.

— Ей, Олесю! — кличуть з гурту. — Гайда з нами подушки гнуть!

— Навіщо лід псуєте? — у відповідь Олесь. — Він ще молодий.

Дітвора сміється: дивак.

А Федько Тойкало розбишакувато вишкірив зуби і, указуючи рукавом на Олеся, заволав так, що шия одразу зробилася тоненькою:

— Бий зрадника! — підскочив, тицьнув Олеся ліктем під скроню й зник поміж палями.

Олесь згарячу ніяково усміхнувся, поторкав мокрою рукавичкою тверду ґулю під оком і, ковзаючись, побрів до школи. Під ногами лагідно, мов хмизок у лісі, потріскував лід, а біля ока щось обважніло й сіпалось. Олесь ліг долілиць, притиснув скроню до льоду і почав розглядати дно. Воно тьмарилося мулистим пилком, пускало бульбашки, котрі прилипали до криги — білі, круглі, як воляче око. Течія розчісувала зелений кушир[1], пряли тоненькими ніжками якісь жучки, боком долаючи пружний струмінь. І ввижається Олесеві маленька хата під кущем водяної папороті, а в тій хатці — він біля віконця сидить, рибку стереже. Забажав — вийшов. Ніхто тебе не займе. Іди куди заманеться. Ось карасик пливе. Цап його за пірце: «Добридень, дядьку! Як поживаєте?» Олесь солодко зойкає, щільніше припадає лобом до криги.

Раптом поміж куширами промайнула чорна блискавиця й завмерла осторонь довгастою плямою. Олесь підповз ближче, пригледівся й застогнав від подиву: щука! У зубах у неї тремтіла маленька пліточка.

---

[1] *Кушúр* — рослина, що росте у воді; водяна кропива.

— Пусти, — видихнув Олесь і ляпнув долонею по льоду. Та щука й не поворухнулась. А плітка зникла. Він підхопився на ноги і став гатить підбором у те місце, де стояла щука, аж доки під чоботом не хрокнула вода.

Біля школи теленькнув дзвоник, улігся гамір. А Олесь сидів посеред річки поруч зеленої, з ряскою, калюжі й плакав. Під мостом бився об палі вихор, згортав до купки сухий очеретяний лист і гнав його в берег.

Олесь підвівся, запхав книжки в пазуху й поплентався до школи.

На першому уроці було малювання. Старенька вчителька Матильда Петрівна ходила поміж партами і, роблячи загадкове обличчя, повільно говорила: «А сьогодні, діти, ми будемо малювати... перегнійний горщечок. Завдяки цим горщечкам передові колгоспи нашої країни...» Потім вона дістала з портфеля гирунчик і урочисто поставила на стіл.

Діти почали малювати, виводячи кожен своє: той жлуктичко, інший ринку або макітерку[1]. І оскільки дірку в денці ніяк було передати, то її чіпляли збоку. Олесь старанно скрипів олівцем і натхненно прицмакував. Коли ж учителька зупинилася біля його парти, із зошита на неї, презирливо примруживши око, дивився дятел: чого тобі тутечки?

— Олесю, адже я наказувала всім малювати горщечок, — суворо сказала Матильда Петрівна. Їй сподобався дятел, але вона добре знала, що таке вчительська принциповість, тому й додала:

— Я поставлю тобі двійку.

У класі ввірвався гамірець. Відмінники дивилися на свого вчорашнього побратима співчутливо, а ті, хто вчився через пень-колоду, з радістю чекали на те, що їхнього полку прибуде. Олесь зібрав книжки, виліз з-за парти і рушив до дверей.

— Куди це ти? — здивувалась учителька.

Олесь похнюпився.

— Я так не хо'!

— Як це — так?

— Гирунчика отого не хо' малювати.

— Чому?

— Дятла хочу...

---

[1] *Жлу́кто, ри́нка, маки́тра* — види посуду.

Доки Матильда Петрівна думала про долю свого авторитету, Олесь вийшов у коридор, похапцем натяг пальтечко й опинився на ґанку.

У шкільному садку пурхали синички. У бур'янах вовтузилися горобці, скльовуючи реп'яшачі кім'яхи. Десь у вільхах по той бік річки били пеньки: бух, бух. Дзень, — сокира сприснула.

Олесь уявив собі, як гарно зараз у лузі, і побіг у верболози.

Там він блукав до самого вечора. Обмацував холодні пташині гнізда, їв мерзлу калину, доки не набив оскоми. Потім шукав осикові трухляки, ховав за пазуху і, нап'явши пальтечко на голову, дивився: світять чи не світять? У кущах, заплетених осокою, шарудів вітер, попискували миші, а в бе́резі терлись одна об одну вільхи, сповнюючи луг тривожним стогоном.

Сонце пробило в хмарах над байраком вузеньку ополонку, яскравим променем стрельнуло на левади, Олесь радісно мружився йому назустріч, зводив очі до перенісся, ловлячи золоту мушку на кінчикові носа.

Надвечір хмари опустилися нижче, а тополі над селом повищали й набрали войовничого вигляду. Треба було йти додому. Олесь грядками вибрався на вигін і став чекати, доки випустять школярів.

Під тинами на колодках або просто навприсядки сиділи дядьки, смалили цигарки, гомоніли.

— Он бач: вільха в лузі почорніла... на відлигу, мабуть.

— Еге ж, риба в ятір[1] піде...

Біля школи грюкнули двері. Діти товпами посунули по домівках.

Ще здалеку помітивши дорослих, хлопчаки бокаса ходять один побіля одного, щоб поборотися. Дивись: зчепились, водяться, хекають, наслухаючи краєм вуха, що скажуть біля тину. А там:

— Ач 'кий геройський парубок!

— А ото, мабуть, Наталчин, — кажуть біля тину, помітивши Олеся. — Ба яке смирне...

— Еге, воно якесь дивакувате...

Слухає Олесь і не розуміє: хвалять його чи лають.

На мосту Олеся дожидав Федько Тойкало.

— На попоїж, — сказав ніяковіючи й утиснув Олесеві в руку подавлений теплий пиріг. — Бери, дурний, з м'ясом.

---

[1] *Я́тір* — рибальське знаряддя.

Олесеві не хотілося пирога, але він зрадів примиренню і, щоб віддарувати товариша, хутенько занишпорив по кишенях, дістаючи звідти духмяні верчики хмелю, сухе листя різного карбування, плетене з прядива та волов'ячої шерсті ремезяче гніздо, схоже на башличок.

— Забейкався[1] ти, — сказав Федько й почав обминати Олесеві пальтечко.

Олесь ще дужче захвилювався, ледве не заплакав від щирості й солодкого почуття братерства. Він ухопив ремезяче гніздо й обома руками подав його Федькові. Той заховав подарунок під полу, пом'явся.

— А вчителька сердилась, як ти пішов... ги-ги... страх!

Потім крикнув: «Гат-тя-вйо!» — і подався до річки трусити ятері.

У селі ледь вечоріє, а в сосні вже крони зімкнуло пітьмою. Олесь біжить підтюпцем і раптом помічає, що дерева теж біжать, кружляють, ховаються одне за одного, немов у жмурки грають. Олесь зупиняється — і дерева завмирають.

По той бік сосни чути: сани скриплять, коні ширхають і голос діда Прокопа:

— А но-но!

Уздрівши Олеся, дід натягає віжки.

— Сідай, внуче, по солому поїдемо.

Олесь радо вмощується, махає на коней:

— Гат-тя-вйо!

— А що, поставили п'ятірку? — питає Прокіп, вишкіряючи порожні десна.

Олесь сором'язливо ховає обличчя в рукав:

— Сьогодні не ставили. Учора тільки.

Поминули провалля, майже вщерть занесене снігом. На ріллях цілим хутором замаячіли скирти.

— Но-ноу... — стогне Прокіп і ворушить пужалном[2]. Коні щулять вуха, зриваються бігти. А сосни позаду вигойдують «шу-ші-ші-і» — і коні зупиняються.

— Діду, чого про мене кажуть — дивак?

— Невстріливий, значить. Дивний єси. — Прокіп двома пальцями, як щипцями, ухопився за ніс і висякався так лунко, що аж коні побігли. — Хто ж ото таке патякає? — спитав перегодом.

---

[1] *Забе́йкатися* — тут: забруднитися.

[2] *Пу́жально* — руків'я батога.

— Дядьки на вигоні.

— Ет, фармазони[1]... Ти їх не слухай. — Помовчав. А далі: — Воно, звичайно, правильно. Завзяття в тебе обмаль. Усе чогось у землі порпаєшся. А треба — у людях. Та отак побіля них, отак... Того — ліктем, того — почотом... Гульк — уперед вийшов. А першого не перечепиш, бо не доженеш. О!

Олесь винувато підсьорбує носом.

— Діду, чому дятел шишки їсть, а щука — пліточок?

— А то вже хто якого поріддя.

— А я не забрав у дятла шишки, — хвалиться Олесь.

— І вірно. Навіщо вона здалась. Це як путнє щось побачиш — дощечку, скажімо, або гвіздочок — тоді бери.

— Навіщо?

— Пригодиться.

Коли набирали солому, дід часто сповзав із скирти, нанизував солому на ріжняки й гуцав так, що аж ліса скрипіла.

— Товчи, онучку, гніти! — хекав. — А я ще якийсь навильник скину. — І знову дерся на скирту.

Спочатку Олесь надолужав, потім заморився і сів.

— Навіщо стільки беремо?

— Як навіщо? — озвався з пітьми Прокіп. — Це ж собі, а не тещі. Хе-хе! Ти знаєш, що таке теща? Ні? Підростеш — узнаєш. Клята баба.

— А якщо коням важко буде? — своєї Олесь.

— Нічого. Зате нам легко. Натопив — і вилежуйся собі на печі. Ти відпочинь, а тоді ще пострибаєш. Воно ж таки груз.

Поверталися додому в темряві. Ліпив мокрий сніг, припорошуючи білим конячі спини. Прокіп хльоскав батогом і лаявся. А Олесь сердито сопів у нього над вухом і підбивав руку. Замахнеться Прокіп гарненько, цьвох — і мимо.

— Не бий, — благає Олесь. — Бачиш: важко.

Прокіп зітхнув і, намотавши батога на руку, щоб не згубить, обернувся до Олеся.

— Ось послухай, дурнику, що я тобі скажу. Слухай і на вус мотай. Тут, на землі, не бити не можна. Тут не ти, так тебе одрепають ще й плакать не дадуть.

Подався вперед і, обдаючи Олеся прілим духом давно не митої бороди, захарчав у саме вухо:

— Пойняв?

---

[1] *Фармазо́н* — тут: вигадник.

Олесеві зробилося сумно. Закортіло швидше туди, у село, де сніг плете навколо електричних ліхтарів густі рожеві сіті й привітно світяться вікна в хатках.

Попереду білою стіною підвівся бір. Він уже не гув і не шикав на коней.

— Мовчить, — тихо сказав Олесь.

— Снігом забило, — пояснив Прокіп. — Вітер гілля не зрушить.

Дома Олесь не став дожидати, доки дід з матір'ю скидають солому, швиденько роздягся і поліз на піч. Через деякий час у сінях загримали чобітьми, загомоніли.

— Ото ж я й кажу, — говорив дід, — неглемедза він у тебе, Наталко. Дивак... Затопчуть його... Бо воно ж як деревце в пагоні...

Потім дід увійшов до хати, заглянув на піч.

— Змерз, онучку? А ти ножки — на черінь[1], а зверху кухваєчкою...

Олесь глибше зарився в подушку й тоненько заскімлив.

Прокіп підняв брови сторчака.

— Он диви, чого це він розприндився?

— Геть, не займайте його, — сумно обізвалася мати з хатини. — Їжте вже.

— А хіба я що? — мимрив Прокіп. — А йому нічого такого й не казав...

Він їв швидко, винувато витріщав очі, плямкав тихіше, ніж завжди, і губив крихти в бороду.

Олесь непомітно для себе заснув. А вночі крізь сон благав матір розповісти казку про Івасика-Телесика, злякано зойкав, коли відьма гризла дуба, і радо сміявся, коли гусиня взяла Івасика на свої крилята. Удосвіта знов загули на морозі сосни й закричали півні на горищах. Народжувався новий день.

1. На уроці малювання Олесь зобразив

А горщечок
Б карасика
В дятла
Г щуку

[1] *Черінь* — площина над зводом печі, на якій сплять, сушать зерно та ін.

2. **Словами *«Завзяття в тебе обмаль. А треба — в людях. Та отак побіля них, отак... Того — ліктем, того — почотом... Гульк — уперед вийшов»* Олеся повчає**

А матір
Б Матильда Петрівна
В Федько Тойкало
Г дід Прокіп

3. **Прочитайте речення.**

Зачувши людину, дятел перестав цюкати, повів ***гартованим*** *дзьобом з боку в бік і націлив його на Олеся.*
Синонімом до виділеного слова є прикметник
А гарний
Б гострий
В тренований
Г великий

4. Розкажіть про дитинство Гр. Тютюнника.
5. Доведіть, що твір Гр. Тютюнника «Дивак» є оповіданням.
6. Знайдіть у тексті оповідання вислови *вчитися через пень-колоду* та *їхнього полку прибуде*. Поясніть їх значення.
7. Що вказує на любов Олеся до природи, коли описується його дорога до школи? Про кого найбільше він дбав, повертаючись додому з дідом Прокопом? Про яку людську рису свідчить така поведінка хлопчика?
8. Чи справедливо, на вашу думку, учителька повела себе з Олесем? Чи можна покидати клас без дозволу вчителя?
9. Знайдіть описи природи в оповіданні «Дивак» і виразно прочитайте їх. Які художні засоби (тропи) точно й коротко передають красу довкілля: дерев, снігу, птахів, бору, річки?
10. Чи згодні ви з тим, що Олеся називали диваком? Що у вас спільного й відмінного з цим хлопчиком? Ким за професією може стати Олесь у майбутньому?

11. Поділіть оповідання на чотири частини, доберіть до кожної з них заголовки й запишіть їх у робочий зошит.
12. Складіть план характеристики Олеся, використавши в ньому слова: *вік, портрет, вчинки, ставлення, уява, поведінка* та ін.

1. Напишіть власне закінчення оповідання Гр. Тютюнника «Дивак» *(до 1 с.)*.
2. Вивчіть напам'ять уривок з оповідання «Дивак» від слів: «*...Олесь уявив собі, як гарно зараз у лузі, і побіг у верболози»* і до слів: *«...і став чекати, доки випустять школярів»* (за бажанням).

МИКОЛА ВІНГРАНОВСЬКИЙ
(1936–2004)

Микола Степанович Вінграновський — відомий український письменник, кіноактор і кінорежисер. Народився на Миколаївщині, дитинство майбутнього митця було затьмарене війною. Навчався в Інституті кінематографії, а потім працював на Київській кіностудії. Знімався в кіно, зокрема зіграв головну роль у фільмі «Повість полум'яних літ» О. Довженка, творчість якого ви будете вивчати в старших класах. Микола Вінграновський написав чимало кіносценаріїв, пробував свої сили і як кінорежисер. А ще він відомий як автор творів для дітей. До речі, він писав і прозовою, і віршованою мовою. Пропонуємо вам прочитати кілька поезій М. Вінграновського про красу природи, яку він надзвичайно тонко відчував і любив, а також захопливу повість «Сіроманець» про дружбу тринадцятирічного Сашка з вовком... Справжнім вовком Сіроманцем!

БАБУНИН ДОЩ

Бабунин дощ, на клямці цяпота,
І стежка в яблуках вже стежкояблуката,
З котяри — іскри! З м'яти — чамрота!
Пускає бульби на порозі хата...
Іде хтось темним садом — заховайсь!
Іде, й стає знадвору за стіною,
І мокро дихає над мокрою губою;
Як звуть його?
Чи взагалі він звавсь?
Хто він такий в залатанім кожусі,
В кожусі, а хапає дрижаки?..
Попискують пташата в його вусі,
І в бороді дрімають їжаки.
Одне — сов'яче око, друге — вовче,
Рука — крило, друга рука — весло,
Упівобличчя день, а півобличчя з ночі,
На голові посріблене сідло,
Де ж кінь його? У торбі кінь, я знаю.

Порожню торбу він би не носив...
Стоїть, і передихує, й чекає,
Мабуть, насправді вибився із сил,
Бо хто ж то знає, скільки йому років
І скільки він живе тисячоліть?..
Прийшов під нашу хату ненароком,
Прийшов перечекати і стоїть:
Зайти чи ні до нас, до бульбохати?..
З ноги на ногу ось переступив,
Щось наче хтів було мені сказати,
Та садом знов почапав у степи...

* * *

Сама собою річка ця тече,
Маленька річечка, вузенька, як долоня.
Ця річечка Дніпра тихенька синя доня,
Маленька донечка без імені іще.

Вона тече в городі в нас під кленом,
І наша хата пахне їй борщем.
Цвіте над нею небо здоровенно
Солодкими хмаринами з дощем.

Ця річечка тече для клена і для мене,
Її й тоді я бачу, коли сплю.
Я річечку оцю в городі в нас під кленом,
Як тата, й маму, і як мед, люблю.

ПЕРША КОЛИСКОВА

Спи, моя дитино золота,
Спи, моя тривого кароока.
В теплих снах ідуть в поля жита,
І зоря над ними йде висока.

Спи, моя гіллячко голуба,
Тихо в моїм серці і щасливо.
За вікном хлюпочеться плавба
Твоїх літ і долі гомінливої.

Спи, моя дитинко, на порі.
Тіні сплять і сонна яворина...
Та як небо в нашому Дніпрі,
Так в тобі не спить хай Україна.

Хай вона не спить в тобі повік,
Бо вона — для тебе і для світу...
Люлі, мій маленький чоловік,
Капле сон сріблястий з верховіту...

1. Установіть відповідність.

Назва вірша	Уривок
1 «Перша колискова»	А *...хай мене благословлять крилом, Щоб писалось слово журавлине Журавлиним з вирію пером.*
2 «Бабунин дощ»	Б *За вікном хлюпочеться плавба Твоїх літ і долі гомінливої.*
3 «Сама собою річка ця тече...»	В *Вона тече в городі в нас під кленом, І наша хата пахне їй борщем.*
	Г *Хто він такий в залатанім кожусі, В кожусі, а хапає дрижаки?..*

2. Прочитайте поетичні рядки.

Я річечку оцю в городі в нас під кленом,
Як тата, й маму, і як мед, люблю.

У них ужито

А персоніфікацію
Б порівняння
В гіперболу
Г епітет

3. У вірші «Бабунин дощ» кінь був

А у степах
Б у саду
В у за хатою
Г у торбі

4. Який казковий герой із вірша «Бабунин дощ» прийшов до бульбохати, а потім пішов у степи?

5. Як ви розумієте вигадані М. Вінграновським слова *стежкояблуката* й *бульбохата* з вірша «Бабунин дощ»?

6. З яких слів видно, що у вірші «Сама собою річка ця тече...» до річки ставляться з теплом і ніжністю? Випишіть ці слова в робочий зошит.
7. Що таке *патріотизм*? Як це почуття виявляється у вірші «Сама собою річка ця тече...»?
8. Кого названо донею в рядку *Ця річечка Дніпра тихенька синя доня*? Доведіть, що це персоніфікація.
9. Що ви знаєте про колискові пісні? Яких тваринок і птахів найчастіше згадують у цьому жанрі пісень? З чого помітно, що «Перша колискова» написана не для малої дитини?
10. Поміркуйте, чому всі звертання у вірші «Перша колискова» ужито в кличному відмінку, а в останній строфі — у називному.

11. Знайдіть у вірші «Сама собою річка ця тече...» слова, що позначають смак і запах. Яку роль вони відіграють у цьому творі? З якими запахами асоціюється ваш рідний дім? Чому?
12. Знайдіть у «Першій колисковій» епітети й персоніфікації та запишіть їх у робочий зошит. Який настрій створюється у вірші за допомогою цих тропів?

1. Намалюйте казкового героя з вірша М. Вінграновського «Бабунин дощ» *(за бажанням)*.
2. Прочитайте першу частину повісті М. Вінграновського «Сіроманець».

СІРОМАНЕЦЬ

Повість

(Скорочено)

Уночі прийшла осінь, і вовк хмукнув на сизий лист ожини, хмукнув і сказав: «Ого-го!» Тоді він підняв лапу й лапою вмився. Промив очі, пострушував із себе листя, послухав свист синиці й знову ліг.

«Далеко, — сказав він собі. — А навіщо?»

Потім вовк заспівав. Він співав тихим старим голосом, і така дорога лежала за ним, що аж за Одесою і за Єгиптеом виднілася кожна бадилина. Вовк лежав між грибами, очима в поле, і над ним по листочку опадав ліс.

Звали його Сіроманцем, і він був найстарішим вовком у світі. Усе своє Сіроманче життя він водив зграю. Молоді вовки з лісів і яруг мріяли пройти в нього бойову вовчу стратегію й тактику. Він снився молодим вовчицям. Не один кінь із передсмертним кривавим хрипом падав на траву чи на сніг од зубів Сіроманця.

Його проклинали конюхи та пастухи. Коли ж нічого були їсти і вовк пересиджував день або й три на болоті чи в чагарях, то й зграя сиділа позаду нього, кусаючи себе за хвости.

— Не здохнете! — казав їм вовк. — Вам аби їсти! Лягайте та спіть. У мене самого живіт — аж можна почухати його крізь спину!

І зграя мовчечки лягала.

Отоді вовк ставав на великий піст. У таку пору він любив, як цвітуть будяки, їхні малинові голови під ластівками, навпроти хмар нагадували вовкові рясну велику кров, і він, засинаючи, медово позіхав.

Тепер, на старість, вовк осліп. Бурхлива темнота зацарювала в його очах. Один лише нюх водив його по світу, і кашляти вже почав. І снився йому щоночі єдиний сон: срібні очі постріляних вовченят, постріляні вовчиці з білими зубами в землю, і снився він собі сам, утікаючи лісом по білій воді. Свистіла вві сні синиця, хропли миші в норах, і здалеку запахло кіньми. Сіроманець здув прилиплий до носа листок, устав і пішов на кінський той запах.

За лісом при горі-долині миготіло село. Від села охляп[1] на коні їхав Василь Чепіжний. Кінь крутився під ним, харапудився, але Василь бив його прикладом рушниці по заду, і кінь віз його далі.

Сіроманець похлебтав з калюжі води, лугом відбіг від лісу і від дороги, заліг за копицею сіна. Нанюхав у сіні кілька мишей, підснідав ними й знову виструнчив носа в спину Василя Чепіжного та його коня.

Чепіжний в'їхав конем у мокрий ліс. Сіроманець поволеньки на старих своїх лапах рушив за ними.

Чепіжний наставив вуха на лісову невідомість, сплигнув з коня, перекинув рушницю з руки в руку, повів коня стежкою, вивів його на галявину, прив'язав до сосни, а сам відійшов й заліг у ямі.

Сіроманець заліг і собі позаду Василя Чепіжного та його коня. Вітер дув Сіроманцеві в ніс. Вітер гостро пахнув конем, але між конем і Сіроманцем лежали Чепіжний та його рушниця.

Щось хряснуло в соснах! Василь зняв картуза й задихав у нього. Кінь затрусився, застриг вухами і ліг на землю.

— Не лягай! Не лягай на землю! — зашепотів коневі Василь Чепіжний. — Устань! Устань і пахни!

Знову щось мокро хряснуло в лісі. Рушниця в руках Василя Чепіжного сіпнулася на той хряскіт, око завмерло на мушці.

---

[1] *Їхати охляп* — без сідла.

Кінь не вставав, дрібно тремтів, падали краплі на нього, і від кожної краплини він здригався, як від пострілу.

«Старе і хворе! — подумав про свого коня Чепіжний. — Чом він тебе не з'їв, коли ти ще було молоде!.. То вже лежи, а прийде — на цей раз я його неодмінно укохкаю!»

Свиснула синиця, її порожній осінній свист не сподобався Чепіжному. Посіяв дощ. Чепіжний одягнув картуза й ліг. Так вони і лежали: кінь, Чепіжний, а поза ними вовк.

Вовк звівся на лапи.

Не встиг Чепіжний ойкнути, як вибита з його рук рушниця полетіла в кущі, і Сіроманець задихав йому в покраплену дощем горлянку.

Скочив на ноги кінь, хилитнув сосною, заіржав, відірвався, повалив один кущ, другий — Сіроманець побіг було за ним, проскочив галявину, але повернувся до Чепіжного. Чепіжний світив сірник по сірникові, задкував лісом від Сіроманця, відмахнувся патронташем, ускочив у болото, у воду, у мочарі[1] — Сіроманець спокійно ішов за ним.

— На, на, усе, що хочеш, на! — викидав під ніс Сіроманцеві Чепіжний із торбини хліб, бринзу, патрони викидав. Сіроманець загнав Чепіжного по шию в озеро і сам сів на березі.

Перед оком Чепіжного на воді тихенько кипів осінній дощ, за осокою сірів Сіроманець.

— Замерзаю! — кричав Чепіжний крізь дощ над водою. — Пропаду! Пропадаю! Гав! Гав! Гав! — загавкав Чепіжний до Сіроманця й люто рушив з води на нього. — На мене — їж! Жери мене! Зжери мене, як ти з'їв мою козу Восьмого березня! Я перебив твою зграю і вовченят перебив, я!

[1] *Мочарі* — багно, трясовина, драговина.

Чепіжний вигрібся на берег, плюнув у руки й кинувся на вовка. Сіроманець збив його своїми старими грудьми назад, у воду (...).

Мрячився дощ, при горі-долині миготіло село, гуркотів у небі високий літак.

Прилетів вертоліт. Порозганяв на вигоні курей і сів перед вікнами села — Сашко побіг і собі подивитися. З вертольота вилізло шестеро дядьків із рушницями та патронташами, до них від контори почвалав з обмотаною шиєю Василь Чепіжний.

— А ви думали — що?! — бухикав щасливий Чепіжний. — Він причаївся тут, у нашому лісі, до ранку держав мене по шию у воді, мало я дуба не врізав! А тут ще зуб розболівся... Коли б не зуб, то я сам би перегриз йому горло! Я вже йому й коня прив'язав до сосни, коли ж чую: на рушницю мою хтось тільки плиг із кущів, мах — і рушниця летить, наче її й не було в моїх оцих-о руках! Дивлюсь, а він уже стоїть переді мною, як грім. Зуби не зуби, а метрові кілки затесані, язичище горить, як черінь, і пахне від нього кров'ю. Тоді він лапою обмацав мої кишені, зняв з оцієї ось шиї торбу з хлібом і каже, прямо-таки так і каже: «Руки вгору!» Що робити? Піднімаю. Стою. Злякався. Він облизався й гарчить далі: «Кажи спасибі, що я сьогодні не голодний. Але затям: доїм усіх ваших коней, візьмуся тоді за вас і ваших дітей, а тебе, Чепіжний, першого з'їм! Марш з мого лісу!» Я задки-задки, руки болять, дощ у рукави наливається, отак і відступаю, а він іде, хліб мій жує, пожує і виплюне — не голодний! Дивлюсь: позаду мене вода, озеро. Хотів я озеро обійти, дорогою задкувати, так він до мене тільки — плиг! Та лапою по морді мене тільки — лясь! «Лізь, — каже, — у воду, Чепіжний, бо з'їм, хоча я сьогодні і не голодний». Що робити? Лізу. Стою по шию. Руки над головою, рукави повні дощу, ллється, одним словом, вода згори й зсередини, кругом вода. А він сідає на березі, обмотується хвостом і починає, ви вірите, співати «Закувала та сива зозуля»...

— Може б, вам, Василю Дмитровичу, лягти, ну, не в лікарню, а так десь удома та відпочити? Півночі простояти по шию у воді — так і до пропасниці недовго... — сказав хтось із мисливців.

— А що, я щось не те сказав? — визвірився Чепіжний. Потім пожував шнурка від вуха шапки (сьогодні він був у шапці), трохи заспокоївся. — Правда, я зранку добряче випив, та як і не випʼєш після такого потопу?

Сашко бачив, як біжать від своїх хат Шевчук з Побігайлом, вимахують рушницями й просто руками, підбігають до гурту, і вся ця рушнична армія заходить у контору.

Сашко й собі хотів було зайти, але сторожиха баба Маня не пустила:

— Іди-но краще уроки учи, а то скажу батькові!

Сашко ще раз обійшов вертоліт. Вертоліт нагадував Сашкові великого пуголовка.

«Тепер пропав Сіроманець!» — подумав Сашко, і йому стало сумно біля цього пуголовка. На подвір'ї стояв «газик»: батько приїхав на обід. Мати з рушником через плече зливала батькові на руки.

— Тату, прилетіли!

— Хто, синочку?

— Аж з області. Може б, ти зараз сходив до них та що сказав? По Сіроманця прилетіли! А це ж то нечесно — він один, а їх онде скільки! Тату, вони з дядьком Чепіжним у конторі, сходи!

— А що їм тато може сказати? — Мати подала батькові рушник.

— Як то що? — здивувався Сашко. — Татко — голова колгоспу!

— А Сіроманець — то вовк!

— Вовк, мамо, вовк!

— Він не колгоспівський, і тато за нього не відповідає.

— Тату, так? — Сашко мало не кричав. — Раз він не колгоспівський, то чий же він, і що, його треба, виходить, убивати?

— Та не знайдуть вони Сіроманця, синочку. Сіроманець найхитріший вовк у світі, — сказав тато.

— А зграю його ж перебили і вовченят! Сам дядько Василь премій за вовків получив стільки, що аж чорного мотоцикла купив.

— А ти, Сашко, забув, — обізвалася від столу мати, — скільки Сіроманець коней та овець переїв?

— Скільки? От скажи, тату, скільки?

— У нашому колгоспі — нічого. Правда, козу дядька Чепіжного...

— Так, — паленів Сашко, — козу з'їв. Бо дядька Чепіжного Сіроманець не любить. Дядько Чепіжний на нього ями копає по лісосмугах. А коли пропала вівця, то всі звернули на Сіроманця. А Сіроманець її в очі не бачив.

— Побігайло відшкодував: заплатив штраф, — сказав батько.

— Тоді хто з них вовк — Сіроманець чи дядько Побігайло, що на своїх іменинах ту вівцю з'їв?

— Дався тобі цей вовк, — сказала мати, — і що ти з нього робиш святого?

— Так він живий, мамо, і йому треба жити. А потім — на те він і вовк: не буде ж він їсти манну кашу, як я, і ніхто не пече йому і не варить.

— Це у твого вовка голова не варить: загнав дядька Чепіжного в холодну воду по шию. Тепер хай тікає, куди очі бачать!

— Та не впораються вони із Сіроманцем, — знову сказав батько. — Доки вони там гомонять у конторі, Сіроманець накивав п'ятами — не то вертольотом, ракетою його не доженеш. Іди, сину, до школи, бо спізнишся.

До школи Сашко ходив далеченько. До школи була і дорога, нею ходили всі, хто хотів, а Сашко ходив стежкою, лісом. Лісом, потім трохи полем, за полем починався райцентр, а в ньому скраєчку стояла Сашкова триповерхова біла школа.

Сашко пройшов ліс, вийшов у поле, як почув стрекотіння вертольота: півколом, низенько над лісом він летів на Сашка. Сашко чи злякався, чи що, але сів на землю й прикрився портфелем: над Сашком пролітало однооке обличчя Чепіжного, воно швидко летіло туди, у степи, у яри, за Буг, до лиманів, Сіроманцеві на погибель.

Того дня до школи Сашко не пішов. Він повернувся до лісу, пригарбав листям портфель, щоб не носитися, подивився на срібне павутиння на сучках, на павучків, заліз рукою у низеньке порожнє чиєсь гніздечко, пошарудів у гніздечку опалим листям і — куди б це його піти? — подався до яру.

У яру нічого не росло — боялося весняних вод: з полів саме цим яром летіла весняна вода і могла забрати не те що деревину або кущ, а навіть і п'ятеро вертольотів, коли б вони їй стали на дорозі. Тому яр порожнів і влітку, і восени. Дріботіли по ньому вівці та кози, скубли під молочаєм присохлу траву та боялися Сіроманця.

У яру пахло овечим і козячим духом, хоч їх самих давно вже перегнали в інші, ситіші місця. Нагрітий за літо яр дихав Сашкові в обличчя перецвілими будяками. Тихо пливло павутиння, і тоненька хмарина лежала над яром, наче капустяний листок. Сашко приліг на молочай і заплющив очі. «Де він є, отой Сіроманець? — думав собі Сашко. — Узяв би та й утік десь в інші краї чи гори, де вовків люблять. Аби я був вовком, я б тоді все розказав Сіроманцю і про Василя Чепіжного, як він ночами краде в полі солому на мотоциклі: під'їде до скирти, нав'яже на дріт в'язку соломи, прив'яже до мотоцикла ззаду і тягне, і ніхто не ганяється за Чепіжним на вертольоті! Ніхто! Ні за ним і ні за такими, як Побігайло!»

Вечоріло. Сіре повітря між вечором і ніччю текло собі яром до лісу, і в такому повітрі над Сашком летіла чи то сорока, чи інший хтось. Сашко поплентався до лісу по портфель. Поминув сосняк, пішов дубиною; у дубині вечеряли дятли, наїдаючись, видно, на зиму. Ще по дорозі провів рукою по ліщині, намацав горішок, кинув на зуби: горішок сухо стрельнув під зубами; гойднувся листок на березі, наче подумав, падати йому сьогодні чи почекати краще до завтра.

Раптом Сашко відчув, що хтось дивиться йому в спину: за дубом хтось стояв! «Піти глянути чи не йти? А може, воно звір який та ще вкусить? — завагався Сашко. Але вирішив: — Чого це я стану його боятися? Піду гляну».

За дубом стояло теля. Відбилося, мабуть, заблудило, не знає куди іти.

— Що, дурнесеньке, страшно?! І їсти хочеш? Ото не треба блудити, — Сашко підійшов до теляти, хотів було почухати за вухом, але рука завмерла: перед Сашком стояв вовк. Сіроманець. Сашко задерев'янів. Сіроманець тим часом обнюхав його з ніг до голови, лизнув по куртці ґудзика і ліг на листя. Сашко потроху відторопів, прийшов до тями і сам сів навпочіпки біля Сіроманця. Вовк потягнувся до нього мордою й ще раз лизнув Сашкове коліно.

— Так от ти який лизунчик, а ще Сіроманець, — сказав Сашко і погладив Сіроманцеві шию, почухав під горлом. Сіроманцеві це, видно, дуже сподобалось, ніхто його так приємно не лоскотав, і він по-вовчому сказав Сашкові: «Ще!»

— А за тобою ж погналися по степах на вертольоті — даром бензин палять! — засміявся Сашко. — А ти ось тут, біля мене! Ти і не подумав тікати, бо ти в мене розумний, вовчику. Пиріжка з печінкою хочеш?

Ліс поночів на очах, і де того портфеля шукати, коли темно? Сашко повзав від дуба до дуба, перегрібав листя — немає. Вовк і собі зачав нюхати під дубами, попирхав у листі неподалік і тихо вискнув: портфель!

Пиріжки з печінкою вовк, видно, любив з дитинства, бо ковтнув навіть не пожувавши.

— Я тобі завтра ще принесу, — сказав йому Сашко, — завтра в мене неділя, увесь день — наш! Але ти мені дивись: з лісу не виглядай. Чепіжний думає, що ти втік із нашого лісу, нехай так думає...

Сіроманець провів Сашка до узлісся, потерся об Сашкове плече і так стояв, аж доки запах його нового товариша не ослаб у глибині темного листопадового вітру. (...)

Чепіжний скаржиться дружині на сільських собак і на свого пса Геракла, що вони не виконують покладені на них обов'язки, вони навіть «котів бояться». Тому він їде на мотоциклі до Києва й купує Вовкодавиху, яка скоро має привести щенят.

Сашко задихався й заморився — більше години вони бігли із Сіроманцем лісом до глинищ. Ті глинища були покинуті в яру давно. Ніхто не навідувався до них роками. Ще після війни люди возили звідти глину на хати: світло-жовту, червону, брали й білу. Але то було давно. Тепер глинища позаростали шипшиною, глодом, усім колючим, що тільки росло на світі. Туди і привів Сашко Сіроманця.

— Будеш отут жити. Тут тебе ніякий Чепіжний не знайде.

З глиняних глибоких нір дихало вогкістю і пусткою. Сашко вибрав підходящу для Сіроманця нору, розчистив її трохи лопатою, нарвав пирію, настелив, ліг сам.

— Тепло і тихо, і на голову не буде капати.

Сіроманець заліз і собі, обнюхав стіни, сів поруч із Сашком.

— Поки поживеш тут. А далі будемо думати. Треба, щоб минув якийсь час. Потроху-потроху я підготую батька, щоб ти перейшов жити до нас додому. Чого ти сам будеш тинятися? Зграю твою перебили, лишився ти сам, справді, як вовк, — будеш жити в нас. На харчі я тобі зароблю, сяду на все літо на трактор — от тобі й харчі, ще й лишиться! Не треба, Сіроманцю, лише падати духом. А житимеш у нас — Чепіжний тебе пальцем не торкне.

Вовк слухав, поклавши морду на лапи, заплющив очі, задрімав (...).

— Олександре Степановичу, — молив Чепіжний Сашкового тата, — благаю вас: одну тільки яму! Там такі чагарі, не те що худоба — танк не пролізе. А Сіроманець, я певен, буде рятуватися в тих чагарях, іншого виходу в нього немає: а тут йому і ямочка, тільки — шух! І Сіроманець у нас у кишені.

— Ви б, Василю Дмитровичу, краще подумали, що нам робити з дикими кабанами! Розплодилося їх, як не знати чого, картоплю в полях риють, а що з кукурудзою вони роблять? А лосі сосняки нівечать! А вашому Товариству очі муляє Сіроманець!

— Ваша правда, Олександре Степановичу, настав час добиратися і до лосів, і до кабанів. То не було жодного в наших краях, а тепер розвели на свою голову. Доберемось! Сіроманець, ох, якби ви знали, як він сидить мені в печінках, спати не можу, жити не можу, як подумаю, що він ходить по світі, щоб ти був удавився тією моєю козою! Одну лише яму, Олександре Степановичу, земля ж замерзає, сніг на носі! (...)

Глибоко в лісі, у тернових чагарях, Чепіжний із Побігайлом і Шевчуком викопали яму-пастку для Сіроманця.

Для Сашка настали дні щастя й тривог. Сіроманець проводжав його лісом до школи, зустрічав його на узліссі. Одного дня Сашко відкрив, що Сіроманець сліпий. Він показав вовкові кольорові малюнки різних звірів у журналі «Натураліст»: Сіроманець дивився кудись у просторінь, в одну точку. Сашко заводив журналом перед його очима: ніякої уваги. Сашко підняв над головою яблуко:

— Ну подивись, що це в мене в руці, подивись!

Вовк ліг на землю й тихо заскімлив.

— Ти що, вовчику, не бачиш, ти сліпий? — Сашко провів рукою по очах Сіроманця — той не змигнув. Лизнув лише Сашкову руку.

— А як сніг упаде, стане видно твої сліди, що тоді? Живи в глинищі й нікуди не виходь. Сьогодні я поговорю з батьком.

— Мамо, тато де?

— Поїхав.

— Куди?

— У район на конференцію.

— На скільки?

— На два дні. А що?

Сашко не відповів, пішов у свою кімнатку робити уроки. Шерхла вода у відрі на криниці, на груші трусився листок. Пішов сніг.

На другий день Сіроманець Сашка не зустрів. Даремно Сашко і гукав його, і шукав сліди на снігу. Сашко побіг до глинищ.

У глинищах і біля вовчої нори сніг лежав чисто. Сашко заліз у нору — цієї ночі Сіроманець тут не ночував. «Злякався снігу і втік, де сніг ще не впав і де його мало знають, — подумав Сашко. — Та, мабуть, добре зробив, і харчуватися ж треба... А тут ще батька нема, як на зло...»

Гірко й тоскно стало Сашкові. Уночі йому снилися айсберги: вони пропливали в синьому океані біля Сашкової хати, повз голу грушу, і Сашко сумно дивився на них із вікна.

Сашко проснувся від собачого лементу.

— Мамо, що там таке?

— Сіроманця спіймав дядько Василь. Упав, бідненький, таки у яму...

— Як?!

Біля контори на возі лежав зв'язаний Сіроманець. Шевчук і Побігайло зосереджено курили, кидаючи на Сіроманця значущі погляди. З контори долітав голос Чепіжного:

— Алло! Алло! Так, у яму. Коли? Сьогодні вночі. Я як знав. Дай, думаю, уранці запряжу та поїду подивлюся. Приїжджаю — є! Ну, ми його з Шевчуком і з Побігайлом того... Де? А ось на возі лежить перед конторою... Так коли вас чекати? Ага. Слухаю. Єсть.

Сіроманця повезли до кузні. Дядько Василь відчинив двері й сказав:

— Отут перележить, коли не хотів у лісі.

Вони поклали Сіроманця на драбину й віднесли в кузню.

Падав тихий упокоєний сніг, на горбі темнів ліс. За хатою плакав Сашко.

Зімлілий вовк лежав у кузні на драбині біля горна. Зі стелі крізь старі щілини на нього сіявся іній. Вовк розкрив рота під іній, і йому стало легше дихати. «Ну і ну, — сказав собі вовк. — Дожився».

Він поворухнув замотузованими лапами, понюхав молоток біля ковадла та й наче заснув.

Тієї ночі собаки подуріли: навіть Геракл завивав так, що йому темніло в очах. Деякі, боячись завивати в самотині, зібралися в гуртки і хором, у п'ять-шість голосів, дали такий концерт під вікном хати Чепіжного, що він вискочив на сніг у кімнатних капцях на босу ногу, схопив весло й кинувся розганяти співаків. Тікаючи, хор з переляку взяв на октаву вище — у Чепіжного залящало в вухах.

— Сіроманця зачули, герої? Чи, може, безталання своє, аби ви мені виздихали всі підряд!

«У-у-у!» — з усієї сили із сльозами на очах затяг від сарая Геракл.

— Соліст-одиночка, і ти ще мені? — замахнувся веслом Чепіжний. — Погибелі на вас немає!

Геракл, рятуючись, заліз у ринву, Чепіжний затарабанив по ринві веслом.

Сашко все те бачив і чув: він сидів на підвіконні в темній своїй кімнатці.

Чепіжний присів біля клітки Вовкодавихи. Блимнули з пітьми її вогкі очі, очі її дітей на свіжій соломі, Чепіжний довго дивився на них, підняв ногу, зняв капця, витрусив сніг і сказав:

— Чули, якої тепер співає Сіроманець? Доспівався. Десятому закаже!.. Ви ж мені дивіться — ростіть, бо все може бути, ще оно кабани і лосі...

Чепіжний устромив у засніжений човен весло, рипнув дверима, ліг. З подушки йому в голову вила сільська собачня.

Сашко вийшов у коридор, намацав татові валянки, уліз у них, наче провалився в воду, накинув кожушок, тихо прочинив і зачинив за собою двері, пішов подвір'ям до груші: на груші на сучку висів садовий ніж — тато забув його, коли восени підрізав пагілля. Сашко зняв ножа, пригнувся під вікнами, щоб тато з мамою чого доброго не помітили, і вибіг на вулицю.

Повалило снігом, потонули в ньому хати й дерева, невидима собачня потягнула свої зморені голоси по своїх домівках.

Сашко прямував до кузні. Кілька разів падав, провалювався по груди, у валянки набилося снігу.

Біля кузні оглянувся на білий глухий світ, прислухався, засунув шапку в кишеню, — щоб не злітала з голови та щоб лишній раз по неї не нагинатися, — і підійшов до дверей. На дверях висів не замок, а замчище — так постарався Чепіжний.

Вовк розплющив очі й заводив носом.

— Сіроманцю, це я, Сашко! — почулося вовкові з того боку дверей. — Замок, горе моє! Попались...

Сашко обійшов кузню — ні вікна, ні віконця. На причілку кузні ріс берест: обліплений снігом, берест злився з усім білим навколишшям, і Сашко відразу його не помітив. Берест ще дуже давно поклав на плоский дах кузні своє гілля, і так вони разом із кузнею доживали віку.

Сашко скинув на сніг кожушину, хукнув у долоні, ще раз оглянувся, поліз на берест. Лізти не давали татові валянки, чіплялися за гілки, не згинались у колінах. Тоді Сашко махнув однією ногою, другою, валянки попадали біля кожушка в сніг, поліз

босий. Лізти було невисоко, і нараз він опустився на засніжений дах кузні. Руками, ногами розгорнув сніг, колупнув ножем інтернітину[1].

На вовка зі стелі посипало снігом, вовк завовтузився, зітхнув і затих. Сашко працював, і вже за кілька хвилин на нього зсередини кузні глянула темінь.

— Готово! — прошепотів він у темінь. — Плигаю! — Сашко бухнувся біля голови Сіроманця.

— Де ти тут? Нічого не бачу, хоч око виколи!

— Хох! — сказав вовк.

Сашко став на коліна, почав обмацувати темінь, наткнувся добряче лобом на ковадло, і вже Сіроманець щімко задихав Сашкові в обличчя.

Сашко обійняв обома руками вовка за шию.

— А ти думав як? Ти думав, що тобі кінець, Сіроманчику, ну скажи, думав? Не кінець, давай сюди лапи!

Захрумкотіло під ножем мерзле мотузяччя, тріснув під ножем брезентовий пояс, яким Сіроманець був прив'язаний за горло до драбини, і вовк звівся на замлілі лапи.

— Ти, головне, не бійся. Як тільки завтра відчинять двері — кидайся прожогом, напролом. Бо витягти тебе через оцю діру в стелі я не можу... Найголовніше — кидайся й лети скільки сили, щодуху до лісу... Прощай, вовчику, я пішов, бо Чепіжний, він такий, може сюди прийти й серед ночі, подивитися, як тут і що... Як будеш живий, не забувай мене, я тебе ніколи не забуду. Прощай! — Сашко ще раз обійняв Сіроманця, той лизнув Сашкові руку, щоку...

Сашко підняв драбину, приставив її до стіни й поліз у діру. Виліз на дах, обережно відштовхнув драбину назад у кузню, заклав дірку інтернітом, — усе як і було, — спустився берестом на землю. Швидко витрусив із валянок сніг, узувся, накинув кожушину і побіг, як міг, крізь білу снігову глибінь додому.

На подвір'ї Сашко пригнувся під вікнами знову, прокрався до груші, почепив на сучок ножа, тихо обмів віником валянки, зайшов у коридор, зачепився валянками навпотемки за порожнє відро. Відро гарикнуло на весь дім, наче воно було не відро, а цистерна. Сашко закусив пальця.

— Хто там?

— Це я, тату, відро зачепив ненароком...

---

[1] *Інтернітóвий* — виготовлений із заліза.

— Сніг іде?

— Валом валить.

— Ну, добре. Спи.

Сашко навшпиньках зайшов у свою кімнату, хутко ліг, заплющив очі: у синьому океані біля Сашкової хати повз голу грушу пропливали білі айсберги. На одному під пролітаючими птицями сидів вовк і махав на прощання Сашкові лапою.

Уранці перед конторою сів вертоліт. Сашкові він дав себе знати в повітрі, і Сашко був на ногах. З вертольота вийшло двоє чоловіків у білих халатах, з носилками.

— Зловився! — дихав морозом Чепіжний. — Стільки років пильнував я його, посивів і серце зірвав на ньому! — Чепіжний був урочистий, і його буряковий кулак грізно здіймався над фланелевими снігами.

Прихурчав мотоцикл. З мотоцикла в білих шоломах збігло двоє хлопців, і передній став обклацувати Чепіжного фотоапаратом.

— Станьте сюди, Василю Дмитровичу, на фон вертольота.

— Що я вам, космонавт! — сміявся Чепіжний. Але стати — став.

— Вибачте, Василю Дмитровичу, і не звертайте уваги на цей мікрофон, але декілька слів для нашого районного радіо та для газети.

Чепіжний узяв мікрофон, подивився на нього, як на недоспілий баклажан, і сказав:

— Зловлений у тернових чагарях за Івановим яром останній у нашому районі, а незабаром і у світі вовк Сіроманець. — Чепіжний набрав повітря. — Це не казка і не легенда. Сіроманця спіймано. Ми можемо лише пожалкувати, що його спіймано так пізно. Тепер ми й наші кози з кіньми можуть бути спокійними. Вовк Сіроманець ще під час свого дитинства був лютим звіром, він водив тьму-тьмущу зграй, перевів сотні тисяч нашого поголів'я, а в останні часи почав підкрадатися до наших посівів, толочив, припустімо, ячмені й пшеницю...

— Василю, і тобі не стидно отаке городити, — жалісно подивилася на Чепіжного сторожиха баба Маня.

— Так я ж для газети, — швидко, пошепки проговорив Чепіжний. — Ідіть і краще підметіть у конторі... Звиняйте, так-от: гадаю, що Сіроманець віднині й навіки житиме в обласному звіринці, тобто в зоопарку. Я особисто зобов'язуюся, якщо треба, двічі на рік — на Восьме березня і на сьогодні, у ніч його злову, —

яке там у нас сьогодні число? — неважно, завозити Сіроманцеві на мотоциклі в область у зоопарк стільки м'яса, скільки він з'їсть за добу... Я знову жалкую про пригнічений теперішній вовчий стан, але що поробиш? Усіх його, Сіроманчиних, ще не вловлених товаришів, чекає нерадісне майбутнє як на наших земних материках, так і на інших планетах!.. Усе, виключайте. Тепер — до кузні!

До кузні вийшло старе й мале. Чорніли в снігу шапки малечі, сумно перемовлялися тітки в плюшевих напівпальто; собачня зайняла позиції поближче до своїх хат, наче щось відчувала, моторошно оглядаючись навкруги.

— Біжіть, хлопці, та розженіть цю капелу, — звернувся Чепіжний до малечі, показуючи ключем на собак. — Жити всю ніч не давали!

Чомусь ніхто не побіг, навпаки, усі підсунулися ближче до кузні. Білі дяді з вертольота поклали носилки на сніг, а самі приклалися вухами до стіни — слухати вовка.

— Ти ба, що зима поробила: вічка в замку не видно, — уставив Чепіжний ключ у замок. Довго копирсався у нім і так і сяк. — Не відчиню. Треба збивати ломом.

Сашко, зиркаючи на кузню, ходив по подвір'ї, наче чогось шукав, заглянув у криницю, потрусив засніжену грушу, знайшов у кишені морквину, став її гризти.

Чепіжний розмахнувся ломом, і замок відвалився йому під чобота. Чепіжний відкинув лома, викашлявся й відчинив двері. «Що таке? Де вовк? Чому він не вибігає?» — Сашка кинуло в жар. Ті двоє в білих халатах узяли носилки й слідом за Чепіжним зайшли в кузню.

«Що таке? Що таке? Може, він здох чи злякався? — горіло в Сашковій голові. — А може, уночі він стіну прогриз у кузні чи підкопавсь під фундамент і втік?»

Раптом із кузні вискочили ті двоє в білих халатах, без носилок, вискочили і кинулися тікати:

— Тікайте! Вовк!!!

Тітки, малеча, дядьки не встигли до ладу гаразд нічого зрозуміти, як, рачкуючи, з кузні виповз сам Чепіжний. За ним поволеньки йшов вовк. Чепіжний зарачкував уліво, потім управо, вовк дихав йому на шапку. Чепіжний загарбався головою в сніг і вкляк. Усі тікали: мале плакало, старе кричало, підхоплювало малечу на руки, бігло, губило в снігу шапки й рукавиці...

Вовк знехотя перескочив через Чепіжного й невеликими стрибками завернув поза кузню до тихого лісу.

Кореспондент проклацав фотоапаратом усю цю історію від початку й до кінця і, коли вовк загубився в снігах, розреготався...

— Що там таке, синочку?

— Тату, Сіроманець утік!!! Дядько Чепіжний плаче — не плаче, а реве!

— Заводьте вертольота! — кричав Чепіжний, випльовуючи сніг. — Ігор! Іван! По рушниці! Далеко не зайде — сніги! Заводьте вертольот!

Чепіжний улетів у своє подвір'я, підгилив спантеличеного Геракла, убіг у хату, схопив рушницю.

Скреготів вертоліт; важко, з підсапом, бігли до нього Шевчук з Побігайлом.

— Доженуть вони його, тату, чи ні? А вовк у сніг заритися може, доки вони пролетять, і пролежати в снігу до темноти?

— Ти говориш, синочку, наче ти із Сіроманцем на одній парті сидиш, — сказав тато.

— Сидіти-то я не сиджу, а Надія Петрівна каже, що треба оберігати не тільки воду, повітря і ліс, але й звірів... А вовка я, може, люблю, тату! — Сашко став на лижі й пішов до школи. Над ним і вовчим слідом від кузні пострекотів вертоліт.

Ліс тепло дрімав у сніговій халабуді. Дрібненькі хрестики від синичих лапок, замерзла блідо-блакитна голівка лісового дзвоника, мишачий послід під ліщинником, щиглики на кінському щавлі перезимовували цю зиму.

Сашко проковзав галявиною повз дуби на біле поле, білим полем доходив до школи, як вилетів над лісом вертоліт, полетів на село, потім чомусь розвернувся й полетів своїм животом на Сашка. Вертоліт почав знижуватись. Сашко сів на сніг. Вертоліт здув із Сашка і шапку, і шарф, мало кожушину не зніс, обзавірюшив, піднявся і полетів.

— Син нашого голови! А я думав — вовк... — У Чепіжного сіпалося око.

Учителька Надія Петрівна ввійшла в клас:

— Добрий день!

— Добрий день!

— Сідайте... Сашко, це правда, що з вашого села сьогодні втік із кузні Сіроманець?

— Утік, — відповів Сашко і сів.

— Ти сам бачив? — запитала Надія Петрівна.

— Бачив.

— Діти, де живуть вовки?

— У лісі, — хором відповів клас.

— У лісі. Правильно. А от ти, Сашко, ходиш лісом до школи. Невже тобі нема асфальтової дороги?

— Надіє Петрівно, — важко підвівся Сашко, — хай нею ходить хто хоче. А я люблю лісом.

— От скажи, Галю Грушецька, про що я розповідала на минулому уроці?

— Про Індію. Про тигрів-людоїдів, — тонким, як ліщина, голосом відповіла над головою Сашка Галя Грушецька.

— А в нас тигрів немає! — скинувся Сашко. — І ще ви говорили, Надіє Петрівно, що звірів треба оберігати... А я вовків не боюсь, бо якраз на тій моїй стежці до школи я нікого не боюсь.

— Чому? — спитала Надія Петрівна.

— А тому.

— Мусиш бути, Сашко, чемнішим.

— Вибачаюсь. Вибачте.

— Тепер відповідай точніше.

Сашко подивився на біле вікно, на біле небо, з якого наче й ніколи не гримів грім, і ластівки не літали по ньому, і запитав:

— А коли діти, приміром, такі, як ми, лишилися після війни без батьків, то їх держава спасла?

— Так, — сказала Надія Петрівна. — Держава дала їм дитячі будинки, школи, харчі, одежу.

— А тепер людям старим? — домагався Сашко.

— Наче ти не знаєш, Сашко! — скрушно відповіла Надія Петрівна.

— А якщо хто осліп?

— Чому ти про це запитуєш? — насторожено підійшла до Сашка вчителька. — Відповідаю: держава посилає таких людей, ну, наприклад, в Одесу, у знамениту на весь світ лікарню імені Філатова. Але я не розумію, Сашко, — посміхнулася Надія Петрівна, — у чому ти потребуєш допомоги: у пенсії чи, може, ти погано бачиш?

Клас засміявся. Засміявся і Сашко.

— То ви ж самі кажете, Надіє Петрівно, що людей у нас оберігають.

— І воду, і землю, і звірів треба оберігати.

— І я про це ж.

— І що, оце після уроків ти сам будеш іти лісом? — запитала Надія Петрівна.

— Так я на лижах.

— На лижах. А ніч?

— А я нічого не боюся.

— А раптом вовк? — строго запитала Надія Петрівна.

— Не лякайте. А то й справді злякаюсь, — сказав Сашко. — Ви краще, якщо хочете, спитайте мене про будь-яку столицю на світі і де вона є, у якій країні.

— Спитаю...

— Що ти плетеш, — прошепотіла Сашкові Галя Грушецька. — Яблуко хоч? І я з тобою піду лісом додому, добре?

— Твоє діло.

Сашко і Галя Грушецька йшли світлим лісом додому: на одній лижі човгав Сашко, на другій — Галя.

Унизу маленькими чорними стовпчиками по асфальтовій дорозі плентався гурт школярів.

З лісу хотів було посвітити місяць, але не встиг: пішов сніг на сніг. До лиж стало налипати, і Сашко сказав Галі Грушецькій:

— Знімай лижу, налипає, візьми на плече. Будемо брьохкатись.

Пройшли, пройшли і стали.

— Яблука в нас більше нема, — сказала Галя Грушецька.

— У ноги не змерзла?

— Наче ні. Тепло.

— А в руки?

— І в руки.

— Чорти нас понесли по такому снігу.

— Давай постоїмо, — сказала Галя Грушецька. — Важкувато.

— Постоїмо. Чого ж. — Сашко скинув лижі з плеча. — У твого батька рушниця є?

— Немає, — гріла рукавичку Галя Грушецька. — А чий це слід? Часом не вовчий?

— Де? — Сашко всупив носа в заглибини на снігу. — Не розберу... Але — ні. Вовк іде нога в ногу, а це якісь розкаряги. Та й до того ж давні... А Сіроманець дременув уранці.

— Ти його трохи бачив?

— Та вже ж...

Сонний ліс тихо спав у таких, як і сам, сонних снігах.

— Що то, глянь — хтось іде! — чужим, не своїм голосом сказала Галя Грушецька.

Від села полем до яру сунуло шестеро душ людей, за спинами темніли якісь клумаки, у руках угадувалися рушниці.

— У засідку на Сіроманця. Дядько Чепіжний хоче, видно, добряче змерзнути... Так їх Сіроманець у лісі й жде: нате мене, уже бийте, бо шкода мені ваших носів — можуть повідмерзати в лісі!..

1. По ночах Сашкові снилися

А ліси
Б вовки
В айсберги
Г глинища

2. У селі головою колгоспу був

А Василь Чепіжний
Б Олександр Степанович
В Побігайло
Г Шевчук

3. Установіть відповідність.

Герой	Репліка
1 Сашко 2 Олександр Степанович 3 Василь Чепіжний 4 Надія Петрівна	**А** *Сіроманця зачули, герої? Чи, може, безталання своє, аби ви мені виздихали всі підряд!* **Б** *А як сніг упаде, стане видно твої сліди, що тоді? Живи в глинищі й нікуди не виходь.* **В** *Ви б... краще подумали, що нам робити з дикими кабанами! Розплодилося їх, як не знати чого...* **Г** *...не звертайте уваги на цей мікрофон, але декілька слів для нашого районного радіо та для газети.* **Д** *...держава посилає таких людей, ну, наприклад, в Одесу, у знамениту на весь світ лікарню імені Філатова.*

4. З яких слів Василя Чепіжного під час першої зустрічі із Сіроманцем стає зрозуміло, що він недобра людина?
5. З чого видно, що тварини відчувають добрих і лихих людей, ставляться до них по-різному?
6. Про вдачу Сашкового батька читач дізнається з описів зовнішності й учинків чи з його розмов? Охарактеризуйте цього героя.
7. Знайдіть опис Сіроманця й прочитайте його. Як ви вважаєте, цей опис характеризує вовка як позитивного героя чи негативного? Чому?
8. Прочитайте інтерв'ю Василя Чепіжного для районного радіо й газети. Чи справедливе зауваження йому зробила баба Маня?
9. Який момент у прочитаній частині повісті найбільш емоційний і напружений?
10. Який художній твір із світової літератури розповідає про хлопчика, який не боявся хижих звірів, а, навпаки, дружив із ними? Чи є в ньому люди, подібні до Василя Чепіжного?

11. Перекажіть сцени зустрічі Василя Чепіжного та Сашка із Сіроманцем.
12. Випишіть із першої частини повісті найкрасивіший опис природи (пейзаж) і визначте в ньому порівняння, епітети й персоніфікації.

1. Прочитайте другу частину повісті М. Вінграновського «Сіроманець».
2. Знайдіть у мережі Інтернет або в спеціальній літературі інформацію про вовків, їх спосіб життя, поведінку з людьми *(за бажанням)*.

Тим часом Сіроманець тікав. Пахли здалеку кошари і ферми, пахли села, але він ухилявся від тієї знади й нанюхував степ. Кілька разів він зупинявся, піднімав голову в небо і слухав, чи не летить вертоліт. Забіг аж до лиману. Лиман тієї зими не замерз. Вовк підійшов до води, лизнув її солонини й зрозумів, куди йому треба бігти: бігти в солоні степи, у солончаки, де хоч і немає лісів, але й мисливців не мусить бути.

Раптом Сіроманець заліг: з горба вітер доніс йому запах дикого звіра. Саме дикого, бо за своє життя Сіроманець нанюхався всяких запахів, у тому числі і свійських, повільних і теплих, відгодованих запахів кіз та овечок... Він ще раз понюхав простір навколо себе, чи не пахне селом чи людиною, поповз на той горб, де стояла скирта соломи.

Від тієї скирти Сіроманцеві забило подих дикими кабанами. Проти вітру він доповз до скирти на два-три стрибки, як раптом табун свиней почув хрюкіт свого головнокомандувача й шмигонув

за ним у степ. Останнім потелющився в снігу підсвинок: тягнув задню, видно хвору, ногу, заборсався, та було пізно: Сіроманець збив його на бік і вчепився зубами.

З кузні вийшов спантеличений Чепіжний, він тримав у руках вовкове мотузяччя й ремінь і розумів, що Сіроманцеві хтось допоміг визволитися серед ночі. Він побіг у контору, де застав голову колгоспу й агронома, які розглядали фото в районній газеті, де Чепіжний лежав на снігу, а через нього перескакував вовк. Вони сміялися з такої кумедної сцени. Чепіжного це дратувало. Він зібрався їхати в райцентр, бо вважав, що треба розслідувати, хто міг звільнити від мотузяччя вовка, проте Олександр Степанович, сказав, що він сам зателефонує в район, а Чепіжному дав доручення їхати в поле возити солому.

...Сіроманець сховався на полігоні. Далеко в піщаних неродючих степах він надибав на полігон і наче знав — відчував, що тут йому буде спокій.

Фанерні танки, старі віджилі машини стояли в цій мертвій зоні, — ні деревини, ні куща, — сніги, та піски, та воронки від бомб.

Старші льотчики навчали молодих улучати в ціль із неба: над вовком розламувалося небо, і літаки починали своє навчання.

За кілька днів Сіроманець вивчив їхній графік, достоту залазив у якусь воронку, коли літаки були ще далеко, і там спокійно перечікував смертоносний тайфун з вогню і сталі. Потім приїздили льотчики, оглядали свою роботу; вовк одбігав від них подалі, не потрапляв на очі. Зате по ночах було тихо. Така тиха благодать наступала, якої, мабуть, не знав жоден вовк у світі. Ніякий Чепіжний не заходив сюди, не морочив голови гарячий гавкіт собак. Басували вітри по відкритій рівнині, галасали наввипередки, лопотіли білими сніговими полами, навивали малим молодим вітрам старі степові пісні.

З харчами, правда, було слабувато: миші-полівки, та й усе. Інколи який заєць забігав уночі в це біле привілля, не розібравши, куди він забіг... Зайцями вовк не перебирав ніколи, а особливо в цю полігонну зиму.

Одного разу, коли літаків прилетіло особливо багато й вовка разом з його воронкою підкинуло в небо (він навіть подумав, що він уже не вовк, а птиця) і опустило в чорно-біле місиво, Сіроманець оглух.

«Отакої!» — сказав собі вовк.

З тієї миті прильоту літаків він не чув своїми запечатаними вухами. Не чув і вибухів бомб. Згодом на полігоні настали, видно, канікули, літаки не з'являлися, і вовчі вуха наче відійшли. Він став навіть тихенько наспівувати собі під ніс і слухав хоч щось, принаймні свій голос.

Біда прийшла з неба. Повалили такі могутні сліпі сніги, що навіть і він, Сіроманець, злякався: він добре знав, чим ці сніги йому пахнуть. Удень і вночі він рився в снігах, орав їх лапами і зубами, але небо наче прорвало, і жодної миші, як на гріх!

Сіроманець охляв. Він часто провалювався в сніг з головою, годинами лежав, збираючись з останніми силами, щоб виповзти на поверхню і поповзом добиратись: куди — невідомо.

Нарешті однієї ночі підморозило. Сіроманець зрадів, але на лапи зіпнутися не міг, безсилі лапи вже не носили його. Він ліг на спину й покотився з горба покотом. У білому колесі землі й неба він викотився на дорогу, де слабо пахло конем і старою соломою. Чомусь прилетіла ворона. Покружляла над вовком, сіла недалеко й сказала: «Кар!»

Вовк не поворухнувся. Прилетіло ще три. Поговорили між собою, посідали носами проти вітру й наче поснули... Вовк розкрив пащу і — здох. Тоді злетіла одна ворона, друга, політали низько над вовком, подивилися на вишкірені його зуби. Повсідалися ближче. Погойдали носами, хвостами, і тоді одна з них, найбільша, очевидно ворон, пішла до вовка. Ворон ішов важко, наче мав на ногах пудові чоботи. Він зупинився збоку від вовка і дзьобом, завбільшки як великий часниковий зубок, сказав вовкові: «Кра!»

Вовк лежав мертвий. Ворон подивився на сніги, на біле небо, підняв крило, друге і вискочив вовкові на спину: вовчий хвіст порішив ворона одним махом... Уперше за багато днів вовк водночас поснідав, пообідав, ще й повечеряв...

...Сіроманець уже не котився — його котив вітер. Уночі подув такий степовий надлиманський вітер, що захилиталися навіть скирти. Вовка закотило в лісосмугу, він обійняв лапами якусь деревину, навіть учепився за неї зубами, але вітер відірвав його і від неї. Його котило на вогні невеликого висілка, і він нічого не міг удіяти: тільки-но ставав на свої вкрай знесилені лапи, як вітер здував його і робив своє...

Знайшли його льотчики. Уранці капітан Петро Лях біг на фіззарядку і за щось зачепився, упав. Витрусив сніг з-під майки, придивився — собака. Собак у їхньому молодому висілку ще не було.

— Хлопці, а чий собака? — гукнув Петро своїм товаришам.

— Де?

— А ось, замерз.

Льотчики чобітьми повідкидали з вовка сніг.

— Цуценятко — слава Богу! — сказав Петро. — Щось змахує на вовка. Андрійку!

Прибіг Андрійко Лях, став на коліна, придивився і прошепотів:

— Вовк... Тату, це вовк! Не канадський, не кордільєрський, а наш степовий, польовий вовк!

— Замерз, бідолаха... Чи, може, убили? Але хто? — звернувся Петро до товаришів. — Ніхто в нас ніколи не стріляв. — Вітер забив Петрові подих. — Добре. Побігли на зарядку, а потім розберемось!

Льотчики побігли на спортивний майданчик. Андрійко Лях схилився над Сіроманцем, відгорнув йому сніг від пащі — під пащею сніг трохи відтав.

Андрійко підняв вовчу голову, поколупав підталий сніг пальцем і закричав:

— Тату! Тату, а вовк живий!

Доки біг тато з товаришами, Андрійко потягнув вовка до гаражів:

— Тату, розпалюй плитку в гаражі, я його тягну. Він дихає, хоча й помирає.

— Не тягни! Покинь, бо, може, вкусить, — з порога крикнула Андрійкова мати.

— Не вкусить! Він непритомний! І, видно, голодний, диви, які ребра, тому й прийшов до нас при такому вітрі та при зимі.

Андрійко заволік Сіроманця в гараж, підстелив під нього стару куфайку. Петро Лях нагримав на сина:

— Не підходь до нього! Якщо вовк, то нехай буде вовк. Але ти мені до нього не підходь!

Андрійко підійшов і сказав:

— Тату, ти не знаєш вовків.

Петро Лях розпалив плитку, його товариші-льотчики миттю збили в кутку гаража вовкові клітку з дверцями, принесли м'яса і води.

Петро Лях сказав:

— Хай полежить до вечора, може, одійде.

— Прилетимо, а там побачимо...

— А що ми з ним будемо робити, якщо він оклигає? — запитав Андрійко. — Тату, хай живе в нас! Я ж то всіх вовків знаю тільки по картинках, але це ж справжній. І такий здоровенний!

— Побачимо! — сказав Андрійкові тато і з товаришами пішов до зелених машин.

Вовк підняв носа — пахло бензином і м'ясом. Нанюхав м'ясо, з'їв. Десь далеко на полігоні зірвалися бомби, вовк ледь-ледь їх почув із далеких степів. Потім він обнюхав куфайку, прислухався: за стіною хтось ходив. Андрійко й висілкові хлопчики попритуляли замерзлі помідорні вуха до гаража:

— Ходить.

— Не кричи...

— Ходить, кажу...

— Га?

Андрійко приліг до дверей і запитав:

— Кажи, ти є?

«У-у-у»,— тихо відповів вовк.

Андрійко скочив на ноги:

— Ви чули — він говорить! Він упізнав мене по голосу!

— І що ти там крутишся біля того вовка? — сердилася Андрійкова мати, нагрібаючи на подвір'ї віником сніг на килим.

— Тата жду. У мене канікули, — буркнув він.

Минули дні, і не раз можна було бачити Сіроманця в ярах за висілком: він сидів і терпляче чекав, доки Андрійко Лях покатається на лижах зі своїми однокласниками. Хлопчики гасали навколо Сіроманця, перекидались, падали, сварились, виходило часом не без бійки та сліз: тоді Сіроманець подавав голос, і вся ватага рушала за ним снігами у виселок додому.

Віднині Андрійко, Андрійкова мати та Сіроманець стали далеко виходити в степ і слухати в небі ревкіт реактивних літаків, ждати з аеродрому Андрійкового тата з товаришами. Вовк, зачувши «газони» ще за горбами, мчав їм назустріч.

Петро Лях пригальмовував, Сіроманець ускакував у машину, щасливо повискував. Льотчики видовбали ломами у мерзлій землі Сіроманцеві яму під лісосмугою, вкрили її соняшничинням, і він став там жити, аби не нюхати бензину в гаражі, їсти йому було що, та він тепер і сам добував дещо в полях, щоб не засиджуватись (...).

— Коли?! — кричав блідий Петро Лях до своєї дружини.

— Після обіду... узяв лижі і пішов...

— Сам чи з вовком?

— З вовком...

Петро Лях вискочив у темінь. Вітер зі снігом збивав з ніг.

— А може, він до кого зайшов? — Петро Лях кинувся назустріч товаришам-льотчикам.

— Оббігали всі будинки — нема!

— Давайте ракетниці! Швидко! — крикнув Петро Лях, а сам, як птах проти бурі, заточуючись і провалюючись в темно-білі снігові вирви, подався до лісосмуги, до вовчого пристановиська.

Вітер розніс соняшничиння, яма завалена снігом, вовка не було.

— Ага-га-га! — у відчаї закричав Петро Лях у степ, але вітер задув його крик назад до рота.

Блідо-розмиті ракети повисли над висілком.

Кілька «газонів» рвонулися від висілка в сніговий здиблений океан, але й вони потонули в ньому, поглухли. Вовк тяг Андрійка за комір. Вітер підганяв їх на снігових белебнях, але як тільки вони скочувалися в яр і треба було знову підійматися вгору — отут Сіроманцеві доводилося похекати та попріти. Тоді вовк закидав Андрійка собі на спину, розсував грудьми свіжий сніг, лапи ставали на твердіше, і з такою швидкістю вони посувалися до висілка.

Вовк жалібно вив. Покидав Андрійка, сам відбігав, вив на всі боки, прислухався, повертався до Андрійка знову, знову закидав його на спину і ніс далі. Андрійко обнімав вовка руками й ногами, щоб не зсуватися, щоб вовкові було легше.

Льотчики з ракетницями та ліхтарями вийшли за лісосмугу, але що ти його побачиш чи почуєш в цьому шипінні, ревінні, стогнанні, летінні?

Вовк поклав Андрійка на сніг і почав рити в снігу яму. Вирив яму, зсунув туди Андрійка і сам ліг біля нього. Сніг і вітер засипали їх швидко, охоче.

— У ямі тепло,— прошепотів вовкові Андрійко. — Аби нам до ранку не замерзнути, а там уже якось доберемося.

Раптом вовк насторожився: йому почулися постріли. В одну мить він вискочив з ями і завив. Так він ще не завивав ніколи. Усе своє життя він завивав з голоду або з горя. Тепер в його завиванні була надія і радість.

— Вовк! — крикнув Петро Лях.— Я чую вовка!

Андрійків тато скинув кожуха, щоб легше було бігти, поскидали із себе кожухи його товариші-льотчики, і всі вони кинулися на вовчий голос. Раз по раз стріляючи з ракетниць, вони на мить зупинилися, щоб не збитися з вовчого завивання.

— Он він темніє! Он! — ледве перевів подих Андрійків тато.

Знесилений вовк ліг на спину, лизнув того снігу з вітром. Підбіг Андрійків тато, підбігли його товариші-льотчики й побачили Сіроманця. На його спині лежав Андрійко. Андрійкова мати плакала та розтирала снігом йому руки, щоки, вуха, ноги.

— Заїхали ми не так і далеко,— виправдовувався Андрійко. — А заметіль почалася ну в одну мить...

— А ти не бачив по небу, що заметіль починається? — Андрійковому татові потроху одлягало од серця.

— Щоб я та тепер куди пустила тебе одного!

— Мамо, не тріть так сильно, вуха болять! — просився Андрійко.

— Я тобі дам «вуха болять»! У тебе ще не те мало б боліти!

— А тут лижа зламалася... Тату, а де вовк? — раптом запитав Андрійко і встав.

— Справді, де вовк? — перепитав Андрійків тато і вибіг у коридор. У коридорі вовка не було. Вибіг на вулицю — нема. Андрійків тато схопив ліхтаря і, як був роздягнений, так і побіг до лісосмуги.

Вовк лежав у себе вдома. Розгріб сніг і влігся на ньому під вітром, що свистів над ним на всі свої пальці... Андрійків тато важко зайшов у кімнату...

— Є, — сказав він. — У себе вдома. Приготуй, жінко, вечерю. Понесу йому щось повечеряти...

Дихнула весна з лиману. Теплий погляд весни зупинився найперше на снігах — і осіли сніги. Навпроти сонця удень засокотіли з-під них золоті струмки. Вологими ночами Сіроманець покрадьки зачав виходити в степ і там непорушно сидіти. Щось бентежило його вовчу душу, кликало її на ноги.

«А ти думав як, Сіроманчику, це вже нам з тобою кінець? Ну, скажи, думав?» — не покидав його голос Сашка.

Сашко стояв під грушею і слухав, як шуміла ярами весняна вода. На городі лежав опівнічний туман. Попискували сонні горобці під дахом. Пахло далеким вітром, якого вчора звечора не було.

— Засумував чомусь наш Сашко, — тихо говорила в пітьмі мати, — і вчитися гірше почав, і все йому валиться з рук. Ти помітив?

— Може, переростає, — тихо відказав батько. — Та воно й весна... Може б, йому десь на літо путівку до моря... (...)

Сашко зайшов у коридор.

— Це ти, сину?

— Тату, а у вовка вікно є?

— Вікно? Яке вікно?

— У лісі, чи де він там живе... Бо йому ж то треба дивитися, щоб не вбили.

— Нема у нього вікна, синочку.

— А вовк у лапи замерзає?

— Ще й як.

— Тату, от коли б я та був вовком, я б теж замерзав?

Його обійняв теплий сон: пливли білі айсберги в океані повз хату під голою грушею далеко. Вовка не було.

Чепіжний обурювався, чому не ростуть цуценята, яких наплодила Вовкодавиха.

— Ну, куди я тепер з ними? Хто в мене їх візьме? У цирк? Там своїх таких хватає. Краще б уже коти, ті хоч мишей, бува, ловлять!

— Дядьку Василь! — гукнув Чепіжного від воріт Сашко. — А ідіть-но сюди, я вам щось покажу!

— Що там іще на мою голову? — Чепіжний поволі, насторожено підійшов до Сашка.

— Сьогодні наша районна, не бачили? Нате, прочитайте ось.

— «Цієї зими, — почав читати Чепіжний,— у Н-ську льотну частину прийшов пірат польових просторів — здоровенний вовк-сіроманець. Прийшов добровільно. Сам. Пригнав його голод. Крилаті сини неба обігріли, нагодували, і тепер цей степовий розбійник мирно живе в частині, возить дітей на санях...»

— Оце так да... Але як же так, — розгубився Чепіжний, — щоб отак добровільно, сам? Сіроманець. Сіроманець здохне, а не прийде... Може, це його брат? Треба буде поїхати та подивитися.

— Якщо вас пустять, — сказав Сашко. — Частина ж то військова.

— А вовк-то мій! — скипів Чепіжний. — Хто його перший вловив? Я? Я. І козу він з'їв чию? Мою.

— А навіщо він тепер вам? Хай собі в них живе.

— А збитки за козу? Я своє дарувати «за так» не звик!

— Ви зловили його, — гостро сказав Сашко. — Але ж Сіроманець утік!

— А хіба я винен, що його хтось відпустив, — обурився Чепіжний. — Може, ти?

— Я, — відповів Сашко.

— Ну да... — засміявся Чепіжний. — Сіроманець перекусив би тебе, як сірника! Отак: тільки хрусь! — Чепіжний навіть показав, як би перекусив його Сіроманець.

Після обіду, коли добре випогодилось, Чепіжний поїхав до Сіроманця. Не забув прихопити з собою і ту фотографію, де його перескакує Сіроманець: Сіроманця там було видно «на всі сто».

— Поробиш ці дні і за мене, — сказав Чепіжний жінці. — Я довго не буду. Туди і назад. Як спитає Олександр Степанович, де я, скажеш — поїхав у райцентр із зубами.

Сашко забіг за Галею Грушецькою додому, і дорога до школи в цей день сміялася на сонці досхочу. Весело й тепло було шпакам. Шпаки підвели в небо від щастя заплющені очі й співали так, що аж ноги під ними тремтіли, і земля співала, як шпак. Над озером обнімалися шиями коні. Блакитними квітами розцвіли більші й менші калюжі. Ліс, так той наче поклав собі руку на серце і тихо благословляв журавлине крило над собою в осяянім небі, і мураху з підтягнутим за зиму животом, і свою лісову стежину, що просихала в Сашка на очах. Сашко став роззуватися.

— Ти що? — спитала Галя Грушецька.

— Погасаю босяка, — і Сашко, нагнувши шию, побіг наввипередки зі своєю тінню. Коли Сашкова тінь налітала на клапті снігу — вона голубіла, налітала на попелясте торішнє листя — темніла. Отак позмагавшись зі своєю темно-голубою тінню, Сашко підбіг до Галі Грушецької і захекано запитав її:

— А ти знаєш, ким я буду?

— Ким?

— А лісником!

Чепіжний повернувся додому на другий день. Заїхав мотоциклом на подвір'я і так і сидів на мотоциклі, не злазив. Побачивши

господаря, Геракл відразу звалував від хати світ за очі — на город. Сидів Чепіжний довго, і грязюка на плащі стала підсихати навпроти сонця, узялася синюватим туманом, наче Чепіжний горів.

— То що, дядьку? — спитав Сашко. — Здрастуйте.

— Іди-но сюди.

Сашко підійшов.

Чепіжний витяг з-за пазухи кольорове фото:

— Дивись. Він?

На Сашка глянув Сіроманець. Біля нього стояв Андрійко Лях і льотчики.

— Він, дядьку, він. Сіроманець. А поправився як! Ще більший став. Ну то й що?

— Війна триватиме, — похмуро прокричав Чепіжний.

— Як триватиме? Не оддають?

— Утік і від них Сіроманець! На цьому тижні втік. Добре людьми сказано — скільки вовка не годуй... А годували ж його там як, а як дивились за ним! За малою дитиною так не дивляться — утік! Сказав: привєт, свободная стіхія, — і втік.

— То що ж ви тепер думаєте робити?

— Почнеться другий тайм. Боротьба триватиме. Хто кого.

— А якщо, дядьку, він вас?

— Тоді чорт зі мною. Тоді мені гріш ціна, як і оцим моїм вилупкам! — Чепіжний підійшов до клітки. — Пламенний привіт від Сіроманця! Як нащот росту вгору? На місці? Молодці... Батько вдома? — спитав Чепіжний.

— Батько в полі. Буде він сьогодні вас лаяти.

— За віщо?

— А гній на поле ви розвезли?

— А жінка моя де? От біда! — Чепіжний закотив мотоцикла в сарай, замкнув і побіг на ферму.

«Утік! Утік! Тепер він прийде до мене неодмінно! Але ж тут Чепіжний зі своїм “другим таймом”, будь він неладен! — думав Сашко. — Треба порадитися з татом: як тато скаже, так і буде».

Але Сіроманець не прийшов і місяць, і другий. На вулики в садах облетів і поприлипав вишневий цвіт, розцвіли на городах маки, і літо стало обома ногами на свій поріг.

Сашко здавав екзамени. Уставав раненько, ішов купатися, приходив, сідав за підручники, потім одягав нові штани, білу

сорочку, галстук, ішов до школи, здавав екзамен, ішов зі школи, і от одного разу... Сашко не повірив своїм очам: на стежці перед ним стояв Сіроманець! Високий, широкогрудий, з великими димчастими незрячими очима.

— Здрастуй... — самими губами сказав йому Сашко.

Сіроманець плакав. Великі срібні сльози котилися по його морді й падали на пісок під лапи.

Сашко обійняв його за шию, але в цю мить вовк відскочив від Сашка в ліщинник. Сашко оглянувся: стежкою від школи бігла Галя Грушецька.

— П'ять! — гукала вона. — Усе п'ять! А де ти дівся?

— Та я тут оце думаю, чи стою... чи що... — промимрив Сашко. — П'ять — то добре, у мене з цим ділом, правда, слабувато. Ти, Галю, іди додому, а я ще повернуся до школи.

— Щось забув?

— Та забув... гачки під партою забув. Слухай, у тебе батько лікар?

— Ветеринар, то й що?

— Я знаю, він по вівцях та по телятах... А по очах він уміє?

— По чиїх очах?

Сашко зважився:

— От коли б твоєму татові я привів сліпого вовка, він би його вилікував?

— Вовка?

— Так.

— Сліпого?

— Так.

— Із казки?

— Ні. З оцього-о нашого лісу. Сіроманця.

— Ти сказився, — прошепотіла Галя Грушецька.

— Сіроманцю, Сіроманцю, іди сюди, не бійся. Зі мною Галя Грушецька. Іди сюди, Сіроманчику...

Галя Грушецька як стояла, так і сіла: з ліщини вийшов Сіроманець.

— Галю, устань і не тремти! — наказав Сашко. — Це Сіроманець. Він мій друг. Він сліпий. Він давно вже осліп, ще до того, як ускочив до Чепіжного в яму. Сіроманця треба вилікувати, аби він прозрів. Тато твій зможе?

— Аби-то я знала... — швидко заговорила Галя Грушецька. — Узимку приводили до батька сліпого бичка...

— І що?

— Так і відвели...

— Тоді діло пропаще, — сказав Сашко. — Ти розумієш, аби Сіроманець був зрячим, то він би пішов у краї, де вовків люблять. А сліпим він не знає, куди іти, от він і вештається під рушницею Чепіжного і таких, як Чепіжний... Будемо щось думати.

Весь вечір у верболозі біля озера Сашко з білого алюмінієвого дроту плів Сіроманцеві намордник. Галя Грушецька циганською голкою з дратвою до нашийника з їхнього теляти пришивала Сашків пасок для повідка.

— Може, я там забарюся, — тихо сказав Сашко, — ну, скільки я там можу пробути? Ну, від сили три дні, подивлюсь, як там що, мені аби його пристроїти, але, може, я там забарюся, то ти вже прийди до моїх батьків і розкажи все чисто, як є.

— Не заблудишся?

— Дорогу я знаю. З батьком не раз бував.

— А харчі на дорогу?

— Добре, що ти нагадала.

— Я тобі приготую.

— І мені, і вовкові. Тільки не вари манної каші, ми з вовком її не любимо, — засміявся Сашко. — Прив'яжеш харчі ось до цієї гілки, щоб собаки вночі не вкрали.

Удосвіта Сашко потихеньку вийшов з дому. На столі в його кімнатці біліла записка: «Тату і мамо, мене не буде кілька днів. З шафи я взяв 50 карбованців. *Сашко*».

Низький туман застелив город. З городу над картоплями стирчали самі лише мокрі макові голови. На леваді стало холодніше, а туман вищим: якраз Сашкові по шию. Тепер над туманом мокрою маківкою пливла Сашкова голова. Біля озера Сашко зупинився. Було тихо, тільки з очерету очеретянки співали, не як люди. Головами вниз до води вони висіли близенько від Сашка на очеретинах, тим часом верба його скупала росою. «Нічого собі клумачок наклала, — подумав Сашко про Галю. — Наче на війну!» З блекоти вигулькнув Сіроманець, вискнув, підбіг до Сашка, поклав йому лапи на плечі.

— Доброго ранку, — сказав Сіроманцеві Сашко. — Що снилося? Нічого? Поснідаємо в дорозі, а тепер — бігом!

Вони бігли під жайворонками світанковим полем. Била роса по колінах. Над білою гречкою гундосив, видно, безхатній джміль.

Сонця на землі не було, але вгорі, у небі, жайворонки були золотими.

— Будемо бігти, доки не впадемо, — говорив Сашко Сіроманцеві. — А як упадем, отоді вже будемо лежати. До Одеси лісу не буде. Яри та байраки. Мені одне: аби ти не забоявся трамваїв.

Бігли вони степовими дорогами. Коли ж попереду чи позаду них з'являлась якась машина чи трактор — ховатися було де: соняшники, пшениці, лісосмуги. Як їхало щось далеченько, то не ховалися й зовсім: мало що, хлопчик біжить із собакою, що ж тут такого? Буває, собаки й самі бігають по полях. Є такі собаки. А який це розумний буде бігати зранку дорогами з вовком?

Потягнулися яри та ярки, вибалки, балки. Найкраще було б прямувати ними, вони тверді, трава невисока, каміння немає. Але скільки бачило око, ярами й балками вийшла пастися колгоспна худоба — рудою рікою вона повільно текла зеленими низами, а на впечених сонцем схилах ташувалися вівці. Ще й пастухи з ґирлиґами та собаками... Сіроманець облизувався, його носа повертало на балки та на яри, на цей несподіваний квітник — та ще яких! — запахів.

— Завертаймо в лісосмугу. Подамося горою. Яри і вибалки для нас закриті. Це тобі не зима...

Села пішли під черепицею, стіни з білого й жовтого ракушняка, але обминати їх було легше, сіл у цих степах небагато. Зате сонця більше. Навіть Сашкова тінь ховалася під Сашка від такої жаріні. Сіроманець висолопив язика й поклав собі на плече. Мріли степові кургани. Вони відривалися від землі й зеленими шапками повисали на срібній повітряній течії. А гігантські машини-поливальниці поливали пшениці, здавалося, не водою, а райдугами. Червоними озерами цвіли в лісосмузі маки. Синіми озерами біля

них — сокирки. Або молоточки. Або собачі мордочки. Так їх по-різному називають.

Сашко дістав із клунка пляшку води, напився сам, дав напитися вовкові.

— Уперед, Сіроманчику! Поснідаємо ввечері! Отут нам якраз половина дороги. Польові стежки, цвіт гороху і гречки, літній вилинялий вицвіт неба, сірий цвіт каміння по кар'єрах, клунок на палиці на плечі. Одеси з морем не видно, сонце в хмари сідає.

Раптом, де не візьмись, почало гриміти. Небо чисте, на заході якісь дві-три хмари, а гримить на грозу. «Гірше, — подумав Сашко, — буде далі, доведеться ночувати під дощем. Але де?»

Сонце сіло. Підсвітило хмари червоно-чорним, зверху засвітило зеленим — і дня не стало.

— Падаю з ніг, — сказав Сашко Сіроманцеві. — А тут ще гримить на нашу голову. Шукаймо якусь халабуду.

З-поза лісосмуги виїхала гарба із соломою чи сіном, Сашко і вовк лягли на землю.

— Бачиш — повна гарба. Виходить, десь недалеко скирта...

Вони пройшли за лісосмугу. Сашко не біг, ішов, ледь тягнув ноги, як назустріч затемніла скирта сіна.

— Спробуємо переночувати в ній. У разі що — буди мене. Ти чуткіший. А ось і озерце біля неї. Треба буде скупатися. Не прийдемо ж в Одесу такими замурзаними.

Сашко вигарбав у скирті невелику печеру, дістав із клунка вечерю, розіклав усе достоту: вовкові м'ясо, собі сир, цибулю, млинці.

— Побігли скупаємось, повечеряємо, бо завтра вранці в нас ще дорога.

Невелике степове озерце наче навмисно хто намалював літерою «О». Низька осока на низьких берегах мало ховала його від чужого ока. На берегах було видно сліди і коней, і корів.

Сашко тихо зайшов у теплу воду. Вовк купатися не схотів, походив-походив по березі і сів. Сашко накупався досхочу.

Погриміло, та й усе. Тільки полякало. На небі чиста зоряна ніч. Золотими мандаринами між зорями пропливали супутники. Пливе-пливе така мандаринка — і нема, уже на тому боці Землі...

Сашко заснув. Сіроманець усівся біля нього і мав роботу: з поля не вгавали перепілки, у скирті не спалося мишам, з озера сплескувала риба. Перед досвітком вовк насторожився: здалеку почувся скрип коліс по нерівній дорозі й запахло кіньми. І те, і друге наближалося, і ось темна підвода, запряжена парою коней,

випірнула з поля. До скирти, правда, не доїхала, а повернула до озера. Троє чоловіків скинули з воза човна, спустили на воду, один відплив на середину води, а другий пішов берегом — затягли сітку. Третій стримував коней, вони шарпались з його рук, хропли: видно, зачули Сіроманця.

— Іване, ти сходи принеси їм сіна, — почулося з човна, — не понаїдаються ніяк!

Іван прив'язав коней до сухого стовбура, укопаного при березі, а сам пішов до скирти. Ішов він, як на зло, просто на Сашка і Сіроманця.

Сіроманець понюхав сонного Сашка, звівся на лапи й вийшов з-за скирти назустріч непроханому гостеві. І сів. Іван подумав на Сіроманця, що то пеньок і хотів було його обійти. Але Сіроманець пересік йому дорогу і сам собі сказав: «Я — вовк!»

— Вовк!!! — крикнув Іван і кинувся тікати до коней.

Коні відірвалися, побігли. Сіроманець неквапливими стрибками, аби налякати, оббігав озеро. Той, що був на човні, перекинувся у воду, нічний товариш його із сіткою на березі покинув сітку й залопотів у поле.

Сашко прокинувся. Сіроманець уже дихав біля нього. Нічним полем від озера втікало троє.

— Тепер тікаймо й ми, — прошепотів Сашко.

Стрілка показувала «Одеса — 5 км».

Сонце стояло на п'ять пальців від горизонту. Шосе двигтіло від машин. Сашко зійшов у кювет, через лісосмугу зайшов у соняшники.

— Одеса, — сказав він Сіроманцеві. — Зараз ми тебе приберемо по-городському. А реп'яхів! А соломи! Ну, хто в такому костюмі тебе вчив приїжджати в Одесу?

Сашко пообривав із Сіроманця реп'яхи, алюмінієвим гребінцем розчесав боки, шию, голову, одягнув намордник. Собі ж до коліна приклав галстук, розгладив, пов'язав.

— От ми з тобою й на людей стали схожі. Пішли. Тільки не біжи, не рвися, іди біля мене тихо і смирно...

«Щоб Сіроманець не вирвався та не втік. Тут під колесо недовго...

Іди-іди, Сіроманчику, от молодець. Я з тобою, я тебе не покину і не віддам нікому», — думав Сашко, а сам спідлоба позирав на машини.

У самій Одесі Сіроманець занервував: на вулицях траплялися собаки й собачата, на таких, як і він, повідках, але, зачувши його, одні в паніці рвалися з рук господарів тікати, а другі ошкірювалися на нього, бризкали слиною, кипіли очима, повними зненависті. Сіроманець сопів у намордник, по шкурі пробігали дрижаки. У таких випадках Сашко прискорював ходу або забігав у якийсь під'їзд, і там вони із Сіроманцем перечікували. Біля лотка дядьки пили пиво. Сашко, ховаючи за собою Сіроманця, швидко підійшов до них і запитав:

— Де тут лікарня Філатова?

— Три зупинки будь-яким трамваєм, — туди.

— Куди «туди?» — перепитав Сашко.

— Униз. Ну і собачка! — Одесит із двома бокалами пива в руках нагнувся до Сіроманця. — А вона не кусається?

— Ні.

— Ну і собачка. А шия, а лапи — прямо тобі вовк!

Сіроманця обступили одесити з пивом, продавець покинув свій торг, став на бочку і зверху дивився на Сіроманця.

— А він хоч учений?

— Не бачиш? — гукнули продавцеві знизу. — По очах видно. Такі дурними не бувають. Часом, не продаєш, малий?

— Не продаю.

— Цікаво, — продовжував продавець, — скільки ж це треба, щоб його нагодувати?

Сашко помітив: натовп навколо Сіроманця налипав, як снігова баба. З'явилися і жінки, ставали навшпиньки, заглядали чоловікам через плече:

— Оренбурзькі хустки? По чому?

— Ватин? Пропустіть, я питаю — ватин?

Сашко потягнув Сіроманця крізь натовп. Сіроманець подав тихий голос, і натовп обурено розступився:

— Куди батьки дивляться? Таке страховисько дитина водить!

Сашко зайшов у тихий двір лікарні. Сліпі люди ходили по спорищу з паличками. Ходили, видно, і не зовсім сліпі, попідруки, говорили, навіть посміхалися своїм словам. Перше, що впало Сашкові в очі: густий бузок біля сарайчиків під червоною марсельською черепицею. Туди він і повів Сіроманця.

— Стій отут, Сіроманчику, і не ворушись. Я миттю все розізнаю.

Від лікарні до моря було недалеко, і дачники чи курортники спускали з повідків своїх собачок, аби вони погуляли саме в цьому місці біля лікарні, де в глибині синіло море. Треба сказати, ці, як правило, фокстер'єри, молоді чи старі, проводили час у дружбі та злагоді: давно перезнайомились, їли приблизно однакову їжу, навіть перебігали трамвайну лінію під гастроном чи домову кухню по щось новеньке на зубки. І треба ж було цьому народу зачути вовка!

Сашко пройшов коридор першого поверху — ніде нікого. Піднявся на другий поверх: літня жінка в білому халаті натирала шваброю підлогу.

— Здрастуйте! — привітався Сашко. — Скажіть, будь ласка, а де у вас той лікар, що лікує очі? Я здалеку, і в мене мало часу. Але я хотів би з тим вашим лікарем поговорити.

— Приходьте після обіду, — відповіла жінка, не підводячи голови. — У нас — обід. Тридцять перша кімната.

На лікарнянім подвір'ї знявся собачий лемент і ґвалт. З вікна Сашкові було видно дахи сарайчиків чи складів під червоною марсельською черепицею: на цю черепицю один за одним з криками й сльозами вилітали і падали фокстер'єри. Вони підстрибували у вікні, як м'ячі, і падали на черепицю.

— Що там за ґвалт? — занепокоїлася прибиральниця.

Сіроманця обступило в бузку все собаконаселення району, він відступив до ракушнякової стіни паркану, далі вже було нікуди, а воно лізло, його було багато, тоді Сіроманець перекусив намордник і став хапати їх за загривки і викидати на черепицю. Сашка, йому здалося, дуже довго не було, позаду — стіна, тоді Сіроманець перескочив через стіну і щез.

Сашко кинувся в бузок, вискочив на вулицю, в один провулок, у другий провулок, покликав Сіроманця над глиняним урвищем понад морем — сів і заплакав. (...)

Сіроманець прийшов у Сашкове село. Сіроманець минув пошту, контору,

зупинився перед хатою Шевчука. Постояв. Почекав, доки з хати вибіжить з рушницею Шевчук і смальне по Сіроманцеві. Той не вибігав. Скавуліла лише у дворі його собака. Сіроманець підійшов до хати Побігайла. Не вибіг і Побігайло. Усі були в полі, косили горох.

Найдовше стояв Сіроманець перед будинком Чепіжного, але й Чепіжного, на його превеликий жаль, не було на цей раз удома: косив горох.

На цей раз Чепіжний укохкав би Сіроманця, який прийшов помирати сам...

Сашко зліз з одеського автобуса й полем побіг до лісу. У лісі Сашко ходив до вечора, кликав Сіроманця в глинищах... Сіроманця не було.

Увечері, пізно ввечері Чепіжний поїхав на Київ — повіз Вовкодавиху з її дітьми на базар.

Сашко і Галя Грушецька бачили, як буксував його мотоцикл під горою...

Сірий степ з вовнистими хмарами над собою лежав у Сіроманця перед лапами.

«Ого-го!» — сказав собі вовк, і почав ловити в траві коників. Ловитися коникам не хотілось, і вони стрибали від зубів Сіроманця через Гіндукуш на Гімалаї... Тоді Сіроманець ліг на спину, підняв лапи, і на його лапи западав дощ, за дощем — сніг, аж до тих пір, коли на кожній його лапі не звили собі гніздечка сорокопуди[1]... Бігла біла вода, відцвітав пізній глід, пищали сорокопуденята, і синє небо переходило в небеса.

З води сходило сіре сонце, на ньому скидалась риба, і Сашко обнімав Сіроманця за шию:

— А ти думав, вовчику, як? Ти думав, що це нам уже і кінець з тобою?..

1. Прочитайте речення.

Сашко забіг за Галею Грушецькою додому, і дорога до школи в цей день сміялась на сонці досхочу.

У ньому використано

А епітет
Б гіперболу
В порівняння
Г персоніфікацію

[1] *Сорокопу́д* — невеликий хижий птах із загнутим дзьобом і кігтями.

2. Піратом польових просторів у повісті названо

А Сашка
Б Василя Чепіжного
В Петра Ляха
Г Сіроманця

3. Установіть відповідність.

Герой	Учинок
1 Сашко	**А** рятує в снігу Сіроманця
2 Галя Грушецька	**Б** тримає на спині в снігах Андрійка
3 Василь Чепіжний	**В** збирає харчі в дорогу для друга й Сіроманця
4 Петро Лях	**Г** позбувається купленої собаки
	Д намагається вилікувати Сіроманця

4. Чим повість відрізняється від оповідання? Яку повість ви читали на уроках української літератури в 5 класі?
5. Як Сіроманець поневірявся на чужині в снігах? Що ви відчували, читаючи цей фрагмент повісті?
6. Як військові поставилися до Сіроманця? Чим Андрійко близький до Сашка?
7. Як ви вважаєте, які Сашкові риси вдачі сподобалися Галі Грушецькій? Якою ви побачили Галю?
8. Чим близький вам Сашко? Яких його вчинків ви не схвалюєте?
9. Завершіть прислів'я: «Скільки вовка не годуй...». Хто частину цього прислів'я промовляє в повісті? Чи можна так сказати про Сіроманця?
10. Чого навчає читачів повість М. Вінграновського «Сіроманець»?

11. Охарактеризуйте Сашка й Василя Чепіжного за таким планом:
а) ім'я героя, вік, фах;
б) портрет;
в) вчинки персонажа;
г) мова літературного героя;
ґ) моє ставлення до нього.
12. Який фрагмент другої частини повісті найромантичніший? Чому ви так уважаєте? Перекажіть цей уривок.

1. Напишіть власне закінчення повісті «Сіроманець» *(до 1 с.)*.
2. Знайдіть прислів'я та приказки про вовка, випишіть їх у робочий зошит. Які з них близькі до вчинків і характеру Сіроманця, а які — ні?

ПОВТОРЕННЯ

1. Установіть відповідність.

Автор	Назва твору
1 Іван Франко	А «Дивак»
2 Степан Васильченко	Б «Сіроманець»
3 Василь Королів-Старий	В «Фарбований Лис»
4 Микола Вінграновський	Г «Хуха-Моховинка»
	Д «У бур'янах»

2. Установіть відповідність.

Автор	Назва твору
1 Євген Гуцало	А «Микита Кожум'яка»
2 Григір Тютюнник	Б «Дивак»
3 Олександр Олесь	В «Лось»
4 Галина Малик	Г «Цар Плаксій та Лоскотон»
	Д «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії»

3. Установіть відповідність.

Автор	Назва твору
1 Тарас Шевченко	А «Цар Плаксій та Лоскотон»
2 Леонід Глібов	Б «За сонцем хмаронька пливе...»
3 Павло Тичина	В «Чарівники»
4 Олександр Олесь	Г «Що за птиця?»
	Д «Гаї шумлять»

4. Установіть відповідність.

Автор	Назва твору
1 Максим Рильський	А «Бабунин дощ»
2 Євген Гуцало	Б «Журавлі високі пролітають...»
3 Микола Вінграновський	В «Люби природу не як символ...»
4 Павло Тичина	Г «Садок вишневий коло хати...»
	Д «Блакить мою душу обвіяла...»

5. Установіть відповідність.

Назва твору	Жанр
1 «Берегиня»	А міф
2 «Правда і кривда»	Б казка
3 «Білгородський кисіль»	В легенда
4 «Чому в морі є перли і мушлі»	Г повість
	Д переказ

6. Установіть відповідність.

Назва твору	Жанр
1 «Повість минулих літ»	А оповідання
2 «Микита Кожум'яка»	Б драма
3 «Химерний, маленький...»	В повість
4 «Дивак»	Г акровірш
	Д літопис

7. Установіть відповідність.

Назва твору	Головний герой
1 «У бур'янах»	А Шпичак
2 «Сіроманець»	Б Ярослав
3 «Дивак»	В Олесь
4 «Лось»	Г Сашко
	Д Тарас

8. Установіть відповідність.

Назва твору	Другорядний герой
1 «Фарбований Лис»	А Недождень
2 «Цар Плаксій та Лоскотон»	Б Матильда Петрівна
3 «Сіроманець»	В Петро Лях
4 «Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії»	Г Ярослав Мудрий
	Д капітан Макака

9. Установіть відповідність.

Жанр	Визначення
1 літопис	А розповідь фантастичного характеру про незвичайну подію або життя й діяльність якоїсь реальної особи
2 загадка	Б образний вислів, що влучно характеризує людину або її вчинки
3 легенда	В розташовані в часовій послідовності коротенькі замітки й докладні оповідання про історичні події
4 приказка	Г великий прозовий твір, у якому широко змальовано життя одного або кількох героїв протягом тривалого часу
	Д короткий і дотепний опис людини, тварини чи предмета, які треба розпізнати

10. Установіть відповідність.

	Назва твору		Уривок
1	«Дощ»	А	*Ранок — все відчарував:* *сині квіти поміж трав,* *і метелика, і бджілку,* *і в цвіту вишневу гілку...*
2	«Садок вишневий коло хати...»	Б	*Сім'я вечеря коло хати,* *Вечірня зіронька встає.* *Дочка вечерять подає,* *А мати хоче научати,* *Так соловейко не дає.*
3	«Бабунин дощ»	В	*Золотий вечірній гість* *Впав бадьоро, свіжо, дзвінко* *На закурені будинки* *Зголоднілих передмість.*
4	«Чарівники»	Г	*Ах, хіба ж ти, хіба ти це знаєш,* *Коли сам весь тремтиш, весь* *смієшся, ридаєш,* *Серце б'ється і б'ється в грудях...* *Не бував ти у наших краях.*
		Д	*Одне — сов'яче око, друге — вовче,* *Рука — крило, друга рука — весло,* *Упівобличчя день, а півобличчя з ночі...*

11. Установіть відповідність.

	Назва твору		Подія
1	«Микита Кожум'яка»	А	перенесення в країну недовиконаних справ
2	«У бур'янах»	Б	перемога над темними силами Чорнобога
3	«Берегиня»	В	визволення рідного краю від Змія
4	«Лось»	Г	визволення тварини з крижаного полону
		Д	подорож до місця, де стовпи підпирають небо

12. Установіть відповідність.

	Троп		Приклад
1	персоніфікація	А	купатися в морі сліз
2	порівняння	Б	граціозно йде, мов пава
3	гіпербола	В	співати пісню про кохання
4	епітет	Г	теплі й щемливі спогади
		Д	світло поволі заповзає в хату

СЛОВНИК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ

Акрові́рш — віршований твір, у якому початкові літери кожного рядка утворюють якесь слово або фразу.

Гіпе́рбола — художній прийом, який полягає в перебільшенні рис людини, предмета чи явища з метою надання зображуваному виняткової виразності, наприклад: *Щира праця гори верне* (Нар. тв.).

Драмати́чний твір — твір, призначений для постановки на сцені.

Епі́тет — художнє означення, наприклад: *золоті руки, світла душа, пишний сад*. Якщо епітет часто вживається з конкретним іменником, то його називають ***постійним***, таких епітетів найбільше у фольклорі, наприклад: *ясний сокіл, буйний вітер, широкий шлях, сизий орел, червона калина*.

Же́сти — рухи тіла чи рук, які супроводжують людську мову або замінюють її.

За́гадки — короткі й дотепні описи людей, тварин, предметів, подій, явищ, які треба розпізнати й відгадати.

Ка́зка — усне народне оповідання про вигадані події, що сприймаються як реальні. Вигадка в ній пов'язується з життям людини, з її мріями про кращу долю.

Леге́нда — розповідь казкового чи фантастичного характеру про незвичайну подію або життя й діяльність якоїсь особи.

Ліри́чні тво́ри — написані віршованою мовою твори, у яких не розгортаються події, а виражаються думки, почуття, переживання людини в певних обставинах, під впливом певних подій.

Літерату́рна ка́зка — авторський художній твір у прозовій чи віршованій формі, заснований на фольклорних джерелах, може бути й цілком оригінальний. Це твір переважно фантастичний, у ньому зображуються неймовірні пригоди вигаданих або традиційних казкових героїв.

Літо́пис — найдавніший вид літератури, що являє собою розташовані в часовій послідовності коротенькі замітки й докладні оповідання про історичні події.

Мета́фора — слово чи словосполучення, яке розкриває ознаки і властивості одного явища чи предмета через перенесення на них ознак іншого явища чи предмета, наприклад: *засипаний піском часу, оповитий серпанком загадковості.*

Мисте́цтво — творче відображення дійсності за допомогою художніх образів.

Мі́ф — розповідь, що передає уявлення наших далеких предків про створення світу, його будову, про богів і демонів, різних фантастичних істот.

Мі́міка — рухи м'язів обличчя, які виражають внутрішній стан людини.

Мо́ва а́втора — розповідь у літературних творах, що ведеться від імені оповідача.

Мо́ва персона́жів (або **дійови́х осі́б**) — репліки дійових осіб.

Наро́дний пере́каз — усне оповідання про визначні історичні події та їх героїв.

Оповіда́ння — невеликий прозовий твір про якусь подію з життя одного чи кількох героїв протягом короткого проміжку часу.

Персоніфіка́ція — образний вислів, у якому ознаки людини переносяться на неживий предмет чи явище, наприклад: *танцюють сніжинки, камінь спить.*

По́вість — великий розповідний прозовий твір, у якому широко змальовано життя одного або кількох героїв протягом тривалого або важливого за подіями проміжку часу.

Порівня́ння — художній вислів, у якому один предмет чи явище зіставляється з іншим, чимось подібним до нього, наприклад: *Росте хлоп'я, мов кущ калини* (Б.-І. Антонич).

Портре́т — змалювання зовнішнього вигляду літературного героя.

Портре́тна дета́ль — зображення лише однієї, але прикметної, дуже яскравої риси зовнішності літературного героя.

При́казка — образний вислів, що влучно характеризує людину, але, на відміну від прислів'я, висловлює думку неповно.

Прислі́в'я — довершений за змістом вислів про риси і вчинки людей з повчальним характером.

Рема́рки — коротка інформація в драматичних творах про декорації, пору року, зовнішність дійових осіб, їхні інтонації, жести і рухи.

Тро́пи — слова або вислови, що вживаються в переносному, образному значенні. До тропів (або засобів образної мови) належать *гіпербола, порівняння, метафора, епітет, персоніфікація.*

Відгадки на загадки

1. Земля. 2. Роса. 3. Дні, тижні, місяці і рік. 4. Сонце. 5. Веселка. 6. Сіль. 7. Вітер. 8. Сніг. 9. Мокре. 10. Сонце. 11. Будяк. 12. Кабачки. 13. Береза. 14. Цибуля. 15. Морква. 16. Мак. 17. Капуста. 18. Дерево. 19. Кукурудза. 20. Хміль. 21. Кіт. 22. На мокре. 23. Риба. 24. Гуска. 25. Ні, бо не вміє розмовляти. 26. Черепаха або равлик. 27. Їжак. 28. Жаба. 29. Від колін. 30. Метелик. 31. Пальці. 32. Годинник. 33. Замок. 34. Очі. 35. Голка. 36. Книжка. 37. Ковбаса. 38. Рот із зубами. 39. Я. 40. Буква «є».

ЗМІСТ

ВСТУП

Слово в житті людини. Художня література як мистецтво слова . . . 4

СВІТ ФАНТАЗІЇ, МУДРОСТІ

Міфи та легенди українців 8
Про Зоряний Віз 9
Чому пес живе коло людини 10
Дажбог 11
Берегиня 13
Неопалима купина 14
Як виникли Карпати 15
Чому в морі є перли і мушлі 18
Народні перекази 21
Білгородський кисіль 21
Прийом у запорожці 23
Ой Морозе, Морозенку 24
Народні казки 29
Про правду і кривду 30
Мудра дівчина 36
Ох 41
Летючий корабель 52
Літературні казки 63
Іван Франко 65
Фарбований Лис 65
Василь Королів-Старий 76
Хуха-Моховинка 77
Василь Симоненко 91
Цар Плаксій та Лоскотон 92
Галина Малик 99
Незвичайні пригоди Алі в країні Недоладії *(Скорочено)* 99
Із народної мудрості 140
Загадки 140
Українські народні загадки 142
Прислів'я та приказки 145
Леонід Глібов 150
«Химерний, маленький...» 150
Хто розмовляє? 151
Що за птиця? 152
Хто сестра і брат? 152
Хто вона? 152

ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ НАШОГО НАРОДУ

Літописні оповідання 156
Повість минулих літ *(Уривки)* 158
Олександр Олесь 166
Ярослав Мудрий *(Скорочено)* 166
Микита Кожум'яка 170

РІДНА УКРАЇНА. СВІТ ПРИРОДИ

Тарас Шевченко 196
Степан Васильченко. Широкий шлях. У бур'янах *(Скорочено)* . . 196
«За сонцем хмаронька пливе...» 205
«Садок вишневий коло хати» 207
Павло Тичина 209
Не бував ти у наших краях! 209
«Блакить мою душу обвіяла...» 210
Гаї шумлять 210
Євген Гуцало 214
Зірка 214
Чарівники 215
«Журавлі високі пролітають...» 216
Лось 217
Максим Рильський 227
Дощ 228
«Осінь-маляр із палітрою пишною...» 228
«Люби природу не як символ...» 229
Григір Тютюнник 231
Дивак 231
Микола Вінграновський 240
Бабунин дощ 240
«Сама собою річка ця тече...» 241
Перша колискова 241
Сіроманець *(Скорочено)* 243

Повторення 280
Словник літературознавчих термінів 283

Навчальне видання

***Авраменко** Олександр Миколайович*

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 5 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України

В оформленні обкладинки підручника використано роботу *М. Примаченко.*
На шмуцах використано роботи *М. Примаченко, В. Киреєва, К. Білокур.*

Художники: *А. Гілевич, В. Крижанівський, О. Крипченко, В. Кушніренко, Ю. Мітченко, Ю. Ясинська, В. Яцук.*

Редактор *Н. Забаштанська*
Макет та художнє оформлення *Ю. Ясинської*
Художній редактор *О. Здор*
Технічний редактор *Л. Ткаченко*
Комп'ютерна верстка *С. Груніної*
Коректор *І. Барвінок*

Підписано до друку 29.04.2013. Формат 70×100/16.
Папір офс. № 1. Гарнітура Шкільна.
Друк офс. Ум. др. арк. 23,328. Обл.-вид. арк. 26.82+0,544
Умовн. фарбовідб. 93,31.
Наклад 5 000 прим.
Зам. № 13-04-3021.

Видавництво «Грамота»
вул. Паньківська, 25, оф. 15, м. Київ, 01033
тел./факс: (044) 253-98-04, тел.: 253-90-17, 253-92-64
Електронна адреса: gramotanew@bigmir.net
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота» у ТОВ «ПЕТ»
61024, м. Харків, вул. Ольмінського, 17
Свідоцтво ДК № 4526 від 18.04.2013 р.

ГРАМОТА
ISBN 978-966-349-401-2
9 789663 494012